

DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

SZERKESZTI: PÓSTA BÉLA

TRAVAUX

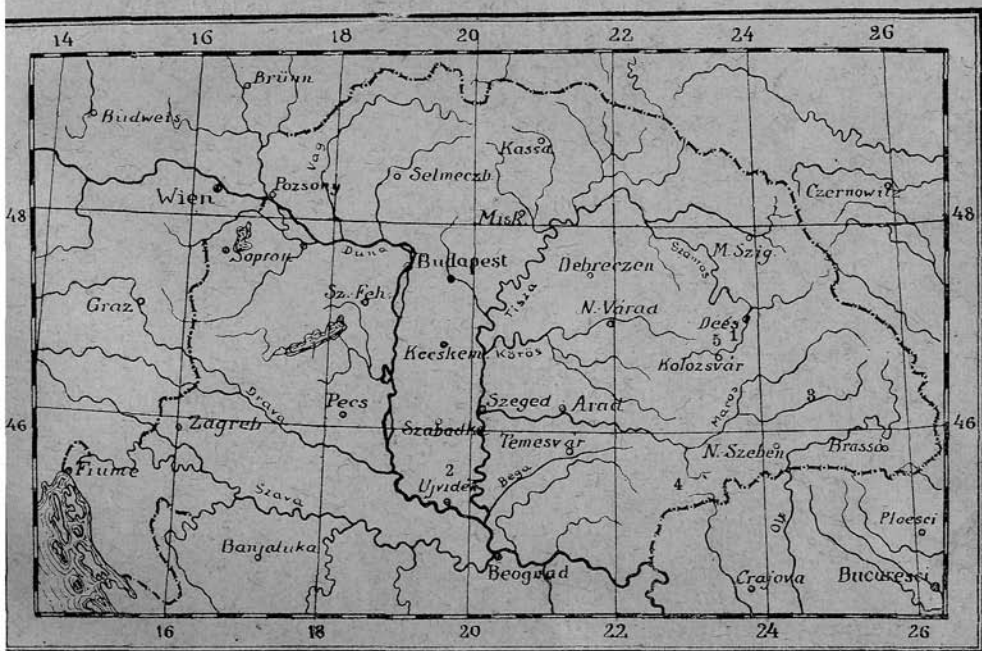
DE LA SECTION NUMISMATIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL
DE TRANSYLVANIE À KOLOZSVÁR (HONGRIE) AVEC UN ABRÉGÉ FRANÇAIS

RÉDIGÉS PAR BÉLA PÓSTA

IV.

1913.

1.

Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyek megjelölésével.

Carte de la Hongrie avec les lieux des trouvailles publiés dans ce numéro.

1. Korpád. 2. Bácsbodrog. 3. Boldogfalva. 4. Vajdahunyad. 5. Kolozsvár (Kistarcsa.)

60

KOLOZSVÁR.

AZ INTÉZET SAJÁT KIADÁSA.

1913.

EDITION DE L'INSTITUT.

TARTALOM. — TABLE DES MATIÈRES.

	Lap. Pag.
<i>Dr. Kovács István</i> : A korpádi őskori telep	1
„ „ La station préhistorique de Korpád (Abrégé)	13
<i>Dr. Buday Árpád</i> : A Bácsbodrogvármegyei római sánczok	18
„ „ Les retranchements romains du comitat de Bácsbodrog (Abrégé)	79
„ „ Kiadatlan római feliratos emlékek	94
„ „ Inscriptiions latins non encore décrits (Abrégé)	103
„ „ Római villák Erdélyben	109
„ „ Villas romaines en Transylvanie (Abrégé)	165
<i>Dr. Roska Márton</i> : Árpádkori temető Vajdahunyadon	166
„ „ Sepultures de l'époque d'Arpad à Vajdahunyad (Abrégé)	191
<i>Sándor Imre</i> : A kolozsvári Farkas-utczai ref. templom régi sírkövei	199
„ „ Anciennes pierres tombales dans l'église de la rue „Farkas“ à Kolozsvár (Abrégé)	217
<i>Dr. Roska Márton</i> : Csengettyű-öntő készülék	219
„ „ Moule à sonnette	223
<i>Irodalom.</i>	
<i>Dr. Kendi Finály Gábor</i> : Magyarország a rómaiak alatt. — Forma partium imperii Romani intra fines regni Hungariae. Ism. <i>Dr. Buday Árpád</i>	226
<i>Erratum</i>	232

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának ez a folyóirata régészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú czikkeket tartalmaz, mindenkor gazdag illusztrációk kíséretében. Egyelőre évenként 20 ívnyi terjedelemben jelenik meg, még pedig mindenkor januárius és július hónapban.

Előfizetési ára az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjainak 10 kor., nem tagoknak 12 kor., s azt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárához (Kolozsvár; Központi egyetem) kell beküldeni.

A külföldön való terjesztés joga Hiersemann W. K. czéget illeti (Leipzig, Königstrasse 29.)

Cette Revue de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie contient — toujours richement illustrés — des articles sur des sujets d'archéologie, d'histoire des arts et d'ethnographie. Pour le commencement elle paraîtra en vingt feuilles d'impression à deux fois par an. en janvier et en juillet.

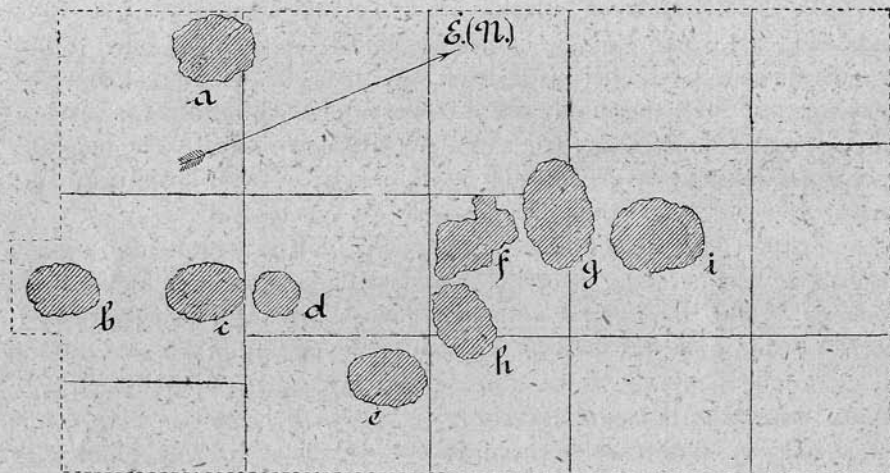
Prix de l'abonnement Frs. 12., pour les membres de la Société du Musée de Transylvanie Frs. 10.

Le droit de vente pour l'étranger est accordé à Karl W. Hirsemann, Leipzig, Königstr. 29.

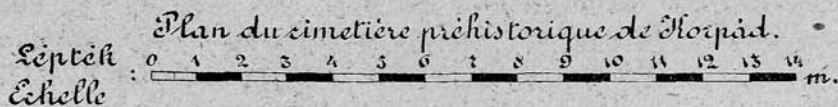

nak a mezőgazdasági munkák során érintetlenül hagyott maradványait is megtaláltuk. Az őskori telep emlékeit bizonyára ilyen mélységig tépte fel és hordta szét az eke. A kunyhóknak még érintetlenül talált maradványait többé-kevésbé ovális felületen elhelyezkedő, nagy mennyiségű égetett agyagrög (szuvat) és edénytöredék jelezte.

A vékonyabb és vastagabb pálcza lenyomatokat tartalmazó agyagrögök kétségtelen bizonyítékai annak, hogy az őskorban e helyen vesszőfonásos és polyvával kevert agyagsárral körültapasztott kunyhók állottak.

El korpádi őskori temető térképe.

1. kép.

Fig. 1.

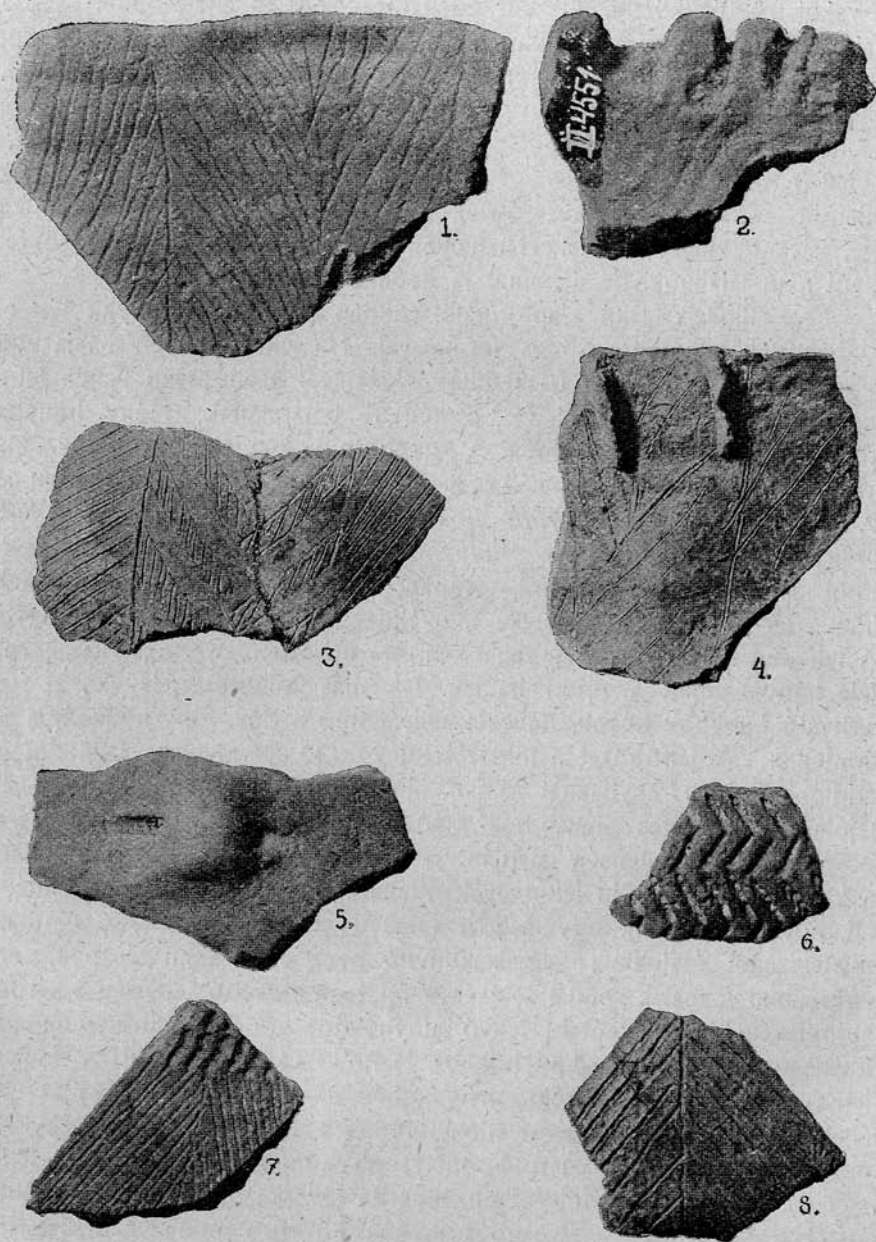
Az is bizonyosnak látszik, hogy a kunyhók alapformája ellipszis alakú volt, legalább abból a tényből, hogy az égetett agyagrögök egy esetet kivéve (*f*) mindig ilyen felületen heverték, másra alig következtethetünk.

Földbe mélyített czölöpöknek, helyesebben karóknak nyomaira sem a kunyhók külső határvonalán, sem a kunyhók belsejében nem akadtunk, ami arra mutat, hogy a kunyhók vázát alkotó karókat csak sekély mélységig eresztették a fekete humusba s így a humus alatti agyagrétegbe nem nyultak le.

Az összeomlott kunyhók vakolatrögei kibontás után az emlékekkel kevert fekete humus közt — mondhatni — összefüggő vörös folt alakjában tárultak a szemlélő elé. Sok esetben edénytöredékeket találtunk

a vakolatrögök között, máskor edénytöredékek és állatcsontok csak a vakolatrögök alól, tehát a kunyhó belsejéből kerültek elő, de volt eset arra is (*c*), hogy emléket sem a rögök között, sem azok alatt nem találtunk. Ez utóbbi esetben azonban a kunyhó közvetlen közelében találtuk meg a konyha hulladékokat az ezek befogadására szolgáló üregben (*d*). A kunyhók földje egy esetben sem volt tapasztott. A belőlük kikerült emlékek a vakolatrögökkel együtt fekete humussal kevert 15—25 cm. vastag réteget alkottak. Tűzhelyet sem a kunyhókban, sem azokon kívül nem találtunk, de a hamunak nyomát itt-ott észleltük.

Az ellipszis alakú alapformától csupán az *f* jelű kunyhó tért el szabálytalan hossznegyszöges formájával. Ha valóban ilyen alakja volt a kunyhónak és nem az összedülés alkalmával esetlegesen vették fel a vakolatrögök ezt a formát, — a kunyhó bejáratának az ény. irányba kiugró keskeny részt tarthatnók. A kunyhó hossz tengelye így is dny—ék. irányu, a mi azért bír fontossággal, mert ugyancsak dny—ék. irányu az *a*, *b*, *c*, *e*, és *i*, jelű kunyhók hossz tengelyének iránya is. A *d* jelű üreg, a mint látni fogjuk, a *c* kunyhóhoz tartozó személgödör lehetett. Ettől az általános tájolástól csupán két kunyhó hossz tengelyének iránya tér el, a *h* és *g* jelűeké, melyeknek hossz tengelye ny—k. irányu. A felfedett 8 kunyhó közül tehát kettőnek hossz tengelye más világrészek felé irányul, mint a többi hatnak. De más különbség is van az így szétváló kunyhók között, nevezetesen, a míg a dny.—ék. irányoknál az érintetlen vakolatrögöket a földszínétől 25—30 cm. mélyen találtuk meg, addig a k—ny. irányuaknál 75 cm. mélyen, tehát a kunyhók különböző tájolásával lényeges niveau-beli különbség jár együtt. Arra a kérdésre, hogy ez utóbbi jelenség alapján szabad-e chronologiailag elkülöníteni a különböző niveau-ju lakóhelyeket, határozott feleletet az a körülmény ad, hogy a kunyhók egymáshoz relatívus helyzetében csak egymásmellettséget észleltünk; egyik kunyhó sem épült sem részben, sem egészében a másik romjai fölé és a mi legfontosabb jelenség e kérdés eldöntésénél, a mélyebben fekvő kunyhókhoz tartozó kulturréteg azonos a magasabb fekvésű kunyhókhoz tartozó kulturréteggel, a melyet jelen esetben az 1—25 cm. mélységben szanaszét heverő és az eke által már részben bolygatott edénytöredékek és vakolatrögök képviselnek. A különböző tájolású és mélységű kunyhók egykori lakói tehát egy és ugyanazon a földszínen éltek és így nagyobb időbeli különbséget a különböző mélységű kunyhók között nem tételezhetünk fel. Hogy nem húzamos időn át lakta ember e területet, azt a kulturrétegek emlékekben való szegény volta bizonyítja. Leghelyesebbnek látszik tehát az a föltevés, hogy a *h* és *g* jelű kunyhók földbe mélyítettek voltak, míg a többi a földszínen állott, vagy csak alig volt abba bemélyítve. A mi pedig a kunyhók eltérő tájolását illeti, abban talán a helyi álta-

2. kép. Edénytöredékek a korpádi őskori telepről. 1—3 *a* kunyhóból; 4 *d* üregből
5 *e*-, 6—8. *f* kunyhóból.

Fig. 2. Fragments de vases de la station préhistorique de Korpád. Les no. 1—3.
proviennent de la cabane *a*; 4 provient du vide *d*; 5, de la cabane *e*; 6, 7, 8. de
la cabane *f*.

lános szokástól eltérő idegen hatásokat sejtethünk a nélkül azonban, hogy erre vonatkozólag jelen ismereteink alapján egyenes feleletet kaphatnánk. Bizonyosan csak azt állapíthatjuk meg, hogy a telepről előkerült legfejlettebb ornamentikával bíró keramikus emlékek a *g* jelű kunyhóból kerültek elő, tehát abból, amely *h* jelű társával együtt úgy tájolás, mint niveau tekintetében elút a többtől.

És most lássuk röviden az egyes kunyhók leletkörülményeit és az előkerült emlékek ismertetését.

a) kunyhó közeléből a kubik területéről 1—30 cm. mélyen több vakolatrög és edénytöredék. 30 cm. mélyen vakolatrögökből vörös folt, alatta 45—50 cm. mélységig edénytöredékek, állatsontok, csigák kerültek elő. Méretei: h. = 160 cm., sz. = 120 cm. Hossziránya: dny—ék. Az edény töredékek jellemző darabjait 2. sz. képünkön 1—3 sz. alatt mutatjuk be.

1. Nagyobb edény perem része. Anyaga apró kvarcyszemek hozzáadásával eléggé finoman iszapolt. Technikája: kézzel formált, felülete simított. Égetése egész anyagában téglavörös és folt nélküli. Diszítése: bekarcozott ágdísz. A kunyhóból kikerült edénytöredékek $\frac{2}{3}$ -da ilyen. 2. Nagyobb edény fogazott perem része. Anyaga, technikája, mint az előbbié. 3. Nagyobb edény hasrészének töredéke. Anyaga: nagyobb kvarc szemekkel kevert. Technikája: kézzel formált, külső felülete simított, belsején csiszolás határozott nyomai. Égetése szürke, vöröses foltokkal. Diszítése: a bekarcozott függőleges egyik oldalán fésűs, — másik oldalán szalagdísz. Az edénytöredékek $\frac{1}{3}$ -da ilyen, azzal a különbséggel mégis, hogy több esetben a belső felület is simított. A kunyhóban lelt más edény peremek és fenék részek átmetszetét lásd a 4. képen 3. 4. 5. 7. sz. a. A *csontok* juh, disznó és szarvasfélékhez tartoznak, a *csigák* közönséges kerti, vagy éti csigák. (*Helix pomatia*.)

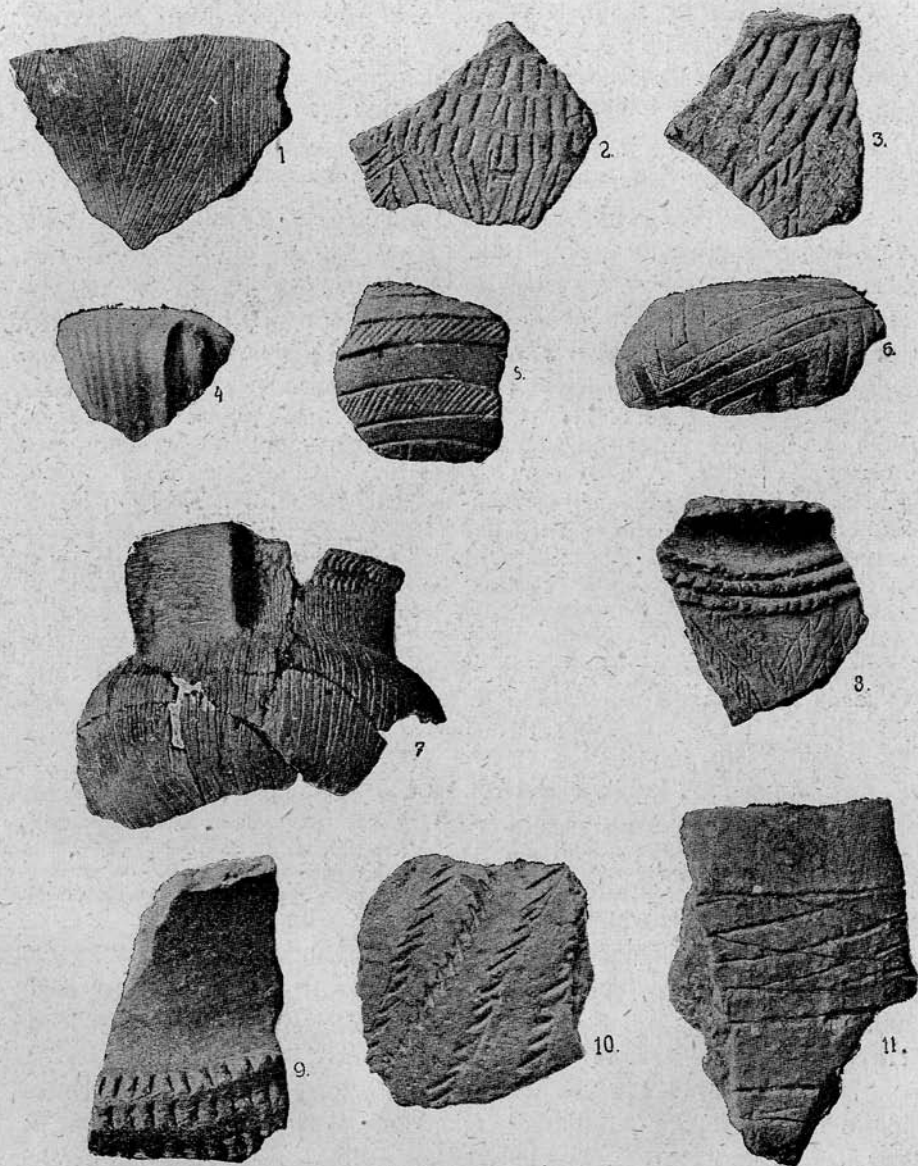
b) kunyhó. A kubik területéről 1—30 cm. mélyen több vakolatrög, 30 cm. mélyen vakolatrögökből vörös folt, alatta kevés edénytöredék. Méretei: h. 160 cm., sz. 100 cm. Hossziránya: dny—ék.

Az innen előkerült edénytöredékek anyaga, technikája, égetése, diszítése olyan, mint az *a)* kunyhóból kikerülteké.

c) kunyhó közelében 1—25 cm. mélyen több vakolat-töredék. 25—30 cm. mélyen vakolatrögökből vörös folt; sem közötté, sem alatta nem találtunk semmit, még edénytöredéket se. Méretei: h. 150 cm., sz. 1 m. Hossziránya: dny—ék. A kunyhó közveflen közelében, attól ék-re,

d) jelű helyen 175 cm. mélyre hatoló, fordított kúpalakú penészes földfoltot találtunk. E földfoltból edénytöredékek, csigák, állatsont és egy kagyló kerültek elő. A *c)* kunyhóhoz való közelsége, alakja, méretei és tartalma alapján alig tarthatjuk másnak, mint a *c)* kunyhóhoz tartozó személgödörnek.

Az üregből kikerült edénytöredékek közül való a 2. képen 4. sz. alatt bemutatott peremrész. *Anyaga*: kvarcyszemekkel kevert. *Technikája*: kézzel formált, külső felülete érdes, belseje simított csiszolás nyomaival. Égetése fontos; kívül szürkés vörös, belül barna. Peremén két függőleges,

3. kép. Edénytöredékek a korpádi őskori telepről. 1–6. *g*-, 7. *h*-, 8–11. *i* kunyhóból.

Fig. 3. Fragments de vases de la station préhistorique de Korpád. Les no. 1 à 6. proviennent de la cabane *g*; 7. de la cabane *h*; de 8 à 11 de la cabane *i*.

rarakott rövid borda. Diszítése bekarczolt vonaldísz. Ilyen és ehhez hasonló anyagú, technikájú és égetésű a többi edénytöredék is. A keramikus anyagon kívül tartalmazott e gödör egy drb. juh fogat, 14 drb. kerti csigát és 1 drb. folyami kagylót.

e) *kunyhó*. A kubik területén 1—25 cm. mélyen sok vakolatrög. 25 cm. mélyen vakolatrögökből vörös folt, alatta 45 cm. mélységig kevés edénytöredék és 3 csiga. Méretei: h. = 170 cm., sz. = 130 cm. Hossziránya: dny—ék.

A kevés edénytöredék egyrésze érdes, másrésze símitott felületű, valamennyi foltos, tökéletlen égetésű s színük a barna és vörös közt váltakozik. A telep egyetlen horizontális zsinorfüllet ellátott darabját mutatja 2. sz. képünkön az 5. sz. alatti edénytöredék. (Átmetszetét lásd 4. kép 6. sz. a.) Diszítetlen.

f) *kunyhó*. A kubik területéről 1—25 cm. mélyen szanaszét heverő sok vakolatrög. 25—40 cm. mélyen vakolatrögökből vörös folt, mely alól edénytöredékek és egy kis drb. kovaszilánk került elő. Méretei: h. = 170 cm., sz. = 120 cm. Hossziránya: dny—ék.

Ide tartoznak a 2. képen 6—8 sz. alatt diszített edénytöredékek. Mindháromnak anyaga apró kvarcz-szemekkel kevert s valamennyi kézzel formált edények tartozéka és úgy külső, mint belső felületük símitott. Égetésük tökéletlen. A 6 sz. alatti mélyített zeg-zúg vonalas-diszítéssel ellátott tál, vagy csésze peremrésze. Színe téglavörös, magva sötétszürke 7. Színe vörösesbarna. Diszítése bekarczolt ág és ponczolt dísz. 8. Sötétszürke színű bekarczolt ágdíszszel. A kovaszilánk a kipakolás folyamán elkallódott. A kunyhót magába foglaló kubik területéről 25 cm. mélységből került elő az a rövid vaskés, melyet 6. képünkön 1. sz. alatt mutatunk be. Háta görbülő és tetemesen megvastagodik. Nyilvánvaló, hogy az őskori telephez semmi köze.

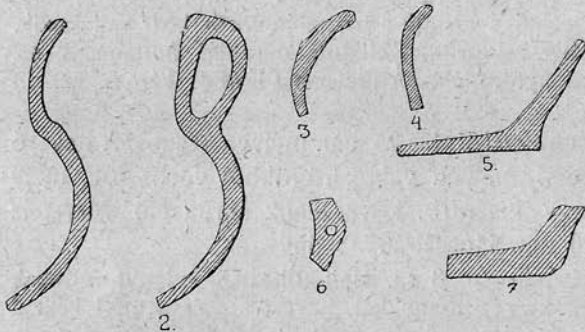
g) *kunyhó*. A kubikban 1—25 cm. mélységig pár vakolatrög, 25—75 cm.-ig bolygatott föld, 75 cm. mélyen vakolatrögökből vörös folt; alatta 90 cm.-ig edénytöredékek. Méretei: h. = 220 cm., sz. = 140 cm. Hossziránya: k—ny.

A legfejlettebb ornamentikával bíró edénytöredékek innen kerültek elő. Lásd 3. kép 1—6. sz. Valamennyinek anyaga apró kvarcz-szemekkel kevert s valamennyi kézzel formált.

1. Símitott felületű, barnászörös színű, bekarczolt lombdíszszel. 2. Lomb és betűzdelt vonalka-díszszel. Egyébként, mint az előbbi. 3. Fésűs-, szalag és betűzdelt vonalka-díszszel. Egyébként, mint az 1. sz. alatti. 4. Színe külső felületén fekete csiszolás nyomaival, belső felülete barna. Mély fekete színével és az edény testéből kihúzott plasztikus diszítésével annyira elűt a telep keramikus anyagától, hogy hajlandók vagyunk a telephez nem tartozó emléket látni benne annyival is inkább, mért társak nélkül egymagában áll. 5. Símitott felületű, csiszolás nélkül. Színe vörös. Diszítése: mélyen bekarczolt szalag-, illetve spirális dísz minden második szalagon parányi betűzdelések folytán előálló vonalkázással. 6. Egész anyagában sötétszürke tál vagy lapos csésze hasrésze. Belül símitott, kívül a simán hagyott szalagokon csiszolt felületű. Diszítése: síma maandertípusú szalag, melyet tűzdelt diszítésű alakú szalagok zárnak körül. Erről még alább szólni fogunk.

h) *kunyhó* közeléből 1—25 cm. mélyen pár edénytöredék és vakolatrög, 25—75 cm. kevert föld. 75 cm. mélyen vakolatrögből vörös folt, alatta 90 cm.-ig disztített edény töredékei. Méretei: h. = 180 cm., sz. = 130 cm. Hossziránya: k—ny.

A *kunyhó* belsejéből egyetlen füles edény hiányos apró töredékei kerültek elő. Lásd 3. képen 7. sz. a. Az edény *anyaga* kvarcz-szemekkel kevert. *Technikája*: kézzel formált, kívül érdes, belül simított felületű. Égetése tökéletlen; színe barnászvörös. Szalagos fülét vízszintes, testének felületét

4. kép. Az őskori telep edénytöredékeinek jellemző keresztmetszetei.

Fig. 4. Coupes caractéristiques des fragments de vases de la station préhistorique.

hiába keresünk. Legközelebbi lelőhelye a Túr-Toroczkói hegyvonulat. Keménysége miatt tűzgerjesztésnél szikra-csiholásához is használhatták. Tompított élei használat nyomát mutatják.

i) *kunyhó* közeléből 1—25 cm. mélyen pár vakolatrög és edénytöredék. 25 cm. több vakolatrög és alatta fekete föld közt edénytöredékek, állatcsontok, kerti csigák. Méretei: h. = 160 cm., sz. = 150 cm. Hossziránya: dny—ék.

Jellemző edénytöredékeit lásd a 3. képen 8.—11. sz. a. Anyaga mind a négynek apró kvarcz-szemekkel kevert. *Technikájuk*: szabadkézből formáltak simított felülettel. Égetésük tökéletlen. 8. Edény nyakrész. Belső felülete vörös, külső felülete barnászürke. Pereme alatt 3 — párhuzamosan felrakott — fogazott borda szalad körül. Az alsó bordához derékszög alatt megtört, bekarcsolt szalagdísz csatlakozik, melynél mindeu második szalag bekarcsolt függőleges vonalakkal van kitöltve. 9. Az edény simán hagyott nyakából a benyomkodott disztítésű váll kissé kiugrik. Színe sötétszürke. 10. Egész anyagában halványvörös színű. Disztító eleme a bekarcsolt függőleges ponczdíszsel kombinálva. 11. Egész anyagában sötétszürke. Disztítése bekarcsolt két párhuzamos közt rombusz hálózat.

* * *

Látjuk tehát, hogy telepünkről — eltekintve a nagy számú vakolatrögtől — más, mint edénytöredék alig kerül elő. Az egyetlen vaskés

kivételével, melyet nem számíthatunk a telep emlékei közé, fémnek nyomát sem találtuk, de nem került elő csontszerszám sem, holott ilyeneknek jelenlétét feltételezhattuk. Kőszerszámot is csak egy darabot találtunk, a porplyr-tufa törőkövet a h. kunyhó közelében.

A keramikus anyag közt ép darabot hiába keresünk, valamennyi apró töredékekben maradt ránk, de technikájuk és jellegzetes díszítésük segítségével ilyen állapotban is alkalmasok arra, hogy segítségükkel a telep hozzávetőleges korát megállapíthassuk. Anyaguk, a mint fentebb láttuk, apró kvarczzsemeket tartalmaz, de különben elég finoman iszapolt. Valamennyit szabadkézzel formáltak. Legtöbbjét az u. n. *simító* gyártási technika jellemzi, melynél az edényt kiformálás után finom agyagsárral még egyszer átvonták, miáltal az edény felülete fénytelen sima felületet kapott. *Érdes* és *csiszolt* felületű darabok ritkábban fordulnak elő s a mennyiben csiszolt a felület, a csiszolás nem tökéletes. Hasonló anyagú és technikájú keramikus anyagot egy keskeny bronzvéső társaságában az apahidai őstelepen (zsuki átjáró mellett) találtunk.¹ Ott is a simított felületű edények voltak túlsúlyban, melyeknek díszítése is sok rokon vonást mutat a korpádi edények díszítésével.

Edénytöredékeinket a *mélyített* (bekarczott) díszítés kizárólagos alkalmazása jellemzi, melynek elemei az egyenes vonal, a benyomkodott, bekarczott és betűzdelt vonalka és pont. Motivumai a *fésüsdísz*, az *ág-*, vagy *fenyőlombdísz*, a *szalag-*, a *hálózat*os, vagy *rácsdísz* és két esetben a *maender szalagdísz*. Edénytöredékeinken ezen utóbbi legfejlettebb díszítő elem és a legegyszerűbb fésüsdísz között mondhatni minden átmenetre találunk példát úgy, hogy az egyes kunyhók keramikus anyaga közt e tekintetben is érezhetjük a szerves összefüggést. A *fésüsdíszre* jellemző példát mutat a 3. kép 7. sz. alatti edénytöredék, ahol benyomkodott díszítéssel párosul. Az *ág-*, vagy *lombdísz* (2. kép 1. 7.) alapjában véve nem egyéb, mint a fésüsdísznek szimmetrikus alkalmazása egy függőleges vonal jobb és bal oldalán. Leggyakrabban e díszítő forma fordul elő edényeinken s úgy látszik, némely edény egész felületét ilyen módon díszítették; először az edény testét egymástól szabályos, vagy szabálytalan távolságban vont függőleges vonalakkal részekre osztották s azután az így előálló tereket a fésüsdíszítés mintájára a függőleges osztóvonalhoz többé-kevésbé hegyes szög alatt törő, párhuzamos vonalakkal töltötték ki. Az ágdíszről a *szalagdíszre* való átmenetet képviseli egyik edénytöredékünk, amelyen a függőleges baloldalán ritkább vonalkázás tölti ki a teret, mint annak jobb oldalán (2. kép 8.). Más esetben egy lépéssel tovább fejlődik a díszítés amikor e ritkább vonalkázott részen a keskeny szalagok minden másodika újlag apró függő-

¹ Dolgozatok az Erd. Nemz. Múz. érem és régiségtárából 1911. 1—20. l.

leges vonalkák által van kitöltve. Ezek a szalagok mintegy kiemelik a közöttök simán hagyott szalagokat, melyek a vonalkázottakkal együtt derékszög alatt megtörve szaladnak a másik függőleges vonalhoz s így az ék alakban megtörő szalagdiszítványeknek egész sora áll elő. (2. kép 3., 3. kép 3. 8.)

A párhuzamos vonalak néha közbeeső függőlegeseken át távolabbi függőlegeseket kötnek össze, minek eredménye a *háló*, vagy *rácsdíz*, a mely a vonalak iránya szerint négyzetes, vagy rombikus szemekből állhat. (2. kép 4., 3. kép 11.)

A geometriális diszítés legfejlettebb formáira is mutatnak példát edénytöredékeink, nevezetesen az 3. kép 5 és 6. sz. alattiak. Egyiken talán *spirális-maeander* szalagokat, — a másikon derékszögben *megtörő maeander* szalagokat látunk. A diszítés alapformáját, a simán hagyott szalagokat mindkettőnél bevonalkázott szalagok veszik közre, ami felfogás és technika tekintetében is feltűnő egyezést mutat az előbb említett szalagdiszítésekkel. Lényeges eltérés a szalag diszítések kezdetlegesebb és e fejlett formái között csak abban van, hogy a míg azoknál bekarcsolt vonalkák töltik ki a szalagot, addig ezeknél e vonalkák parányi négyzetes betűzdelés által álltak elő.

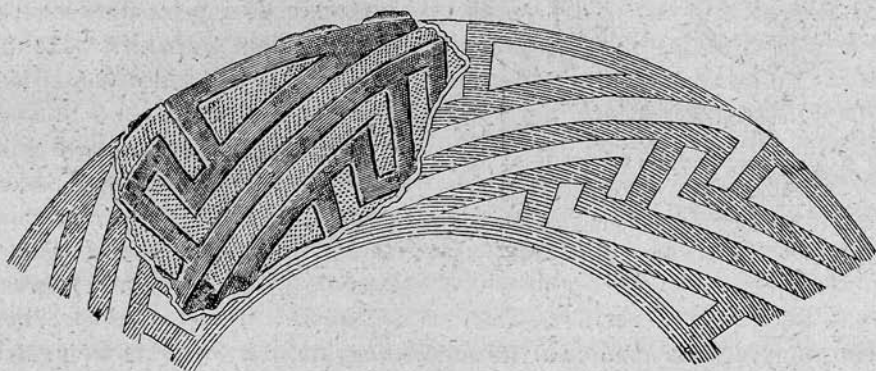
A diszítés e módja első tekintetre többi edényeink diszítésének módjától idegen, eltérő, de valójában nem kell egyebet látnunk benne, mint tűzdelés folytán előállt aprószemű hálózatos, vagy rácsdíz, melylyel külön-külön és más formában más edénytöredékeinken is találkoztunk. Új motívumot tehát nem képvisel.¹

És itt külön is fel kell hívunk a figyelmet a 3. kép 6 sz. alatti edénytöredékre, melynek diszítványát $\frac{1}{2}$ nagyságban és részben kiegészítve rajzban is adjuk. (5. kép.) Ez edénytöredéken az ellentétesen szembeállított és egymásba kapcsolódó alakú szalagok képviselik a hálózatos diszítványt, melyből a csiszolt felületű, maeander típusú síma szalagok mintegy kiemelkednek. A kivitelnél úgy a tűzdelésben, mint a szalagok vonalvezetésében és a geometriai formáknak betartásában oly határozott szabályszerűséggel-, pontossággal-, gondos munkával találkozunk, a milyennel hasonló jellegű keramikus anyagon, — a butmiri emlékeket sem véve ki, — eleddig alig találkoztunk. Különösen megérdemli figyelmünket az a helyes formaérzék, a melylyel a diszítvány készítője az egyébként kötött formájú, törtvonalú maeandert a diszített felület szélein feloldja és önmagába visszatérő háromszögekké alakítja

¹ Hogy valóban a háló, vagy rácsdíz sajátos formáját kell e betűzdelte vonalka sorokban látnunk, legmesszebbmenően bizonyítják azok a korpádiakkal egyező jellegű emlékek, a melyeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiségára a Torma Zsófia-féle gyűjteményben őriz és a melyeken a nagyobb méretű maeanderszerű szalagokat valóban *bekarcsolt hálózatosdíz* zárja körül.

a maeander (minta) folytonosságának látszatát megtartja s egyben a térkitöltésről is tetszetősen gondoskodik.

De kiérzik e diszitményből az is, hogy készítője feladatával tisztában volt, tudta nevezetesen azt, hogy egy csonka-kupalakú tér betöltésére vállalkozott s e feladatához mérten *szerkesztette meg* az edény diszitményét, mert az a körülmény, hogy úgy az ∞ alakú szalagok rövid szárai, mint általában a többé-kevésbé függőleges rövid vonalak mindannyija egy központ, — az edény fenék részének központja felé tart, tehát rádiusszerűen kezeltek, a diszitmény értelmes *szerkesztése* mellett szól. Nem ötletszerűen járt el tehát a diszitésnél, hanem megszerkesztette azt. A rövid vonalak kifelé való divergálásának természetes eredménye, hogy a diszített felület felső szélén a központtól távolabb eső háromszögek nagyobb méretűek mint az alsók, melyek a központhoz

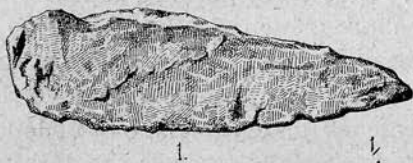
5. kép. A 3. kép 6. sz. alatti edénytöredék diszitménye.

Fig. 5. L'ornement du fragment de vase fig. 8. no. 6.

közelebb esnek. Tudatosan, helyes forma érzékkel megszerkesztett diszitménnyel van tehát dolgunk, melynél a geometriai formák tökéletlenségéről, vagy éppen decadens voltáról, — mint a hogyan áll ez a legtöbb hasonló korú és technikájú emlékre, — szó sem lehet, ellenben azok tökéletességéről beszélhetünk.

Arra a kérdésre, hogy készítője milyen módon, miféle eszközökkel szerkesztette meg a diszitményt, egyenes feleletet magától a diszitménytől nem kapunk, de minden valószínűség a mellett szól, hogy a szerkesztés ugyan az edény számára, de nem magán az edényen történt, hanem talán szövet- vagy bőrdarabon, melyről aztán az edényre vitették át. A formák szabatos betartása e feltevés mellett szól. Magánál a szerkesztésnél pedig — mint manapság is a maeander geometriai szerkesztésénél — nagy valószínűséggel a hálózatos osztályozásnak jutott nagy szerep (a bőr polusai, a szövet apró szemei), melynek emlékét a Z alakú szalagok betűzdelte ékítményeiben kell keresnünk.

De ha a fenti díszítmény kivitelének módjától és eszközeitől eltekintünk is, kétségtelen, hogy a maeander típusu szalagdíszítményeknek olyan példájával van dolgunk, a mely szabatos formáival bátran szolgálhatott

2 a.

2 b.

6. kép. Szorványos leletek: 1. az őskori telepről, 2 a. 2 b. Korpád határáról.

Fig. 6. Trouvailles sporadiques: no. 1. de la station préhistorique, no. 2 a. et 2 b. de les limites de Korpád.

fém vagy egyáltalában nem fordul elő, vagy ha igen (apahidai bolygatott telep³), olyan formákkal, melyek a bronz-kor legelejére, helyesebben a csiszolt kőkorszakról a bronzkorszakra való átmeneti időre utalnak.

* * *

Korpád határáról már az ásásokat megelőzőleg több emlék került múzeumunkba, melyeknek ismertetése nem tartozik e cikk keretébe, de bemutatunk egy üvegpasztából készült nagy gyöngyszemet (6. kép 2a, 2b) mint amely az ásások alatt egyik távolabbi határrészen szorványosan került felszínre.

Dr. Kovács István.

¹ Fiala—Hoernes—Radinszky: Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Wein. I. Theil, 1895; II. Theil, 1898.

² Az Erd. Nemz. Múzeum régiségtára a korpádiakkal analog díszítésű edény-töredékeket őrizi a következő lelőhelyekről: Boholt (Hunyad vm.), Borzás, Csáklya, Gyéres, Kolozsvár, Kudu, Apanagyfalú, Szászsebes vidéke, Vláháza. Ugyancsak sok analogiát találunk a Torma Zsófia-féle gyűjteményben is.

³ Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem és régiségtárából 1911. 1—20. l.

La station préhistorique de Korpád.

La commune de Korpád est située sur la rive droite du Kis-Szamos, à environ 5 km. à vol d'oiseau à l'est de la gare de chemin de fer d'Apahida.¹ La colline, nommée Csunguj, où le Musée National Transylvanien (Section d'Archéologie), fit exécuter des fouilles du 10 Octobre 1901, au Octobre 1901, s'élève, au nord du village vers la vallée étroite d'un ruisseau. Les fouilles furent effectuées sur le flanc est de la colline, à une hauteur de 25 à 30 m., et sur une étendue de 180 m².

Lorsque la station fut découverte, le soc de la charrue avait déjà passé par là, et partiellement bouleversé cette station, mais néanmoins, on parvint à déterminer l'emplacement et la forme de 8 cabanes. Comme aucun indice ne pouvait nous donner à penser que les parties de terre indiquant, l'emplacement des cabanes auraient été les restes d'habitations plus grandes, il nous faut supposer que nous n'avons affaire ici qu'à des restes de petites cabanes, indépendantes l'une de l'autre.

Les surfaces ellipsoïdes hachurées, sur la carte de la station (fig. 1.) marquent les emplacements des cabanes.

Dans les environs des fonds de cabane, on trouva déjà à des profondeurs de 1 à 22 cm. des débris de vases et des mottes d'argile cuites au rouge, et portant des empreintes de baguettes. Ces restes ne se trouvaient pas là in situ, mais déjà à 25 cm. de la surface, nous découvrîmes, in situ, des restants de fonds de cabane, se composant de mottes de mortier se joignant presque et s'étendant sur une surface ovale. Souvent entre ces morceaux de mortier, d'autre fois en dessous d'eux, nous trouvâmes des fragments de vases, des os d'animaux, des coquilles. Une seule fois nous trouvâmes un vide laissé expressément pour les déchets de cuisine (*d*).

Les mottes d'argile avec des empreintes de baguettes minces ou épaisses, démontrent manifestement qu'ici se trouvaient des cabanes, cimentées tout à l'entour par un bousillé de terre et de baguettes croisées, et dont la forme fondamentale était probablement celle d'une ellipse, car les mottes de terre brûlée, un seul cas excepté (*f*), recouvrent chaque fois une surface ellipsoïdale.

¹ Sous le no 1 de la carte imprimée sur la couverture.

Nous n'avons pas trouvé traces de pieux, ou plutôt de pilots, ni sur le pourtour des huttes ni à l'intérieur de celles-ci. Dans aucun cas le sol des fonds de cabanes n'était comprimé. Les objets qui s'y trouvaient, et les fragments de mortier, formaient par leur mélange avec l'humus noir, une couche de 15 à 25 cm. d'épaisseur. Nous ne trouvâmes pas non plus de foyers, mais bien des traces de cendres, par-ci, par-là.

* * *

L'axe longitudinal des cabanes avait une direction SO-NE (*a, b, c, e, f, i*) pour six d'entre-elles, et une direction O-E pour les deux autres (*h, g*). Mais ces deux groupes de cabanes différaient par ailleurs encore que par la divergence des axes ; en effet, alors que les restes in situ, non bouleversés, des premières cabanes se trouvaient à 25 ou 30 cm. de profondeur, les restes des dernières cabanes étaient à une profondeur de 75 cm. L'écart des orientations s'accompagnait donc d'une différence notable de niveau. Mais cette particularité ne permet cependant guère de faire une différence chronologique, car la station est édiflée partout sur la même couche, le même sol fut foulé par les habitants des cabanes les plus hautes et les plus profondes. Le plus logique est donc de supposer, qu'une partie des cabanes avait été creusée dans le sol, mais que la plupart d'entre elles avait été édiflées au niveau du sol, ou à un niveau à peine inférieur. Quant à la divergence dans l'orientation des deux groupes de cabanes, il ne faut peut-être y voir qu'une influence étrangère, sans que cependant l'état actuel de nos connaissances puisse nous permettre de donner à ce sujet une réponse satisfaisante. Tout ce que nous pouvons dire, c'est que l'argile céramique possédant l'ornementation la plus développée provenait de la cabane *g* c'est à dire de celle qui, avec la cabane *h*) s'écartait, aussi bien en direction qu'en niveau, des autres cabanes.

Passons maintenant rapidement en revue les particularités des fouilles et des objets trouvés, pour chacune des cabanes séparément.

Cabane a. De 1 à 30 cm. de profondeur, fragments de vases et mottes de mortier. A 30 cm. zone rouge de mottes de mortier, puis de 45 à 50 cm., débris de vases, os d'animaux, coquilles. Dimensions de la cabane : longueur 160 cm., largeur 120 cm., direction de l'axe longitudinal : SO—NE.

Pour les pièces caractéristiques des débris de vases, voyez fig. 2, no 1 à 3. Les os provenaient de moutons, de porcs et de cerfs. Les coquilles proviennent d'escargots (*Helix pomatia*).

Cabane b. Dansoles environs, de 1. à 30 cm. de profondeur, plusieurs mottes de mortier. A 30 cm., de profondeur, zone rouge de

mortier, en dessous, quelques fragment de vases. Dimensions: long. 60 cm., larg. 100 cm. Orientation SO—NE.

L'ornementation des vases est en général identique à celle des vases de la cabane *a*.

Cabane c. Dans les environs, de 1 à 25 cm. de profondeur, plusieurs mottes de mortier. De 25 à 30 cm. de profondeur, zone rouge de masses de mortier. Nous n'avons rien trouvé, ni parmi ces mottes, ni en dessous. Dimensions: long. 150 cm., larg., 100 cm. Orientation SO—NE.

Caverne d. Zone de terre puride, en forme de cône renversé, de 175 cm. de profondeur, où se trouvaient des fragments de vases, des escargots, des os d'animaux, et un coquillage. Etant donné sa proximité de la cabane *c*, sa forme, ses dimensions, et son contenu, ceci devait être la fosse à détritius de la cabane *c*. D'ici est provenu le fragment de vase de la fig. 2, no 4. Il s'y trouvait encore une dent de mouton, 14 coquilles d'escargots, et 1 coquille d'eau douce.

Cabane e. Aux environs, de 1 à 25 cm. de profondeur, beaucoup de morceaux de mortier. A 25 cm. de profondeur, zone rouge; en dessous, jusqu'à 45 cm. de profondeur, quelques fragments de vases (fig. 2 no 5) et 3 coquilles d'escargots. Dimensions: long. 170 cm. larg. 130 cm. Orientation: SO—NE.

Cabane f. A proximité, de 1 à 25 cm. de profondeur, de nombreux morceaux de mortier; de 25 à 40 cm. de prof. zone de terre rouge de morceaux de mortier; en dessous, débris de vases, et un petit éclat de silex. Dimensions: long. 170 cm., larg. 120 cm., orientation SO—NE. Ici ont été trouvés les deux fragments de vases ornés de la fig. 2, no 6—8. L'éclat de silex a été égaré. Près de là, à 25 cm. de profondeur, on a trouvé le petit couteau en fer de la fig. 6, no 1, mais qui ne peut avoir aucun rapport avec cette station.

Cabane g. A proximité, de 1 à 25 cm. de profondeur, quelques mottes de mortier; de 25 à 75 cm. de prof., terre noire mélangée; à 75 cm. de profond. zone rouge de morceaux de mortier; là dessous, jusqu'à 90 cm. de prof., fragments de vases, dont les plus caractéristiques sont représentés dans les no 1 à 6 de la fig. 3. Dimensions de la cabane: long. 220 cm., larg. 140 cm. Orientation E—O.

Cabane h. A proximité, de 1 à 25 cm. de prof., quelques fragments de vases et mottes de mortier. De 25 à 75 cm. de prof., terre noire mélangée. De 75 à 90 cm. de prof. zone rouge faite de mottes de mortier, et là dessous des fragments d'un vase orné (fig. 3, no 7) Dimensions: Long. 180 cm., larg. 130 cm. Orientation E—O.

A proximité de là, à 35 cm. de profond., nous trouvâmes un brisoir de la dimension d'un demi-poing, fait de tuffe porphyrique mélangé de quartz. Le gisement le plus rapproché de cette roche se

trouve sur la ligne de montagnes allant de Túr à Toroczkó. Les arêtes de la pierre montrent des traces d'usure.

Cabane i. A proximité de là, de 1 à 25 cm. de profondeur, quelques mottes de mortier, et des fragments de vases. A 25 cm. de prof., de nombreux morceaux de mortier, et là, dessous, une terre noire contenant des coquilles d'escargots, des os d'animaux, et des fragments de vases. Les plus intéressants de ces derniers sont représentés sous les no 8 à 11 de la fig. 3. Dimensions: Long. 160 cm., larg. 150 cm., Orientation SO—NE.

Nous voyons donc que la station n'est pas très riche en trouvailles: celles-ci consistent seulement en des fragments de vases et en un brisoir. Nous ne trouvâmes pas trace de métaux.

La pâte des objets céramiques est mélangée de petits grains de quartz, mais est en général assez fine. Au point de vue de la technique, on peut remarquer qu'aucun de ces vases n'a été fait au tour, et dans la plupart des cas, pour faire l'ornement, le vase, après avoir été formé, a été encore enduit partout d'une pâte argileuse. Des morceaux à surface rugueuse et polie n'ont été trouvés que rarement. L'ornement est chaque fois en creux. Les éléments d'ornementation sont la ligne droite, les hachures faites par pression, par rayures ou par pointillage. Les motifs ornementaux sont le *peigne*, la *branche*, ou le *feuillage* le *ruban*, et dans deux exemples, le *ruban en grecque* (en méandre).

Entre ce dernier type d'ornement, le plus compliqué, et entre l'ornement en *peigne*, le plus simple, se trouvent pour ainsi dire tous les degrés intermédiaires, et c'est pourquoi les différences d'ornementation ne permettent pas de différencier chronologiquement les différents fonds de cabane. Des ornements en *peigne* se trouvent sur le fragment de vase de la fig. 3. no 7; l'ornement en *branche*, qui n'est pas autre chose que la répétition symétrique de l'ornement en *peigne*, existe sur plusieurs fragments (fig. 2. no 1. 7. 8.; fig. 3. no. 1.)

Le passage de l'ornement en *branche* au *ruban* se voit dans les débris de la fig. 2, no 8 et 3, et dans ceux de la fig. 3, no 2, 3 et 8. Des exemples de réseau se voient dans les parties de vases de la fig. 2, no 4, et de la fig. 3, no 11. (Le fragment de la fig. 3, no 4, se distingue, aussi bien par sa technique que par son ornementation, des autres poteries de la station.) L'ornement géométrique le plus développé se montre dans les 2 fragments de vase de la cabane *g* (fig. 3, no 5 et 6). C'est le *ruban* en zig-zag pour le no 6, et peut-être le méandre en spirale pour le no 5. Dans les deux cas, les hachures qui enveloppent (entourent) les rubans en Z, sont faits de petits carrés pointillés, et montrent ainsi un progrès par rapport aux autres ornements rubannés, mais en réalité ce pointillage ne fait que produire un ornement en

réseau, et ne représente donc pas un nouveau type d'ornement. Cette forme, pour plus développée qu'elle soit, ne peut donc pas être distinguée chronologiquement des ornements moins développés; il ne s'agit que d'un ornement d'un gout différent.

Nous reproduisons en un dessin spécial (en partie complété) l'ornement de la partie de vase représentée à la fig. 3, no, 6, car l'exécution mérite notre attention. Le maintien rigoureux des formes géométriques, le tracé exact et régulier de la ligne, l'orientation de de toutes les petites lignes vers un même centre (le centre du vase), le passage gracieux, vers les bords, du ruban en zig-zag à des triangles, et en général, la soigneuse exécution, tout cela indique que nous avons ici affaire à une oeuvre *d'art* travaillée méthodiquement, et telle que l'on n'en trouve guère de semblable parmi les vases de la même époque. Ne pouvant pas penser que l'artisan ait exécuté les ornements sur le vase même directement nous devons supposer que le dessin en a d'abord été tracé sur un morceau de toile ou de cuir, et de là transporté sur le vase. Dans ce tracé, un grand rôle devait revenir au réseau. comme c'est le cas encore aujourd'hui, dans le tracé géométrique du ruban en méandre, et s'il en est ainsi, on s'explique l'ornement en réseau qui accompagne les rubans en forme de Z. Mais même en faisant abstraction des moyens d'exécution, il est clair que nous avons ici affaire à un ornement en ruban du type méandre, comme on n'en avait guère rencontré de pareil jusqu'ici, même en tenant compte des trouvailles de Butmir.

En ce qui concerne maintenant l'âge des monuments, nous rappelons qu'aucun objet de métal ne fut trouvé ici; or, dans les objets portant des ornements semblables, tels que ceux de Butmir¹ et de la Transylvanie² on ne rencontra pas de métal non plus; dans les rares cas où le métal faisait son apparition³ (la station préhistorique bouleversée d Apahida) c'était avec des formes maquant clairement le début de l'âge de bronze.

* * *

D'autres objets préhistorique trouvés sporadiquement dans la commune de Korpád, avaient déjà trouvé place dans notre musée, avant les fouilles plus haut décrites. Nous ne revenons pas ici sur leur description, mais nous montrons à la fig. 6. no 2a, 2b, une perle à incrustations en pâte vitreuse, telle qu'elle fut découverte, au cours des fouilles, aux limites de la commune.

I. Kovács.

¹ Fiala-Hoernes Radimsky: Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo, in Bosnien. Wien. I. Theil, 1895. II. Theil, 1898.

² Dans le Musée Nation. Transylv. (section d'archéologique) de Boholt, Borzás, Csáklya, Gyéres, Kolozsvár, Kudu, Apanagyfalu, Szászsebes, Vláháza.

³ „Travaux“ 1911. pp. 1—20.

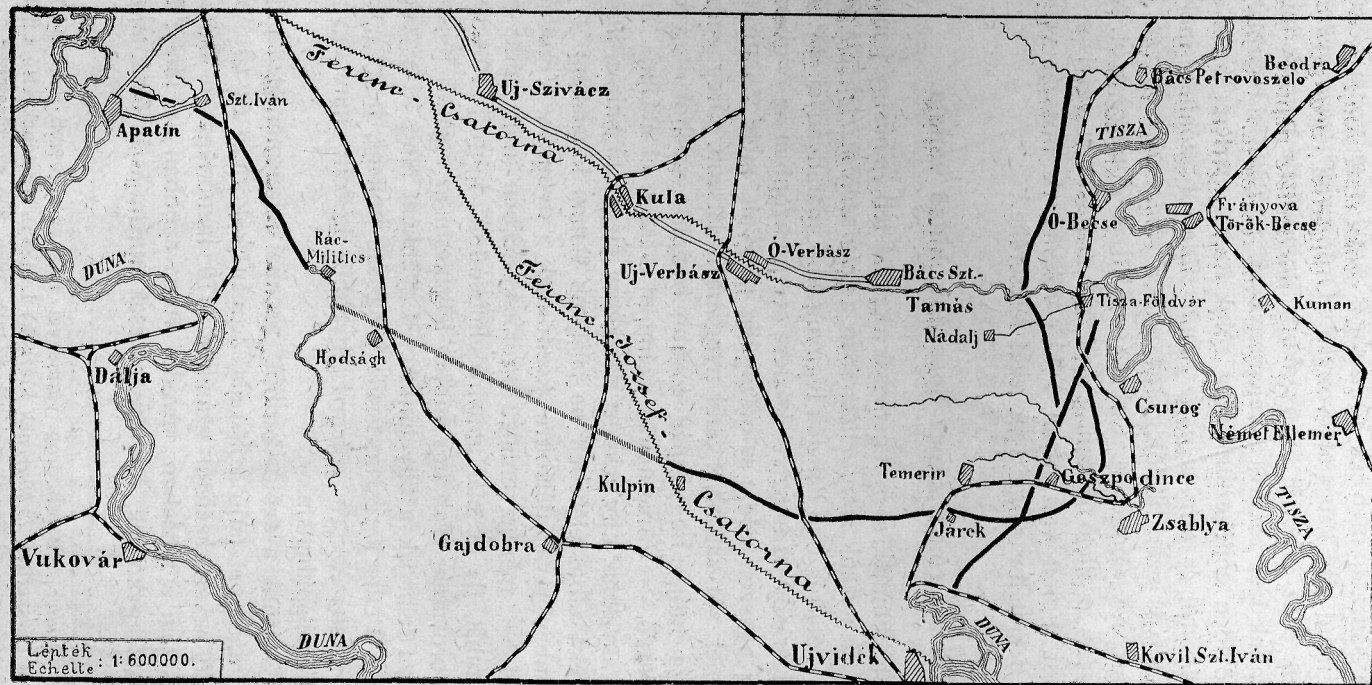
A Bácsbodrog vármegyei római sánczok.

(Magyarországnak a címlapon levő térképén 2.)

Limes-tanulmányaim számára irodalmi támasztékokat keresgélvén jutottam olyan adatokhoz, melyekről azt hittem, hogy sikeresen alkalmazhatók a Bácsbodrog vármegyében ismert római sánczok építése korának megállapításánál. Feltevésemet természetesen közöltem mesteremmel Dr. Pósta Bélával. Az ő révén jutottam abba a kedvező helyzetbe, hogy a Nagyalföld tudományos felkutatására alakult bizottság — röviden *Alföldi Bizottság* — megbízott, hogy meghatározott költség keretében utazzam be e sánczok vonalát. *Feladatomból volt annak eldöntése, hogy vajjon ezek a sánczok szerkezetük szerint rómaiak-e vagy nem?* A feladat azon alapúlt, hogy a németföldi római limes egész vonalát és az azzal teljesen egyező szerkezetű erdélyi limes egy részét helyszíni tapasztalatból van szerencsém ismerni, valamint behatóan foglalkoztam az egykori római birodalom egész területén levő hasonló építmények irodalmával épen azért, hogy a hazánk területén levő ilyenmű emlékek körül levő vitákba teljes készütséggel szólhassak bele és vehessek részt a kutatásokban. Így kerültem abba a helyzetbe, hogy e kérdéshez hozzászólanom kötelességem, két heti tanulmányútról szóló jelentésem keretében.

Mikor a megbízatást kaptam abban a téves hitben ringatóztam, hogy helyszíni tapasztalataim alapján nagyon rövid lesz a jelentésem és könnyű a dolgom. Azt hívéim, hogy rövid indokolással kimondhatom meggyőződésemet, hogy rómaiak-e azok a sánczok vagy nem?! Csak most, az irodalom áttanulmányozása után látom, hogy feladatomból korántsem olyan egyszerű, mert hiszen évszázados vitába kell belenyulnom és véleményemet alaposan meg kell támogatnom, ha annak csak számbavétel is akarok biztosítani.

A római sánczok iránt Bácsbodrog vármegyének a török hódoltság megszűnése után következett betelepítése óta állandó az érdeklődés, mely a múlt század utolsó évtizedeiben — Rómer Flóris munkássága és buzdítása nyomán — és ebben a században valósággal nagyszabásúvá lett, jelentékeny részben a vármegyei Történelmi és Régészeti társulat érdeméből. Ennek az érdeklődésnek következménye, hogy a vármegye területén nagyszámmal levő sánczokat vagy mind rómaiaknak tartják,

1. sz. kép. A Bácsbodrog vármegyei római sáncok áttekintése.

Fig. 1. Vue générale des retranchements romains du comitat Bács-Bodrog.

vagy mindeniktől elvitatják e név jogosságát, kivéve az Újvidék és Csurog közt vonuló sánczot, melynek rómaiságát senki sem vonja kétségbe. A többieket mind egy kalap alá vonván „Ördögárok“, *avar-gyűrű* stb. néven nevezik s az őskortól a középkorig mindentféle népnek tulajdonítják. Alkalmunk lesz ezekről a véleményekről részletesen is szólnunk. Most csak röviden emlékeztünk meg róluk azért, mert mi arról a *két kis római sánczról* és arról a *nagy római sánczról* szólnunk, melyeket a katonai térkép is ezen, illetőleg egyszerűen *római sáncz* néven jelez. (Zone 23. Col. XX., Zone 24. Col. XXI—XXII. és Zone 23. Col. XXII.) Ez az elnevezés az illető földműveknek mai magasságát veszi az elnevezés alapjául, holott volt olyan, a ki e földművek hosszát vette az elnevezésnél tekintetbe s így a neveket felcserélte.¹

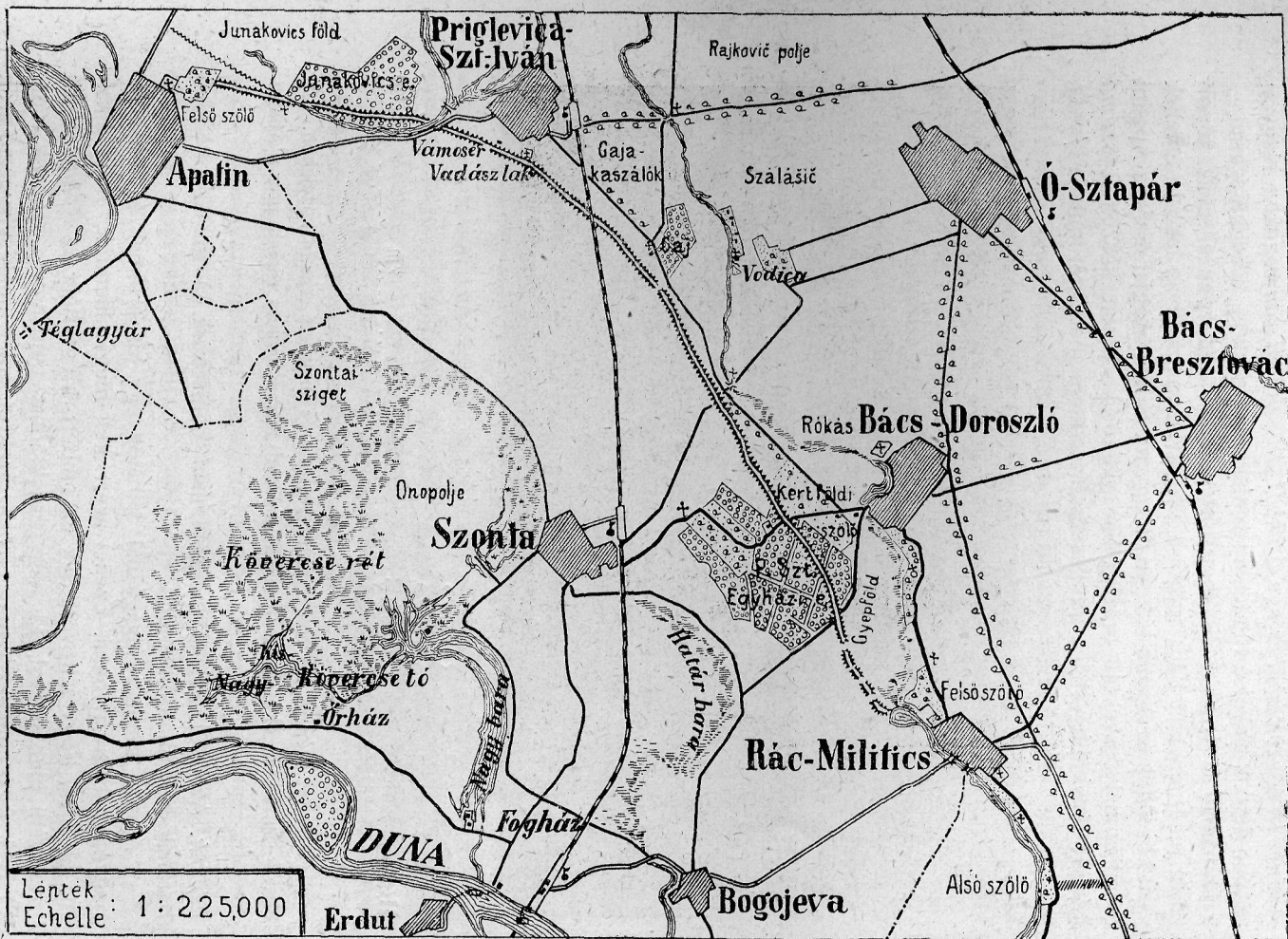
I. A kis római sáncz hosszabb, külső vonala.

Annak a földműnek, melyet nemcsak a katonai térkép hív így, hanem általában e néven ismerünk, *Apatin* határában, a *Felsőszőlőskertek* (*Ob. Weingarten*) nevű határrészben láthatók legnyugatibb maradványai. *Dr. Thim József* apatini járásorvos úr szives közlése szerint azonban az ő gyermekkorában még egészen addig az országútig megvolt, mely Zombort köti össze Apatinnal, sőt valamivel attól nyugatra is látszott. Öreg emberek elbeszéléseiből tudja, hogy még tovább is volt s valahol — a Duna jobbpartján fekvő — Vörösmarttal szemben veszett el a Duna árterületének ingoványaiban. Egy tekintet a térképre elegendő ahhoz, hogy ez „öreg emberek“ elbeszélésében ne találjunk semmi hihetlent.

Ma azonban jóval délebbre kezdődnek a nyomok. Vezetőm — *Gaiser József* — már az említett szőlős-kertekben meg tudta itt-ott mutatni a nyomát, de az már annyira elmosódott, hogy a 10—30 cm. magas domborúlatban csak úgy tudjuk felismerni az egykori töltést, ha arra egyenesen felhívják a figyelmünket. Egyébként nincs az a szakértő, a ki ráismerne. Pedig keresztmetszete világosan mutatja, hogy a termékeny földre mesterségesen felhányt agyagból készült, mint egy friss átvágásnál megállapíthattam.

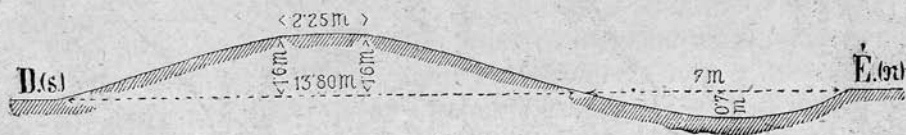
Mihelyt kiérünk a szőlős-kertből, azonnal félreismerhetetlenül, jól látszik. Egy darabon tarló volt rajta, azután kukoricza és tarló váltakozva. A szőlős-kert szélétől számított 470 méter lépésen belül két hatalmas lyuk van a töltésben; tévedés volna azonban azt hinni, hogy ezek a töltéssel egykorúak, mert hiszen csak annyira ásták őket, amennyi

¹ *Dudás Gyula*: A Bácsbodrog vármegyei tört. és régészeti társ. évkönyve (a továbbiakban egyszerűen *Évkönyvnek* idézzük) I. (1885) kötetének első cikkében és *Bácsbodrog vármegye* régészeti emlékei, (Zenta, 1886, 8°.) cz. füzetében.

2. sz. kép Részletes térkép az Apatin—Rácmillitics közötti szakasról.
Fig. 2. Carte détaillée de la section comprise entre Apatin et Rácmillitics.

föld szükséges volt az előtte levő árok egy részének betöméséhez. *A sáncz itt egy töltésből és egy árokból áll; utóbbi van északon.* Nagyon szépen látszik annál a fogadalmi emléknél, melyet — vezetőm szerint — a Dunának az 1870-es években történt áradásától épen e sáncz jóvoltából megmenekült Bács (régebb Priglevicza-) Szentiván lakószai emeltek saját községük és Apatin határán. Itt egy mezei út is vágja, mely az Apatint Szentivánnal összekötő országútban végződik. Innen készült 3. számú *képünk* fényképfelvétele s a töltés és árok itteni metszetét mutatja 3/a. sz.

3—3a. sz. kép. A kis római sáncz részlete és metszete Apatin közelében.

Fig. 3—3a. Détail et coupe transversale du petit retranchement romain près d'Apatin.

képünk. Az úttól keletre megsemmisül nemsokára, a mit az ott levő barának kell tulajdonítanunk.

A már említett átvágásnál láthatók egy kis ároknak és töltésnek nagyon halvány nyomai. Ezeket azért kell megemlítenünk, mert alkalmasok arra, hogy félrevezessék az embert. Megtörtént ez *Rónay* István szentiváni plébánossal, ki nagy érdeklődést tanúsított e sánczok iránt. Ő u. i. úgy emlékezik meg erről az árokról, mint amely vízvezető árok s a római sáncz árkait (!) ennek segítségével töltötték meg a Dunából,

a mi különösen lovas népek támadásai ellen védképessé tette a sánczot.¹ Ma már talán nem szükséges ezt a véleményt részletesebben czáfolgatnunk. De talán arra hivatkoznunk nem felesleges, hogy ez a terület magasabban fekszik, mint a Duna partja; továbbá, hogy a kinek szüksége volt vízre az árok megtöltésére, az közelebb találta a mai napig meglevő barát. Legfontosabb azonban, hogy ez az árok a római sánczon túl délre is folytatódik s így aligha régibb a már érintett áradásnál, melynek vizét segített levezetni. Magamnak is megragadta a figyelmét, mert épen a töltés átvágásánál lévén, azt hittem valami őrtorony-halomnak a maradványa, mely ilyen módon az átvágásnak a sánczczal való egykorúságát bizonyította volna. A fentiek szerint azonban erről szó sincs.

Itt állott útamban az első nagy és ezuttal leküzdhetetlen akadály. Az akkori esőzések miatt meggyarapodott vizü barán gyalogszerrel nem tudtunk átkelni a *Junákovics-erdőbe*, melyben pedig pompás fenntartású a sáncz. Csak a bara innesső parti ingoványának széléről vethettem egy-egy tekintetet reá a távolból. Ehhez járult, hogy útközben óriási eső ért el, mely órák hosszát tartván beszorított a nap hátralevő részére Szentivánra; másnap pedig tervszerűen tovább kellett mennem, a gyalogos és ismeretlen embernek legnehezebb szakaszra. Ez a pár km. hosszú és aránylag könnyen hozzáférhető, az erdőben nem is nagyon veszélyeztetett vonal tehát máskorra maradt. Szerencsére épen ez a legjobban ismertett szakasza ennek a sáncznak. Itt látta Rómer is 1866. augusztusának a végén Zombori László társaságában.² Szerinte talán azért hívják „*kis*“ római sáncznak, mert nincs neki valóságos árka, mint a *vallum Romanum*nak. Azt mondja, hogy mélyebb és szélesebb árka a keleti oldalon van vagyis a Dunával ellentétes oldalon, a mi azt mutatja, hogy a sáncz nem az ellenség feltartóztatására épült, hanem a parti lakósnak a Duna áradásaitól való védelmére. Ugyancsak ő néhány méretet is ad, melyek természetesen nagy változatot mutatnak a szerint, hogy milyen fenntartású a sáncz.³

Ezen a helyen látta *dr. Borovszky Samú* is 1892-ben.⁴ Ő már határozottan említi, hogy a sáncznak két árka van, a mit Rómer leírásából is következtethetünk. Fájdalom, nem ad méreteket. A sáncz árkairól ő is azt hiszi, hogy a Duna vizével voltak összeköttetésben, mert van egy árok az erdőben, melynek más célja nem lehetett — mint mondja.

¹ Évkönyv VI. (1890) köt. 177. lap.

² *Résultats Généraux du Mouvement Archéologique en Hongrie*. Budapest, 1878. III. rész: *Les fosses du diable en Hongrie*, 74 lap.

³ Ugyanott 75 lap.

⁴ Arch. Ért. Új f. XIII. (1893.) 347 s köv. 1.

Átjárók is vannak rajta, hol az árkok is szabályszerűen megszűnnek. „Aligha nem a közlekedés számára fenntartott átvágások voltak ezek s rajtuk sorompók vagy pedig felettük talán fahidak vezettek át.“ Van a kincstári erdőben, közvetlenül a hosszsan futó sánczhoz csatlakozva egy szintén sánczczal bekerített tér, melyet a köznép várnak tart. Ezt fel is ásatta abban a reményben, hogy a sánczra nézve valami útbaigazító nyomra sikerül bukkannia. Mint gyakorlatlan ásató és e sánczoknak nem eléggé ismerője, bizonyos lemondással teszi hozzá: „Az ásátás azonban nem vezetett semmi eredményre, jóllehet *leásattam egészen a kemény talajig, hol pusztán annyit lehet konstatálni, hogy a körtöltés belsejének közepe valaha tűzhelyül szolgált. Ásátás közben elmállott famaradványokra akadtunk, miből azt következtetem, hogy a mintegy 10 lépés átmérőjű körsánczon valami toronyszerű faalkotmány állott.*“ Ez az egyetlen adatunk, mely a sáncz mentéről ásatásból származik. Látni fogjuk, hogy — bár épen nem szakszerű adat, mégis — igen nagy a fontossága.

Mások is említik ezt a szakaszt, de bővebb részletezés nélkül s így nem is szükség tovább itt időznünk.

Az erdőből kiérve, a baránál megsemmisült a sáncz. Csak az országuttól délre kezdődő szőlőskertekben kezd ismét feltűnedezni teljesen ellaposodott domborulat alakjában. Ebben az alakjában vonul a Vámoser jelzésű határrészen tova a vadászház mellett, egészen addig, a hol a Bácsszentiván és a nem régen telepített Szilágyi községek határán vonuló árokkal találkozik. (Az 1884. évi katonai térképen a „Gaja kaszálók“ és a szentiváni kincstári erdő határán 90 pont van azon a helyen.) Ez a terület még nem nagyon régen is erdő volt; az elébb említett határárok is eredetileg az erdőt övezte. Ma szántóföld az egész. De mert nem régóta, még a sánczot sem szántották el nagyon, hanem az teljes pompájában látható nagyjában olyan méretekkel, mint az 1a. sz. képünkön adott. Az árok itt is mindenütt az északkeleti oldalon van. Hasonlónak a nyomai sejtethők, de meg nem állapíthatók az ellenkező oldalon is, alig észrevehetően. Mielőtt a doroszlói erdőben levő szakaszt láttam volna, nem nagy jelentőséget tulajdonítottam neki. Azt hívtam, hogy ez az alig észrevehető árok az idők folyamán képződött, a mint hogy pl. helyenként most is szekérút van benne. Gyakoriak rajta itt is az átvágások. Ezeknek egy része kétségtelenül nem régi eredetű, hanem azóta csinálták, hogy az erdőből szántóföld lett s a sánczon át kell járniok a szekereknek. Ezt bizonyítja az, hogy az átvágások egyenetlenek, nincsenek egészen a földszinéig elkészítve; hasonlóan egyenetlen az árok betöltése úgy szélességben, mint magasságban. A vasúttól nyugatra mintegy 600 lépésre van egy ilyen átvágás, melyet megmértem. Az átvágás felső szélessége itt 19 m., az alsó ennek mintegy

$\frac{1}{3}$ -ad része. A töltés alja 15 m., az árok teteje 8 m. széles; az árok mélysége 40 cm., a töltés magassága 1·65 m., mindkettő a közepen mérve.

Ezzel ellentétben eredetinek kell tartanunk azt az átvágást, mely ettől keletre, a vasúttól pedig mintegy 500 lépésre van. A sáncz alakja itt sem mutat lényeges eltérést. Az átvágás eredeti voltát kétségtelenné teszi azonban az északkeleti sarkában levő halom, melynek a töltésről felvett képét 4. sz., fekvését és a sánczhoz való viszonyát és átmetszetét 5. sz. képünk mutatja. A halom egy árokkal övezett köralapú

4. sz. kép. Kiséző halom képe a kis római sáncz első szakaszáról. (A háttérben látszó fák a vasút mentén vannak.)

Fig. 4. Vue de la colline accompagnante dans la première section du petit retranchement romain.

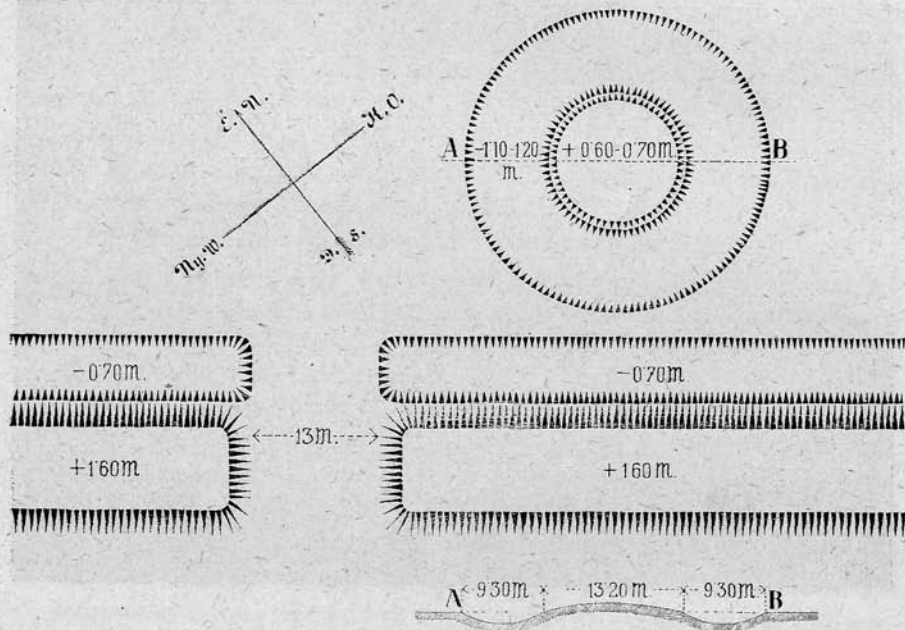
kúp, melynek az árokkal együtt mért alapátmérője 31·80 m. (Ebből $9\cdot3 + 9\cdot3$ m. = 18·6 m. esik az árokra, a többi (13·20 m.) a kúp alapjára. Az árok mélysége 1—1·2 m.; a kúp magassága az árok felső pereme felett 60—70 cm. A hosszú sáncz árkától 3 m.-re van a kerek sáncz árkának legközelebb eső pontja. Az átvágáson átvezetett út felé eső részen (5. sz. képen A-nál) olyanszerű behorpadás, mintha egykor kapú lett volna. Ez tehát a második *kiséző halom* (talán nevezhetjük így egyelőre), melyet említünk. Az első az, melyet Borovszky nyomán említettünk, a másik

az épen most ismertetett. Mindkettőt említi — de minden részletezés nélkül — Cziráky Gyula is az alább ismertetendőkkal.¹

A sáncz ezután minden különösebb jelenség nélkül folytatódik a vasút felé, melynek árkanál megsemmisítették.

A vasúton túl 450. és 900. lépéseknél levő átvágások vonják magukra figyelmünket azzal, hogy külső sarkuknál a tarlóban köralakban zöldőbb a muhar, talán, mert egykori kísérő halomnak az árka, hol a víz tovább áll.

A gáji erdő délkeleti végével egy irányban az eddigi vonalon sehol nem látott jó fenntartású a sáncz mintegy 150 lépés hosszúság-

5. sz. kép. Az előző képen látható kísérő halom és a római sáncz helyzetrajza.
Fig. 5. Plan de situation de la colline accompagnante de la fig. précédente et du retranchement romaine.

ban. Pedig szántják, de úgy látszik nem régóta, mert a bevetett muhar helyett hatalmas tövis borította úgy a töltést, mint az árkot, melyben azonkívül az előző napok esővize is meggyűlt. Hasonló szép fenntartásának nem is láttam aztán csak a pusztaszentegyházi erdőben, de ott sem hatott olyan imponálón, mint itt a fáktól mentes síkon. A vasúttól számított 3310. és 4122. lépésnél vannak rajta olyan átvágások, melyek egyike vagy másika érdemes volna az átvizsgálásra abból a

¹ Arch. Ért. Új foly. XXI. (1901), 430. lap.

szempontból, hogy nem a sáncz az egyidős-e? Egyébként, bizony, itt állandóan romlik a sáncz. Az intenzívusabbá váló földművelés, a vaseke minden évben lehord belőle egy jó részt. Legszerencsésebb a helyzet ott, a hol két község vagy legalább két gazda birtokának a határán van, mert ott, ha az árkot el is szántják, megmarad a töltés vagy annak legalább egy része. Ilyen a helyzet pl. a vasúttól számított 9800—10.000. lépésnél a Popovác-dülőben, a hol egy-két fa is van a fúvel benőtt 1—1.2 m. magas töltésen, de az árok teljesen megsemmisült az eke alatt.

6. sz. kép. A kis római sáncz részlete a *pusztaszentegyházi erdő* nyugati végénél.
Fig. 6. Détail du petit retranchement romain, à l'extrémité ouest de la forêt de Pusztaszentegyház.

Néhány évig legalább az irányát megtudjuk ott, ahol a töltést hosszában szántják. Az árkot azonban itt is megsemmisítették már. Ilyen részlet kezdődik a vasúttól számított 5300. lépésnél levő kútnál, hol a töltésen felszántott tarló, mint hosszú sáv nyulik be a kukoricás földek közé.

Legrosszabb a sorsa ott, hol a sáncz mindkét oldala egy tulajdonos birtoka. Itt ugyanis keresztbe szántják és bizonyára ásóval is elősegítik a terméketlen agyagtöltés elegyenlítődsét, élénken szemléltetve hogyan keletkezett a már említett és ma már a térképen jelölteként jóval nagyobb számú átvágásoknak egy jelentékeny része.

Ezek jellemzik ma a sáncznak ezt a részét addig, a hol eléri a Bács—Doroszlóról a pusztaszentegyházi erdő érintésével Szondra (egykor Szonta) vezető útát. Mindjárt az erdő kezdetén pompás fenntartású. Árkát ugyan egészen ellepte a bozót, de azért legalább a délkeleti oldalát lefényképeztem, nem tudhatván előre, hogy vajjon találunk-e még olyan jó fenntartású szakaszra (6. sz. kép). Ezen az oldalon terjedelmes mocsár van s talán ez az oka, hogy árok nincs; legalább is nem kifejezettebb, mint az eddigi vonalnak ezen az oldalán, holott az ellenkező oldalon a rendes mély árok van meg.

7. sz. kép. Átjárás a kis római sánczon a Pusztaszentegyházi erdőben,

Fig. 7. Passage sur le petit retranchement romain dans la forêt de Pusztaszentegyház.

Az erdő szélétől számított mintegy 150. lépésnél van az erdőben, a töltésen az első átvágás. Nem hiszem ugyan, hogy eredeti, vagyis a sánczczal egyidős, de mivel itt a sáncz minden alkotórésze nagyon jó fenntartású, mindkét oldalát (8. és 9. sz. kép), valamint az átvágás északnyugati oldalát is (7. sz. kép) lefényképeztem; utóbbit azért, mert világosan mutatja, hogy a töltés tiszta agyagból épült. A töltés itt két — 6·3 m. széles és 80—90 cm. mély — árok között emelkedik az árkok felső peremén felül 1·8 m. magasra. Alja 13·50 m., lapos teteje pedig 7 m. széles. De nem volt mindig ilyen lapos, a mit az bizonyít, hogy helyenként ma sem több 2 m.-nél, sőt azt is alig éri el; ilyen helyeken nem is lapos, hanem

8. sz. kép. A kis római sáncz keleti oldala a fenti átvágásnál.

Fig. 8. Côté est du petit retranchement romain, près du passage ci-dessus indiqué.

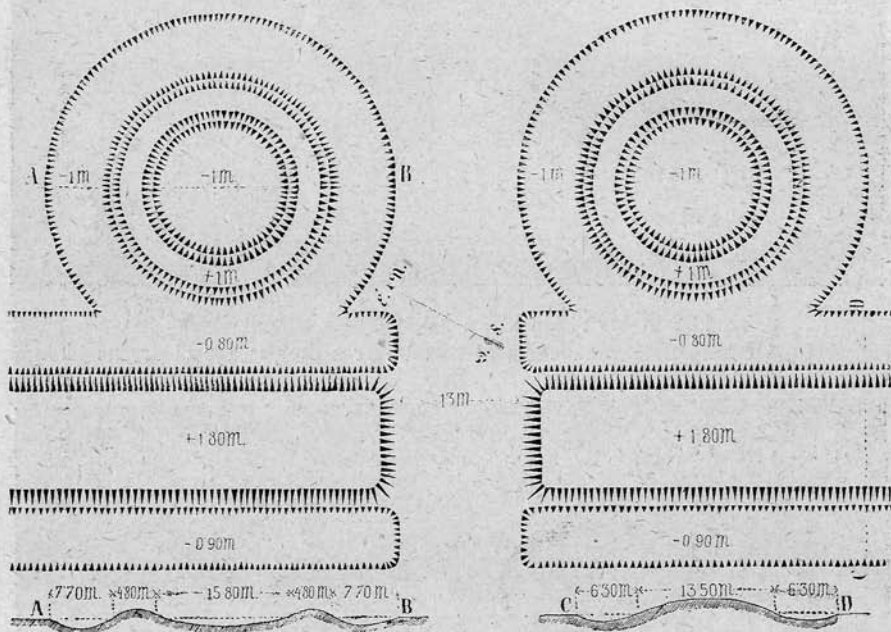

9. sz. kép. A kis római sáncz nyugati oldala ugyanott.

Fig. 9. Côté ouest du petit retranchement romain, même endroit.

bogárhátú s bizonyára ez áll közelebb az eredeti állapothoz, mivel itt szemmel láthatólag magasabb is a töltés.

Az erdőben általában mindenütt jó fenntartású úgy a töltés, mint — a kezdetét kivéve — mindkét árka. Kivételt csupán az erdő déli széle képez, ahol — úgy látszik — a határárok készítésekor teljesen elrontották, mely műveletet elősegítette az erdő szélén menő út is. Az erdő után következő szántóföldeken azonban ismét könnyen fellelhető a sáncz. Mielőtt azonban az erdőn túl követnők, még egy rendkívüli fontosságú jelenségnél kell időznünk magában az erdőben. Ez a jelenség körülbelül

10. sz. kép. Kisérő halmok a kis római sáncz mellett a pusztaszentegyházi erdőben.

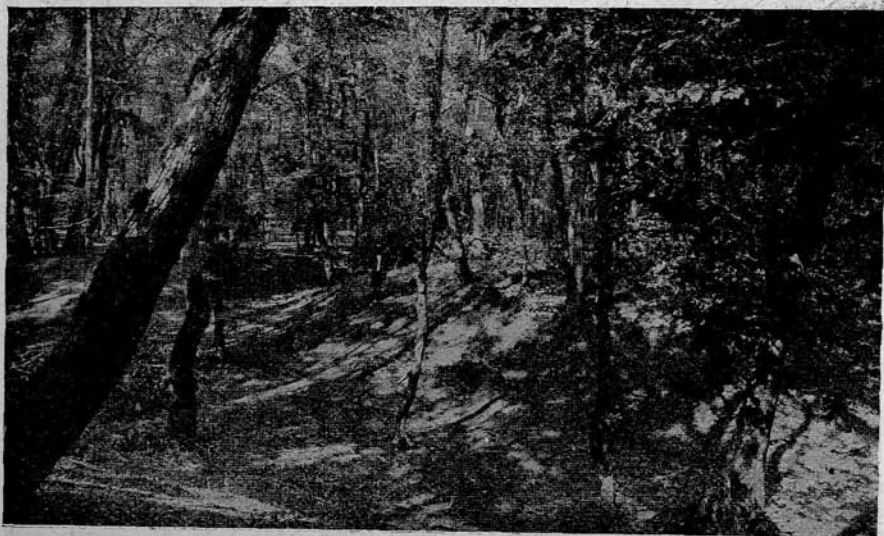
Fig. 10. Situation des collines accompagnantes près du petit retranchement romain, dans la forêt de Pusztaszentegyház.

ott tűnik elénkbe, a hol — a *Szentegyházi* szó második *e* betűjénél jelölt — erdei útként használt — erdő-nyílás átvágja a sánczot. Az átvágás felső szélessége 13–14 m., lenn 4–5 m., mert ma már nem egyenletes. Keleti kijáratánál az út két oldalán két *kisérő-halom* van. E *kisérő-halmok*at Cziráky Gyula említi először,¹ de sem a sánczhoz való viszonyát nem adja pontosan, sem azok méreteit részletesen. Mindkettőt egy-egy árok övezi, mely árok a nagy sáncz-féle eső részében összefolyik annak árkával, tehát nem 8–10 méterre esik attól, mint Cziráky állítja, a ki úgy látszik a töltés lábától a halom töltésének lábáig mérte a távolságot,

¹ *Évkönyv*, XVII. (1901) évf. 141 lap; *Arch. Ért. Új.* XXI. (1901) 430 lap.

a mi a két építmény egymáshoz való viszonyának félreértésére vezethet. A pontos helyzetet mutatja 10. sz. képünk. A két halom közül az átvágás északnyugati oldalán levő a jobb fenntartású, s ennek metszetét adjuk az *idézett képen*. Ugyanerről bemutatunk két fényképfelvételt (11—12. sz. képek); azért kettőt, mert a rajta és közelében levő nagy fák miatt nem lehetett egyszerre az egészet a lencse elé kapni; mindkét felvétel a nagy sáncz töltéséről készült. Az út déli oldalán fekvő halom nagy részében bokorral benőtt; azelőtt nagy fák voltak rajta, melyek kidöntésekor úgy az árkát, mint töltését alaposan megrongálták, de kétségtelen, hogy a másíknak a párja volt, vagyis egészen olyan, mint az.

11. sz. kép. Az északi kísérő halom északi fele ugyanott.

Fig. 11. Partie nord de la colline accompagnante nord, même endroit.

A halmot övező árok 7·7 m. széles és 0·8—1· m. mély; a belső pereme fölött emelkedő, szintén köralakú töltés szélessége 4·8 m., magassága 0·8—1· m. és 15·8 m. átmérőjű, 0·8—1· m. mélységű üreget övez, a tulajdonképen használt helyiséget. Ma ebben is van egy másfél méter hosszú, 30—40 cm. mély árok, de annak semmi jelentőséget nem kell tulajdonítanunk, mert egészen új ásás.

A két kísérő halom egészen az alá az elbírálás alá esik, mint a már elébb is említett, valamint az, amelyet Borovszky Samu a szentiváni erdőben kiásott. Jelentőségükről tehát azokkal együtt, alább szólunk.

Az erdő széle mellett megsemmisült sánczot az erdőből kiérve ismét magunk előtt látjuk a szántóföldéken, majd a réten is. Állapota ugyanaz, mint az erdőt megelőzőleg jellemeztük. Ugyanazok az okai

lehetnek, a katonai térképen is jelzett, de ma már sűrűbb átvágásoknak is. A sáncz további vonala minden kétséget kizáróan, határozottan megy neki a *Mosztonga bara* nevű víz északnyugati sarkának, melynek árterületében vész el. Hangsúlyoznunk kell ezt, mert Cziráky Gyula egy itteni kitéréséről s ezzel kapcsolatos földvárról és sírmezőről tesz említést.¹ Ámbár már e cikkének olvasásakor tisztában voltam vele, hogy az ott ismertetett sáncznak, földvárnak és leleteknek aligha van közük a vizsgálódásunk tárgyává tett sánczhoz, mégis kötelességemnek ismertem utána nézni a dolognak. Minthogy a

12. sz. kép. Az északi kíséző halom déli fele ugyanott.

Fig. 12. Partie sud de la colline accompagnante nord, même endroit.

lelkes kutató ez év tavaszán meghalt, egyedül leírására támaszkodhattam. A Rác-Militicsről Gombos- (egykor Bogojeva-) felé vezető úton azonban sehol nem találtam nyomát az általa említett földvárnak, vagy sánczoknak. Úgy látszik, azóta a földművesek szorgalma mindkettőt elhordta vagy talán csak a környéket alaposan ismerő tudná megtalálni. A sikertelenség nem nagyon csüggesztett, mert magam győződtem meg, hogy a vizsgálódásom tárgyát képező sáncz a *Mosztonga bara* mellett egyelőre végződik s így a Cziráky látta sánczok nem tartozhatnak hozzá. Az

¹ Arch. Ért. Újf. XIX. (1899) 268—276. lap.

irodalom részletes tanulmányozása után látom, hogy később ő maga is rájött erre s a leírt emlékeket egy második „*Apatini alsó sáncz*“-czal összefüggőknek mondja.¹ Erről a második sánczról pedig alább fogunk szólni.

Egyelőre azonban tovább kell haladnunk a magunk sánczán. A dolog azonban korántsem olyan egyszerű. Mert bár Marsigli és utána Rómer és az ő nyomán készült térképek a sánczot megszakítás nélkül rajzolják egészen a Tiszáig, az is bizonyos, hogy Rác-Militics és Kölpény (régén Kulpin) között egyikük sem látta. Az 1884. évi katonai felvételek sem ismerik, a minthogy nem látta Frölich sem.² Utóbbi a Görög és Rómer térképei alapján eláll attól a nézetétől, hogy egy darabon a Mosztonga bara volt a sáncznak folytatása. Ehelyett elfogadja, hogy a sáncz átment a barán és Hódság határában, a falutól délnyugatra folytatódott Parabuty (ma Paripás) felé. Deszpót- (ma Úr-) szent-iván határában — amint megbízható forrásból értesült — a falutól délre volt a sáncz, de már annyira elszántották, hogy fel nem ismerhető.

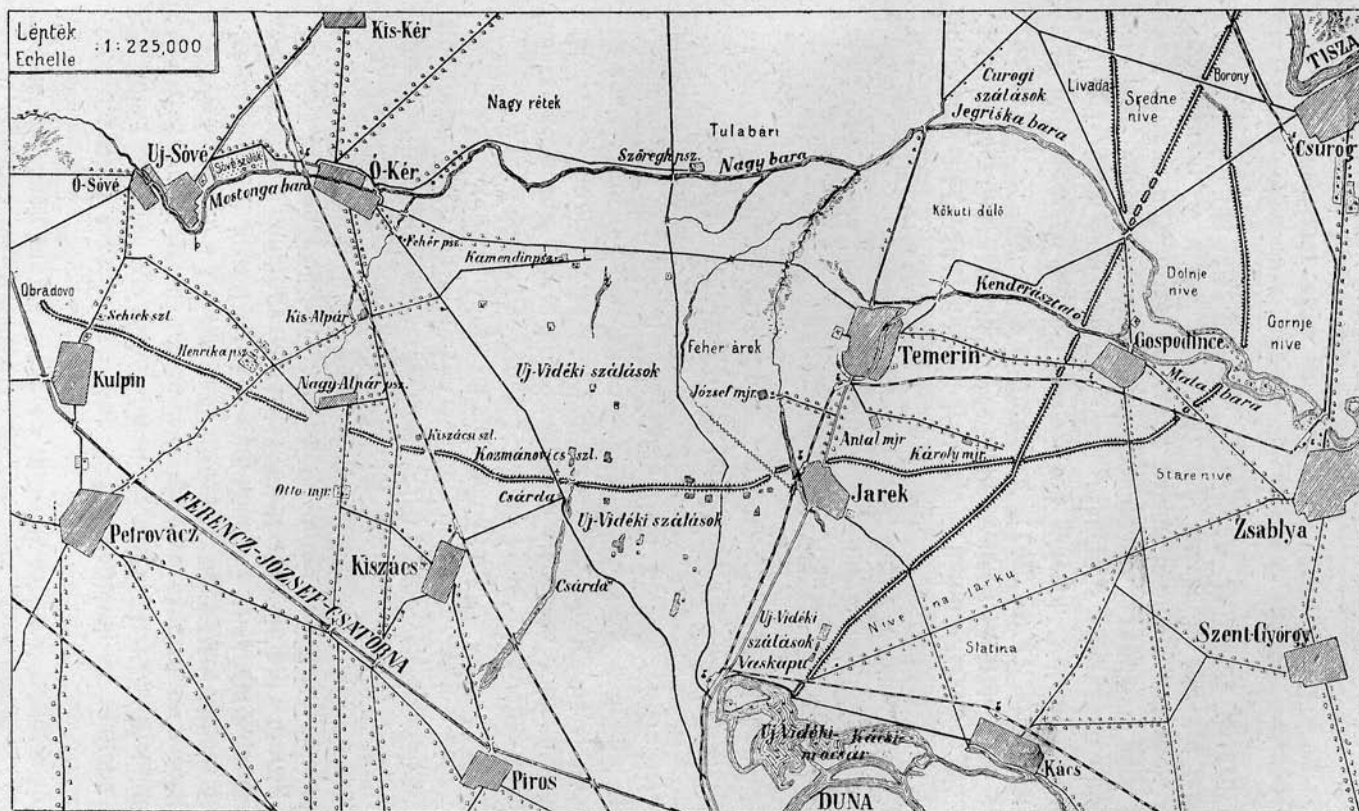
Dudás Gyula említi, hogy Parabuty község határában ugyan nyoma sincs a sáncznak, de a község magára a sánczra épült; a főutczán még látszik a domborodás és a jegyzői lakás épen annak töltésére épült.³ Ezek az adatok annyira egyeznek a valószínűséggel, hogy örömmel magunkévá tehetjük őket. Csupán a Mosztonga bara melletti részre nézve volna megjegyzésünk.

A magunk részéről kétségtelennek tartjuk ugyanis, hogy a sáncz azért szűnik meg a Mosztonga bara északnyugati öblöcskéjénél, mert további iránya egészen megfelelne a bara folyásának. De csak egy darabon; addig t. i., amíg az délkeleti. Azután eltér attól, aminek okát majd akkor részletezzük, a mikor a sáncz koráról és rendeltetéséről szólnunk. Egyelőre csak annyi bizonyos, hogy a katonai térkép azon a helyen, a hol a Mosztonga bara az ú. n. *kis legelőn* eddigi délkeleti irányától eltér, a Rác-militicsi határnak a katonai térképen *Kl. Hutweide* jelzésű részének déli végénél, a dűlöt keleten határoló árok végétől az országútig — az *Alsó szőlőskertek* (*Unt. Wg.*) szavaknál — jelöl egy nem egészen km.-nyi hosszúságú sánczot. Véleményem szerint itt kell keresnünk sánczunk folytatását. Magam is felkerestem a helyet, mely azonban egész hosszában embermagasságú és rendkívül sűrű kenderrel volt borítva úgy, hogy ha van is valami nyoma a töltésnek, meg nem figyelhettem. A töltés folytatását úgy látszik a *hódsági felső legelő* nevű, (a katonai térképen *Ob. Hodságher Hutweide* jelzésű) határrész

¹ Évkönyv 1901 (XVII) évi. 133. s köv. I.

² Arch. Ért. Újf. VII. (1887) 25. lap.

³ Arch. Újf. XX. (1900) 386. lap.

13. sz. kép. Részletes térkép a kis római sáncz külső vonalának utolsó szakaszáról és a belső vonal kezdetéről, továbbá a nagy római sánczról.

Fig. 13. Carte détaillée de la dernière section de la ligne extérieure du petit retranchement romain, et du commencement de la ligne intérieure, enfin du grand retranchement romain.

körülárkolásakor rontották el, mert látni fogjuk, hogy a sáncz helyére máshol is szeretnek árkot ásni bizonyára azért, mert a töltés addig is birtokhatárként szerepelt. Ezeket figyelembe véve inkább hiszem, hogy a sáncz az említett töltés, illetőleg árok irányában Hódságh északkeleti határrészében vonult Paripás- (régii Parabuty-) nak és ott tört meg az iránya keletnek, hogy Pinczéd (régii Pivnicza), Úrszentiván községtől délre jusson el a *kölpényi Obradovo* határrészbe. Utóbbi helyen nemcsak a térkép jelöli, hanem magam is felkerestem és a szántóföldeken már ismertetett alakjában meg is találtam s innen kezdve ismét rajta folytattam útam. Egy részét úgy látszik a Ferencz József-csatorna ásásakor semmisítették meg; azután út megy rajta s csak kis darabon van rajta szántó föld, hogy azután a beleásott árokban megsemmisüljön. Az árok egy részével párhuzamosan út megy mellette, mely később rákerül a töltésre egészen addig, míg eléri a Petrócz (régii Petrovácz) felé vivő országútat. Az országúttól keletre a legelőn igen szépen látszik egészen Pusztá-Nagyalpárig.¹ Itt mintegy 1·5 km. hosszan nyoma sincs s csak a Nagyalpár—Ottómajor—Irmova közti országúttól keletre tűnik fel ismét a tarlón és vész el szemünk előtt a kukoriczásban, hogy újabb tarlón ismét pontosan megfigyelhessük, a mint többé-kevésbé erős domborulat alakjában tovavonul. Mindkét oldalán, különböző távolságokban négyszög alakú sűrű bozóttal benőtt területek vannak, melyeknek csak egy részét tünteti fel a katonai térkép. Messziről úgy tűnnek fel, mint valami építménynek bozóttal benőtt maradványai, közelről megtekintve azonban látjuk, hogy enyhelyek azok, melyekkel a vadászni szerető földtulajdonos gróf apró vadjairól gondoskodik. A sáncz iránya követhető egészen a vasuttestig.

Itt kell megemlékeznünk a sáncztól mintegy 2 km.-nyire délre fekvő *kiszácsi halmokról*, melyek egyikén a katonai térkép *87 háromszögelési pontja van a Kiszács* jelzésnél, a 168. számú vasúti őrháztól egyenesen nyugatra. E helyen körülbelül egy tucsat halom van, melyekről azonban nehéz eldönteni, hogy vajjon természetesek-e vagy mesterségesek. Nehéz pedig különösen azért, mert egy mezei út megy el köztük, továbbá egy határárokkal és más turkálásokkal alaposan megrongálták eredeti képüket. Az ott épen házat építő bérlő szerint az ásások alkalmával semmit nem találtak a felásottakban. Nem lehetetlen azonban, hogy egy sok viszontagságon átment, egykor egységes, mesterséges földművel van dolgunk, melynek szakszerű felásatása annál kívánatosabb volna, mert máris nagyon szánalmas állapotban van s annál könnyebben lehetséges, mert — értesüléseim szerint — a költségek viselésére nagyon könnyen

¹ Az országútról a legelőre belépve, jobbra egy gödör van, mely azonban semmi összefüggésben nincs a sánczczal.

meg lehetne nyerni a nemcsak dúsgazdag, de áldozatkész tulajdonost, gr. Chotek Rezsőt. A halmoknak aligha van valami közük sánczunkhoz, de azért szükséges volt ez a rövid kitérés.

A mint a közöltekből kitetszik, a sánczot Kölpénytől kezdve — a nagyalpári rövid megszakítástól eltekintve — mindenütt követhetjük és pedig úgy, hogy iránya tekintetében a legkisebb kétségünk sem lehet. Annál kevésbé világos a szerkezete. Nevezetesen *úgy látszik, hogy már Kölpénytől kezdve a töltés déli oldalán volt az árok*. Ezt azonban határozottan nem lehet állítanunk, még a Henrika és Nagy-Alpár közti legelőn levő részletnél sem, hanem csak egy átvágással lehetne talán biztosan eldönteni. A továbbiakban — jó darabig — még kedvezőtlenebb a helyzet.

Attól a ponttól keletre, hol — Kiszácstól északra — a vasút metszi a sánczot, ismét megtaláljuk folytatását. De a szántóföldeken még a tarlón sem látjuk meg világosan és kétségtelenül az árkot; annál kevésbé a kukoriczásban, a hol meg kell elégednünk azzal, ha a másfél embermagasságú és az erdélyi viszonyokhoz képest szokatlanul sűrűn hagyott vetésben egyáltalán követhetjük a szántással nagyon ellaposított töltés irányát: aprólékos megfigyelésekre egyáltalán nem alkalmas ez az állapot. Folytatásában mintegy két km. hosszúságban egy modern árok akadályozza ítéletünket. Az árok végétől kezdve pedig egész Tiszaistvánfalváig (régebb: Járek) a két község legrövidebb, sőt tán egyetlen összekötő útja megy rajta. Az út rendszeren a töltés egész szélességét elfoglalja, de sok helyen még megmaradt az út két szélén a töltésből két gyalogjáró számára való emelkedettebb sáv. Az iránt azonban semmi kétségünk nem lehet egy perczig sem, hogy jó helyen, vagyis a sánczon járunk. Frölich ezt a részt szintén bejárta és a mint leírásából látható, legalább helyenként akkor még jobb fenntartású volt, mint ma. Mihelyt a mostani utaknak kövezett úttá való átalakítása és szabályszerű körülárkolása itt is megtörténik, azonnal eltűnik az utolsó nyoma is ezen a vonalon a sáncznak.

Vigasztalóbb a sáncz képe a *Tiszaistvánfalva után* következő szakaszában. Eleinte itt is a szántóföldeken vonul tova, *hol az ilyen helyeken szokásos fenntartás mellett* csak az a különbség, hogy *árka kétségtelenül a déli oldalán volt* és bár elszántották, a tény kétségtelen. Még jobb fenntartású a sáncz attól kezdve, hogy a 81 magassági ponttól Tiszaistvánfalva és Temerin közt határul használták fel és akácza-sorral ültették be. Itt — mindjárt a kezdeténél — látható állapotát mutatja *14. sz. képünk*. Ebben az alakjában néhol magasabban, máshol alacsonyabban megmaradva, vezet egészen a „nagy római sáncz“-ig. *Az árok a déli oldalán volt*, de ma a határ mellett levő út megy benne; északi oldalán pedig többé-kevésbé elszántják, de azért legalább egy-

részének fennmaradását biztosítja az, hogy két községnek a határán fekszik.

A nagy sánczczal való találkozástól keletre ismét szántóföldek vannak rajta egészen addig, a hol Boldogasszonyfalva (régí Goszpodincze) határában a *Mala barát* eléri. Képe ugyanaz, mint a szántóföldeken általában; árka egyszer úgy tetszik, hogy délen, máskor úgy, hogy északon van, sőt néha mintha mindkét oldalán látszana a nyoma. Biztosan eldönteni azonban itt is csak egy átvágással lehetne.

A két bara közén nyoma sincs; az sem dönthető el, hogy volt-e valaha vagy pedig, mint áradásos területen sohasem építették ki. Veze-

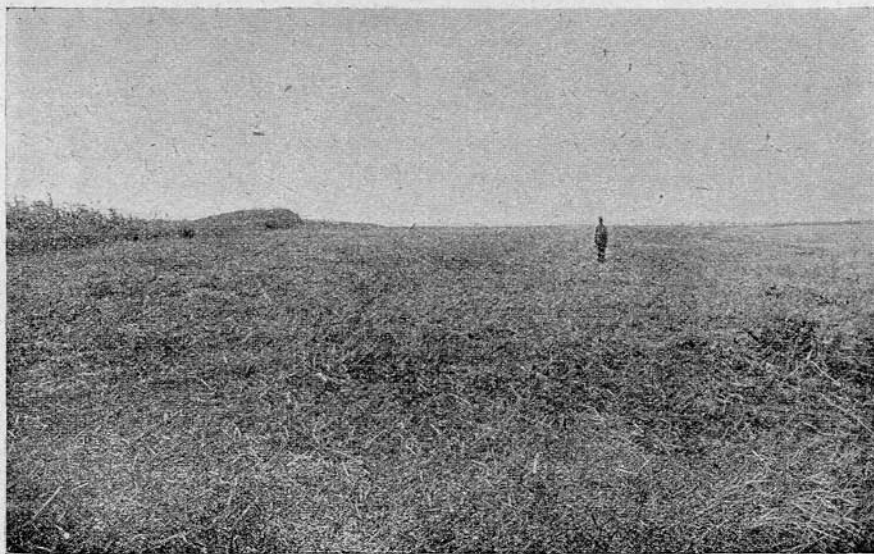

14. sz. kép. A kis római sáncz részlete Tiszaistvánfalva (Járek) mellett.

Fig. 14. Detail du petit retranchement romain, près de Tiszaistvánfalva (Járek).

töm tájékozatlansága miatt s azért, mert a tagosítás után a dülők iránya egészen megváltozván, a katonai térkép sem volt használható, a *Velika-Jegriska barától* északra eső folytatását csak hosszas kőborlás után tudtuk megtalálni körülbelül azon a tájon, hol a térkép 84 jelzésű helyén, egykor átment út metszette. Nem sokat lehet mondani róla, a mit jellemez az, hogy a mezőn dolgozó emberek semmit sem tudnak róla, holott kétségtelenül megállapítható az eddigi alakjában. A 15. sz. képünk a *Gradiste* nevű 84. jelű dombot ábrázolja. Ez a magyarul *várnak fordítandó* nevű halom mesterséges alkotásnak látszik, melyet

egykor árok övezett s az árok fenekétől legmagasabb pontjáig — a ma megmaradt kis darab — mintegy 3 m. lehet. Ma már egy nagyon kis részét kivéve, egészen elszántották; csak a tarlóban látszanak halvány nyomai az egykori ároknak. Épen azért méreteket sem vettem róla, mivel teljesen mások volnának a számok, mint eredetileg voltak és azokat is olyan önkényesen kellett volna felvennem, hogy senki sem vette volna ugyanazokat fel; vagyis olyan már e halom állapota, hogy mindenki más-más méreteket venne fel róla. Annyi azonban bizonyos, hogy a már ismertetett halmoknál nem volt nagyobb alkotás. Azonban figyelemreméltóan úgy látszik, hogy *nem* a sáncz nyugati, hanem annak

15. sz. kép. A Gradiste maradványai. (Az ember az egykori árokban áll.)
Fig. 15. Restes de Gradiste. (L'homme se trouve dans l'ancien fossé.)

keleti oldalán volt, aminthogy a hosszú sáncznak árka is a töltés keleti oldalán van; különösen tisztán látszik ez utóbbi a csurogi határ *Nagy (Velika) járás* nevű legelőjén, melyet átszel. Itt a töltés 50—60 cm. magas és az árka is jól látszik a keleti oldalon.

A *Gradiste* annál figyelemreméltóbb, mert *Marsigli* is jelöli térképén és a szövegben is említi: „Az erődítménytől (t. i. a nagy római sánczon általa jelölt legészakibbtól) nem messze, az „*árkos útban (via fossea)*“ van egy árokkal övezett földtöltés (B jelű), melynek célját nem tudom.“¹ *Marsigli* tehát azt mondja, hogy a halom benne van a sáncz-

¹ *Marsigli*, Danubius Pann.-Moesicus, II. köt. 3. és 4. tábla (VIII.—IX. fig.) és 8. lap..

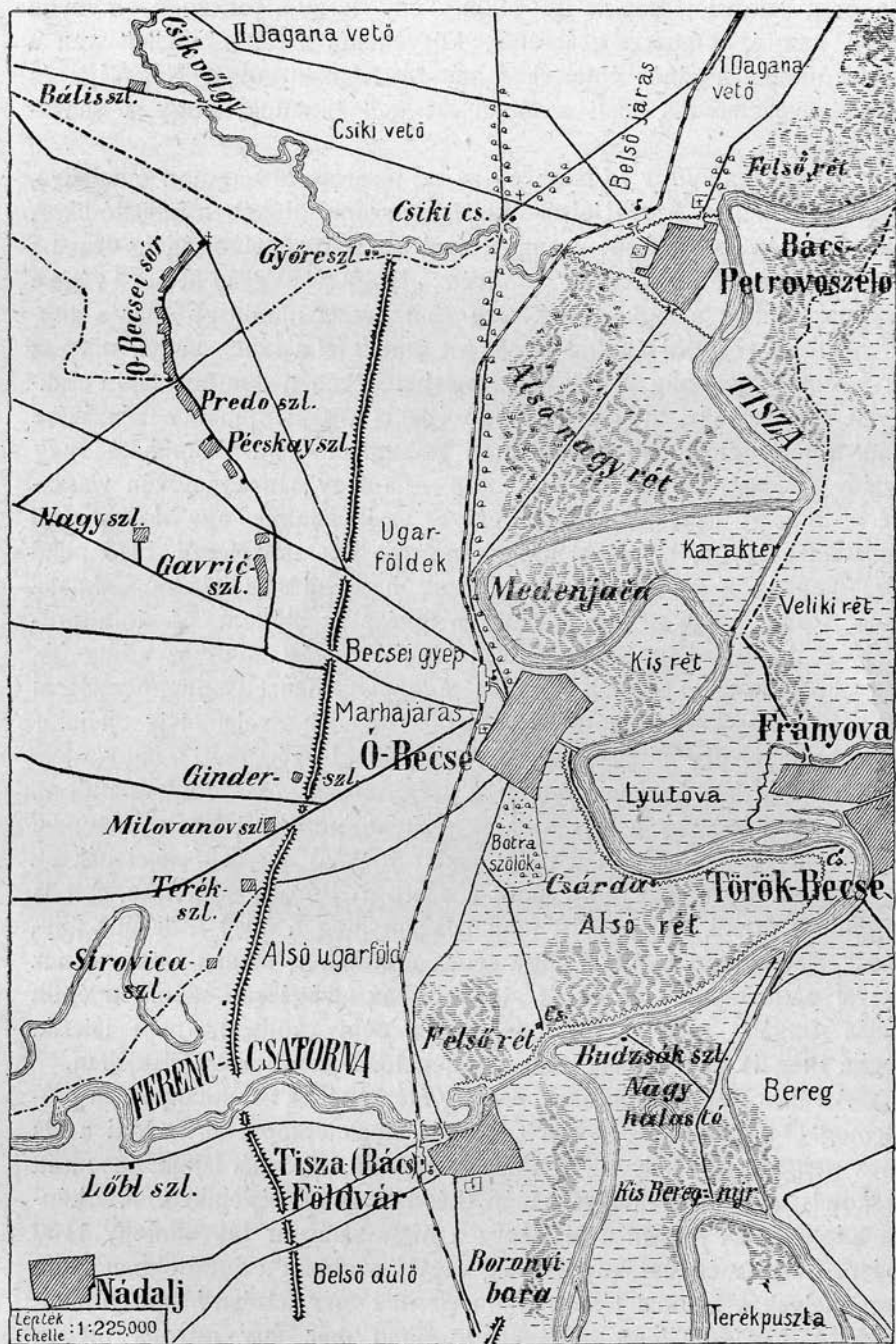

ban és a katonai térkép is így jelöli. Tény, hogy a sáncznak ott enyhe törése van és ennek a csúcsánál, közvetlenül a sáncz mellett van a halom, mintha a sáncz építésekor már ott találták volna. Nagysága és árokkal övezett volta miatt azonban azt kell hinnünk, hogy a sáncz-czal egyidős.

A sáncz a *Nagy járáson* és az ezt határoló országúton áthaladva, a katonai térképen *Szalai* jelzésű határrész szántóföldjeiben folytatódik. A katonai térkép az országút és nagy római sáncz középtávolságáig vezeti s Frölich szintén addig veszi fel, mondván: „Hogy csakugyan itt van a vége e sáncznak, ahhoz a legkisebb kétség sem fér, a minthogy már a monarchiánknak régebbi térképe is akként tünteti fel a sáncz végét, mint az új.“¹ Minthogy pedig a kukoriczavetésben, ezen a dombos tájon csakugyan nyoma vész, meg a közeledő éjjel is a napi munka befejezésére intett, beletörődtem, hogy ma már csakugyan nem állapítható meg tovább a sáncz vonala. Másnap aztán — a nagy sánczon jöven visszafelé — a nagy sáncztól keletre egyszer csak feltűnik egy domborúlat alakjában a tarlón, a mint a nagy sáncznak jön délkeletről. Első pillanatra megkapott és eszembe sem jutott, hogy más is lehetne, mint az előző napon elhagyott kis sáncznak a töltése az előttem álló domborúlat. Később aggodalmaim támadtak; egyfelől azért, mert az eddig feltétlenül pontosnak tapasztalt katonai térképpel ellenkezett e megfigyelésem (azt hívém, hogy talán a térképolvasásban tévedek s valamelyik ott jelöl *természetes* alakulat áll előttem); de még inkább azért, mert a nagy sáncz ellenkező oldalán nem találtam meg a folytatását. Ma azonban tudom, hogy a kis sáncznak a folytatásával volt dolgom körülbelül azon a helyen, melyet a térképen a nagy sánczon levő egyik átvágásnál, az országút mellett a 82. pont jelöl a csurogi Borony dűlőben. Azt is megtudom érteni, hogy miért nem találtam meg a tulsó oldalán a folytatását. Azért, mert elébb a nagy sáncz építésekor, azután a nagy sáncz árkával párhuzamos mezei út, továbbá az átvágással szemben épült szállás rongálta meg; a vetésben pedig nem csoda, ha nem látszik, mégha meg is van a nagy sánczot megelőző domborúlat alakjában.

Arról, hogy jó alapon járok, *Marsigli* térképének tanulmányozása győzött meg. Ő ugyanis *i. m. II. köt. 3. tábláján* olyan térképet ad, melyen a kis sáncz nemcsak egy helyen vágja a nagy sánczot, mint már láttuk, hanem itt északon is, a Gradiste elhagyása után. (Lásd 20. és 21. képeinken.) A térképhez adott lépték szerint a kis sáncz a nagy sánczon túl mintegy 1100 lépésre halad még északnyugatnak, vagyis azokban a dombokban szűnt meg, melyek a katonai térképünkön *Sredne nive* jelzésű határban jelöltetnek. A *4. táblán* levő térképen azonban már úgy rajzolja meg a

¹ Arch. Ért. Újf. VII, (1887.) 29. lap; v. ö. ugyanott 208. lap.

16. sz. kép. Részletes térkép a nagy római sancz és a kis római sancz belső vonalának északi végéről.

Fig. 16. Carte détaillée de l'extrémité nord du grand retranchement romain et de la ligne intérieure du petit retranchement romain.

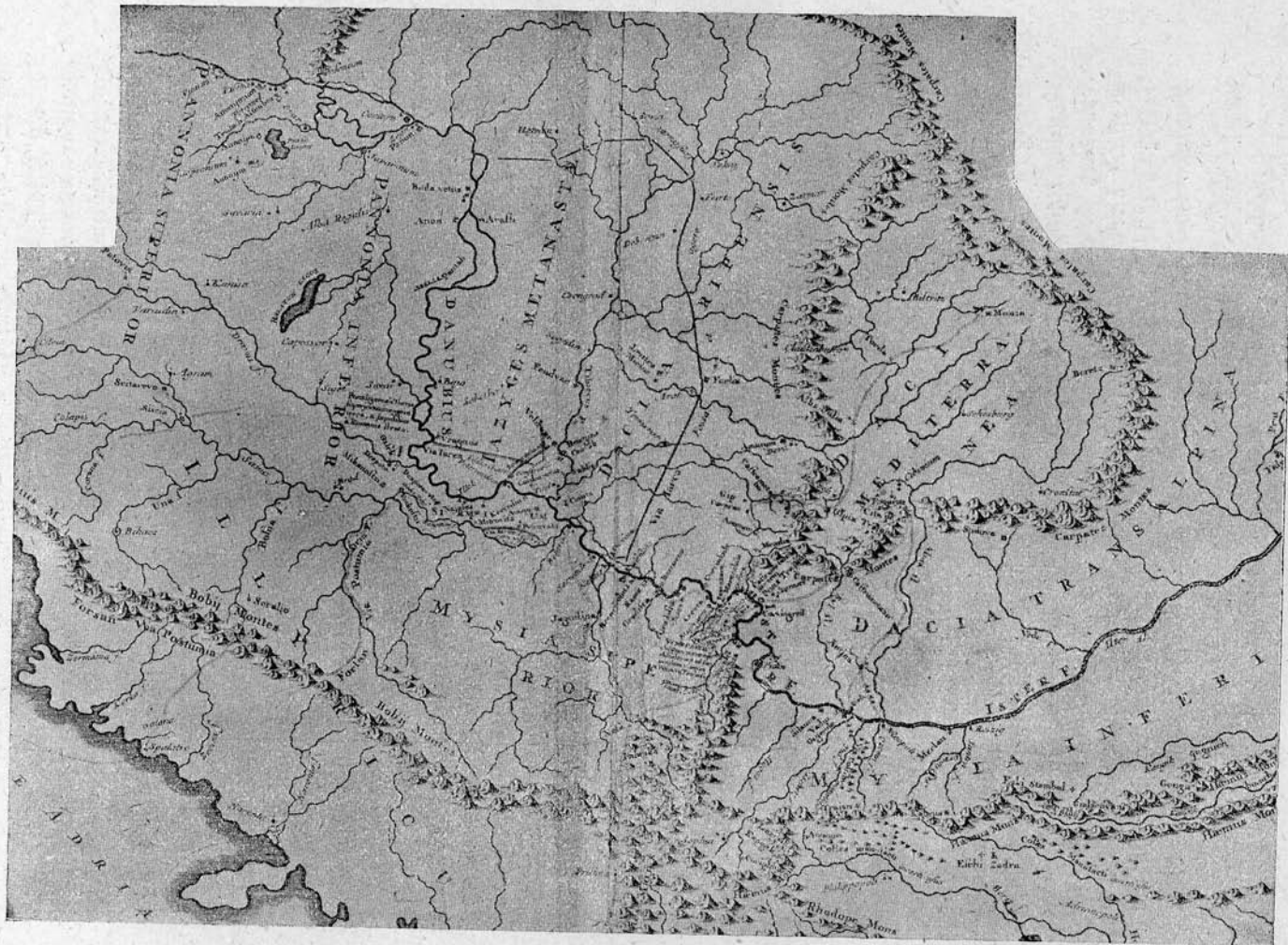
folytatást, hogy az egészen a *Crna baráig*, vagyis a mai Ferencz-csatornáig terjed. Itt azonban már alighanem tévedett Marsigli. Tévedésbe ejtette az a második sáncz, mely a most szóban levőtől nyugatra mintegy 4—5 km. távolságban nagyjában egyenesen halad D-É irányban, a mint alább részletesen bemutatjuk. Most csak annyit, hogy ennek a második vonalnak ugyanolyan a szerkezete, mint a most szóban forgónak úgy, hogy a ki nem a déli végétől kezdve megy rajta, hanem csak barangolás közben jut reá, egészen jóhiszeműen tarthatja az első folytatásának. Megtörtént ez Rómerrel, idézett és még idézendő térképén és megtörtént Dudás Gyulával, ki annyira bízott igazában és Marsigliben, hogy Frölichnek tulajdonít tévedést, mikor az egészben „három sánczról beszél, holott csak kettő van mindössze”.¹ De az is lehet, hogy Marsigli nem téved, hanem valóban megvolt még a sáncz egész a *Crna baráig*, vagy annak legalább az árterületéig, mely a mainál bizonyára jóval nagyobb volt a Ferencz-csatorna megépítése előtt. Érdekes, hogy Frölich² meg Marsigli tévedésének tudja be, hogy térképén a nagy római sáncz másodszer is találkozik a kis sánczcal; holott ime Marsiglinek igaza van. Annyi tény, hogy a két kis sáncz különböző alkotás és a nagy római sánczot kétszer átvágó kis sáncz, *ma* nem éri el következőkben ismertetendő második kis sánczot.

II. A kis római sáncz belső, rövidebb vonala.

Vezetőm Kovacsev Maxim boldogasszonfalvi rendőrvezető helyismeretének köszönhetem, hogy egyenesen megtaláltuk. Kiindulási pontunk az a hid, mely a Jegriska barán négy országút forgalmát bonyolítja le. A Boldogasszonyfalva felől jövő út egyenes folytatásában, a hidtől mintegy másfél km.-rel északra rajzolja a katonai térkép a sáncz kezdetét, melyet itt *kis római sáncz*nak, későbbi részében azonban egyszerűen *római sáncz*nak jelöl. Mi valamivel északabbra a Szmilánszki Gyuró szállása közelében akadunk reá. Innen aztán jóformán megszakítás nélkül folytatódik egyelőre a Ferencz-csatornáig. Még ott is kétségtelenül látszik, a hol a Gyorgyevics-szállástól délre a térkép megsemmisültnek, illetőleg romlottnak rajzolja. A méretek ugyan mutatnak több-kevesebb változást, de alakja mindvégig ugyanaz. *Arka mindenütt, kétségtelenül a töltés keleti oldalán van* és 6.5—7 m. szélesség mellett 20—60 cm. mély; a töltés alja 12—13 m. széles, magassága általában 20—80 cm. Tuczakov Izsó szállása mellett készült a 18. sz. *képünkön* bemutatott fénykép-

¹ Bácsbodrog vármegye egyetemes monographiája. (Zenta, 1896.) I. köt. 35. lap, 1. jzt.

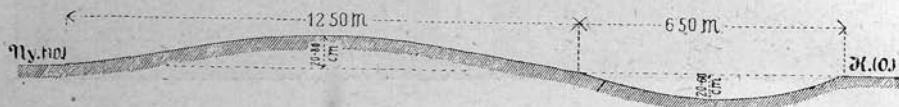
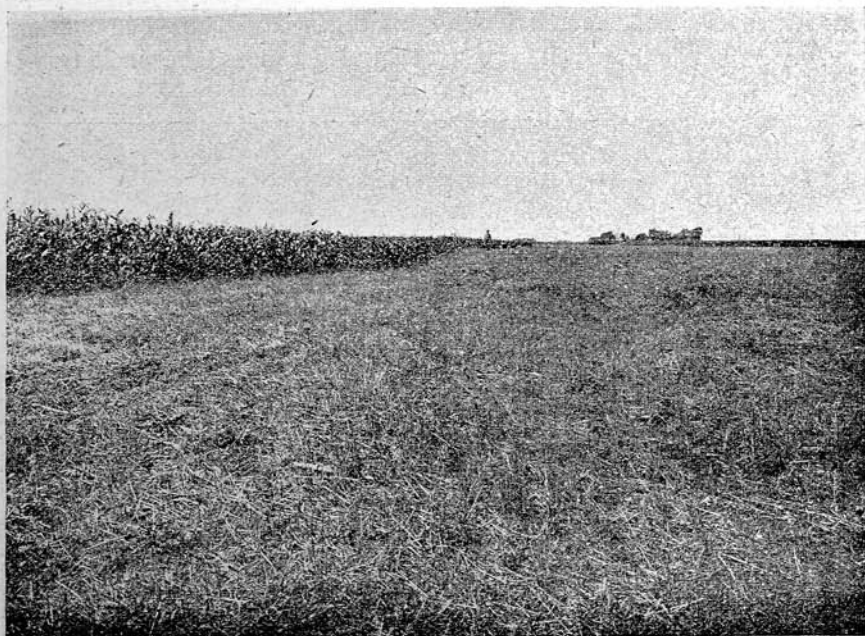
² Arch. Ért. Újf. VII. (1887.) 208. lap.

17. sz. kép. Marsigli általános térképének hasonmása.

Fig. 17. Fac-similé de la carte générale de Marsigli.

felvétel. E képünk alatt a keresztmetszet látható. Fenntartása egészen jó, bár profilja nem [annyira éles, hogy fényképünk jobban sikerülhetett volna. A szállástól északra még jobb fenntartású, mert mindössze két éve szántják. De már hordják; a mind nagyobb arányú szállásépítésnél jól használható a töltés agyagja, míg a gazda szívesen engedi meg ennek a terméketlen anyagnak elhordását. Épen anyagának terméketlen volta miatt még ott is biztos vezető, a hol kevésbé jó fenntartású: úgy

18—18a. sz. kép. A kis római sáncz belső vonalának részlete és metszete.
(A háttérben Tuczakov Izsó szállása.)

Fig. 18—18a. Coupe et détail de la ligne intérieure du petit retranchement romain.

a kalászos gabona, mint a kukorica szemmel láthatóan gyöngébb a töltésen, ellenben dúsabb a vizet felfogó árok maradványában.

Meg kell említenünk a Csurog felől jövő országút mellett látható alakját, melyet 19. sz. képünkön fényképfelvétel után is bemutatunk. Ez az az országút, melyet már említettünk, mint a mely a nagy római sánczot a csurogi határ Borony nevű dűlőjében, annak a helynek a közelében

vágja, a hol a már ismertetett külső kis sáncz eléri a nagy sánczot. A képünkön látható fák ennek az országútnak a szélén vannak. Itt az országúttól úgy délre, mint északra egy darabon gyep van rajta, tehát aránylag jó fenntartású. De nem ez az érdekes benne, hanem az, hogy alakulata olyan, a melyet a németföldi római limesről szóló tanulmányomban így jellemeztem: Olyan esetekben, mikor a határ terrasszerű magaslatról ereszkedik le, a terrasz lejtője helyettesíti a töltést, de ezzel nem érték be, hanem egy kis árkot is húztak eléje s az ebből kikerült földet felhányták a töltésre, hol most kis töltés képében még mindig megvan.¹ Az említett helyen is van ott, hol a sáncz töltésének termé-

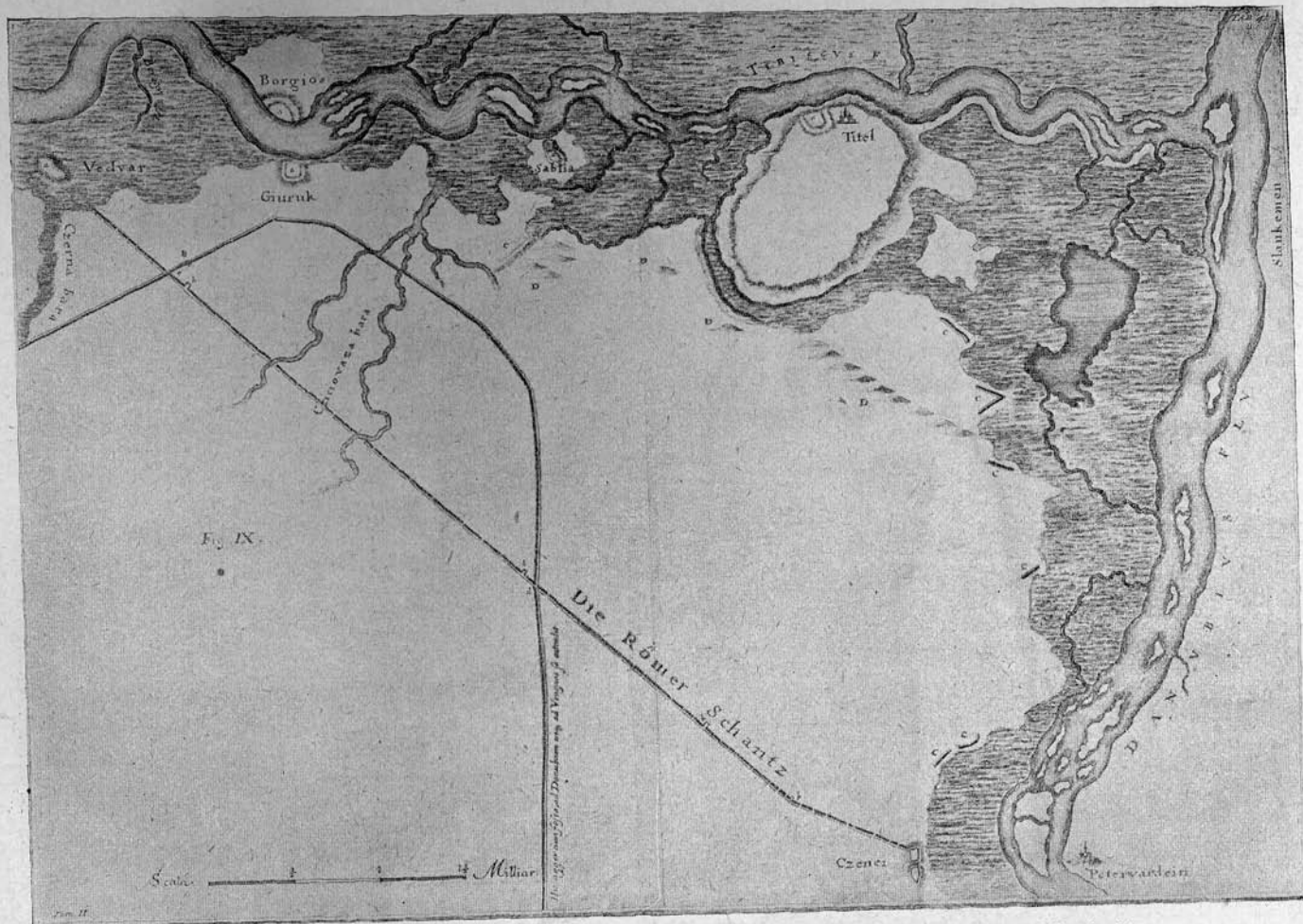

19. sz. kép. A kis római sáncz belső vonalának részlete a Csurog-nádálji országút mellett. (A fák az országút mentén vannak.)

Fig. 19. Détail de la ligne intérieure du petit retranchement romain près de la grand'route de Csurog à Nádálj.

szetesen folytatódnia kell egy kis terrasszerű emelkedés, melynek lejtője kelet felé van, vagyis ott, ahol a sáncz árkanak van a helye. Ezt a lejtőt sánczunk építői is felhasználták, de mivel nem volt elég magas, még

¹ A római limes Németországban. *Dolgozatok az Erd. Nemz. Múzeum érem- és régiségtárából*, I. (1910), 27. lap.

20. sz. kép. Marsigli részletes térképének hasonmása (A nagy és kis római sáncz találkozásai.)
 Fig. 20. Fac-similé de la carte détaillée de Marsigli. (Croisements du grand et du petit retranchements romains.)

árkot is ástak eléje s az ebből kikerült földet felhányták töltés alakban a terrász szélére, hol halvány nyoma ma is látszik, dacára az elszántásnak. Az árok mélységét is tekintetbe véve az egész magasság ma mintegy 1·7 m., melyből mintegy 50 cm. esik a töltésre magára.

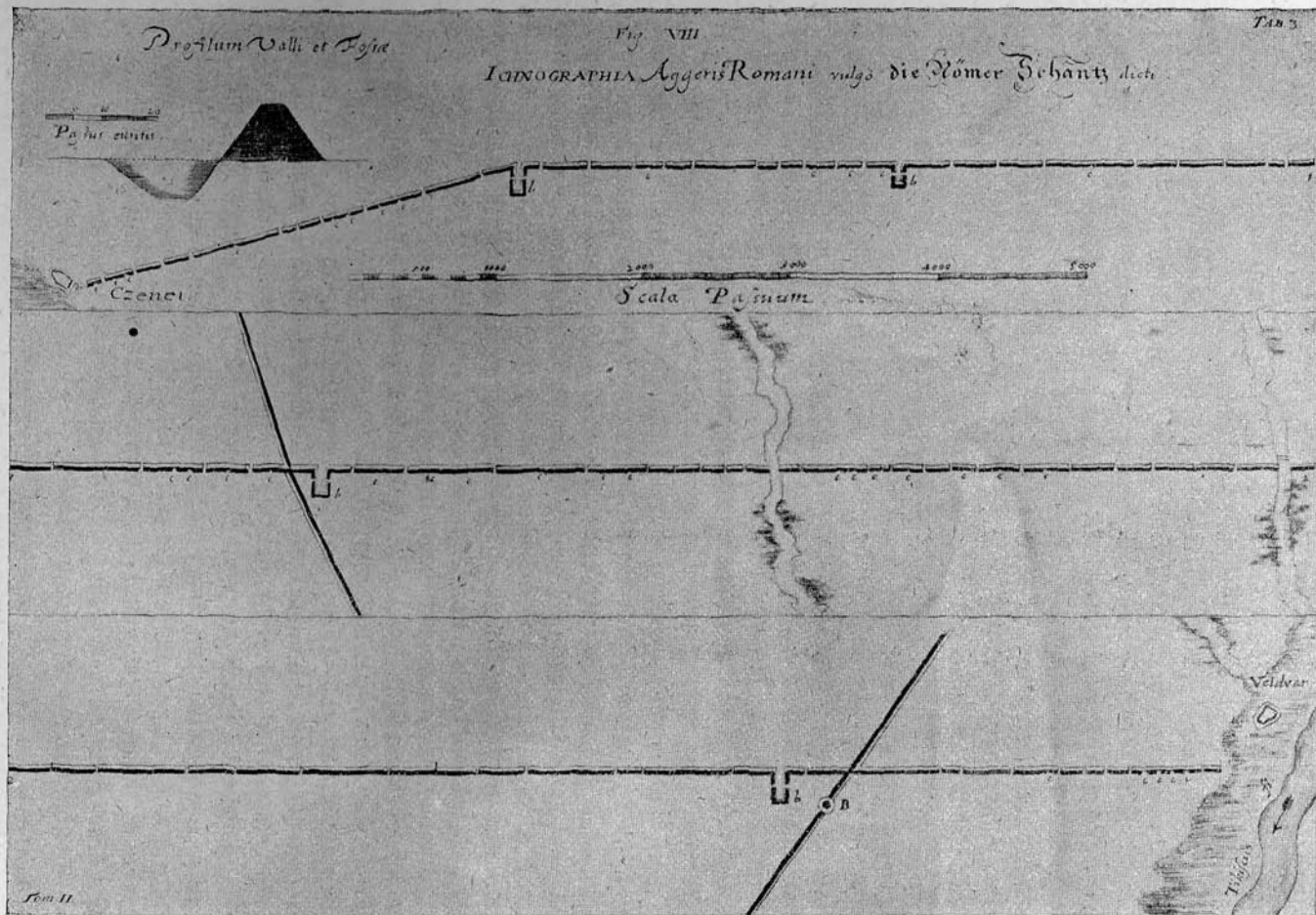
Ott, ahol a Bácsföldvárról Nádaljra vivő országút¹ átvágja a sánczot, meg kell állanunk egy pillanatra. Katonai térképünk az út északi és a töltés nyugati oldalán egy négyszögletű sánczművet ábrázol és ettől nyugatra egy kútat. A mostani út valamivel északabbra megy, mint a térképen rajzolt úgy, hogy a sánczművet épen kettévágja; a kútat betömték, mióta a közelben — körülbelül ott, a hol a most említettől nyugatra van egy hasonló sánczmű jelölve — egy szállás épült. Mert ez a terület, mely a térkép felvételekor legelő volt, ma mindenütt szántóföld. Ennek a körülménynek és annak, hogy az új út épen átmegy rajta, tulajdonítandó, hogy a sánczműből ma alig látszik valami. Szerencsére tarló volt rajta és így kétségtelenül felismerhető, bár árkanak mélysége és az egykori töltés magassága sehol sem tesz ki együttvéve sem 20 cm.-t. Épen ezért fényképezni sem lehetett, de fel volt mérhető; a körülfutó árok szélessége mintegy 8 m., az általa közrefogott terület átmérője pedig körülbelül 34 m., a mi általában nem nagy eltérést mutat az eddig felmért hasonló halmok méreteitől. Csak azt az eltérést kell említenünk, hogy míg a többiek mind a sánczárók felőli oldalon vannak, ez az ellenkezőn állott; viszont ez is, mint — a Gradiste kivételével — valamennyi, hazánk belseje felé esik. Említettük már, hogy a most tárgyalt halomtól mintegy fél km.-rel nyugatra hasonlót jelöl térképünk. Ezt vagy azért nem találhattuk meg, mert a szállás épült reá, vagy pedig, mert a kukoriczásban — ha meg is van annyira, mint a most ismertetett — nem lehet meglátni. Az utóbbi eset áll arra a hasonló jelzésű műre is, mely a Bácsföldvárról Turiára vezető út déli oldalán kellene, hogy legyen. A kukoricza betakarítása utáni időkben talán ezeknek a nyomára is rá lehetne akadni.

Magáról a sánczról ezen a vonalon már nem sok a mondani való: mindenütt biztosan követhető a már ismertetett alakban s csak a Ferenczcsatorna közelében szűnik meg.

Ahhoz, hogy a Ferenczcsatornán átkelhessünk, be kell mennünk *Bácsföldvárra* s ha már itt vagyunk, megnézzük a katonai térképen is jelölt *Csonthalmot*. Legalább 5 m. magas, négyszögletű domb ez, melyről első tekintetre bizonyos, hogy mesterséges alkotás. Benne néhány

¹ Mindezek az „országutak“ meglehetősen jogtalanul bitorolják ezt a nevet, mert hiszen kövezéstről szó sincs; újabban kezdenek műútakat készíteni, mint pár községben magam is láttam. De azért ott mégis „országút“ a nevük és én alkalmazkodom hozzá.

21. sz. kép. Marsigli részletes térképének hasonmása a nagy római sánczról.
 Fig. 21. Fac-similé de la carte détaillée de Marsigli (Le grand retranchement romain).

bevágás és a bizonyára ezek révén felszínre került csontok megmagyarázzák, hogy miért Csonthalom a neve. Tövében szántás közben állítólag puskát is találtak, mely azonban elkallódott, de nincs benne semmi hihetetlen, mert minden arra vall, hogy a halom nem más, mint valamely újkori csata elesettjeinek közös temetője.

Miután ezzel rövidesen tisztába jöttünk, az országútból a halomtól délre kiágazó u. n. *Szállások útján* letérünk nyugatra, hogy sánczunknak a Ferencz-csatornától északra levő folytatását keressük. Nem nagyon kell keresnünk, mert ott, a hol a térkép is jelöli, a csatorna felőli kukoriczásban egyszerre csak előttünk áll a sáncz. Megviselte az idő és az eke, de azért kétségtelen, hogy a csatorna déli partján elhagyott sáncz tolytatása van előttünk. A Szekulics-szállás istállója épen ráépült. Azután el-elvesz- vagy alig vehető észre, de az egykori Tatic, — ma Utczai — szállásnál ismét egészen jó fenntartású. Így haladunk mellette, a vele mindenütt párhuzamos — az egykori árokban menő — úton. Különösen jól látszik az egykori Bálint — ma Pinczés Géza — továbbá a most épülő Rajsli-szállásnál. Általában a meglehetősen gyakori szállásoknál, hol nem szántják, hanem gyp nőtte be, aránylag jó fenntartású. Sok helyen azonban a gombamódra szaporodó szállások építéséhez szükséges téglát vetik belőle, a mire agyagos volta nagyon alkalmas, mint azt már fennebb is említettük.

Különönszép — ebben a részében körülbelül legjobban fennmaradt — a *Becsei gypnek* jelzett, de ma már szántóföld nyugati határán, onnan északra, a hol a katonai térképen *Dzigurski szl.* 81 jelzés van, egészen az útelágazásnál levő 82 jelig. Alakja itt olyan, mint a csatornától délre a jobb fenntartású helyeken jellemeztük, a minek magyarázatát könnyen megtaláljuk abban, hogy aránylag nem régóta került eke alá. Az útelágazástól kezdve, mindenütt kukoricza van rajta; de vagy magában az árkában, vagy a mellett végig mezei út van úgy, hogy nem is veszthetjük el szem elől. Így követhetjük irányát minden különösebb, említésre méltó jelenség nélkül, míg a *Csik-értől* mintegy fél km. távolságban megszűnik. Tán az itt épen reákerülő út tette tönkre, de lehet, hogy nem is építették ki tovább, mert a *Csik-ér* egykor egészen az itt levő magasabb partig folyhatott, míg nem szorították mesterséges határok közé.

Ismételjük, hogy ez a sáncz elejétől végig egységes profilumot mutat, bár tagadhatatlan, hogy annak élessége igen változó a szerint, hogy a sáncz állapota milyen. De szem elől soha el nem veszítjük és iránya bizonyos. Hangsúlyoznunk kell ezt Marsigli, Rómer és Dudás ismertetett tévedései miatt és azért, mert e vonalat az eddig tudtunkkal egyedül ismertető Frölich sem járta be, hanem csak a térkép alapján dolgozik.¹

¹ Arch. Ért. Újf. VII. (1887.) 132. lap.

A *Péterréve* (régőbb Petrovoszelo) határában levő *Csikérig* tehát kétségtelenül megvolt a sáncz. Az irodalom tanulmányozása alkalmával látom, hogy Rómernek *azt is mondták*, hogy ettől északra a Magyar-Kanizsa határában levő *Körösérig* lett volna folytatása.¹

Ez alkalommal meg kellett elégednem azzal, a mit eddig átvettem. A Csikértől északra, esetleg az Orompartok mentén, vagy azoktól keletre — nem lehetetlen, hogy volt a sáncznak folytatása. Az is meglehet azonban, hogy — a majd alább kifejtendő okokból — a Tisza balpartján kell keresnünk ezt a folytatást s esetleg sikerül megtalálnunk az összefüggést az onnan ismert hasonló sánczok egyikével vagy másikával. Most e lehetőségek feszegetése helyett térjünk át a harmadik, tényleg meglévő és áttanulmányozott sánczvonal ismertetésére.

III. A nagy római sáncz.

A hosszabbik kis sánczczal kapcsolatosan már kétszer is megemlékeztünk e műről, melynek nagyszabású voltáról elragadtatással írnak az ismertetőik és megkapó bámulattal beszélnek a környékbeli községek intelligens lakói, előre felcsigázva amúgy is meglévő vágyakozásunkat.

Először ott találkozunk vele, a hől a hosszabbik kis sánczot délen átvágja. Ez fontos hely, mert ebből a találkozásból kell eldöntenünk, hogy melyik mű épült előbb: a kis sáncz-e vagy a nagy? Megállapíthatjuk, hogy a kisebbik; tehát az eddigi véleményt megerősíthetjük. De tovább is időzhetünk ennél a találkozásnál. Első sorban azért, mert itt nagyon jó fenntartású, mint azt a 22—23. számú képeinken bemutatott fényképfelvételeink bizonyítják. Az elől említett kép a sáncz nyugati, a másik annak keleti oldalát mutatja. A 25. sz. kép a sáncz keresztmetszetét is bemutatja. Ebből kitűnik, hogy a sáncz árka mindenütt a nyugati oldalon van; szélessége 13·30 m., mélysége 1·5 m.; a töltés alapja 15·50 méter széles, magassága 2 m. Ez az általános képe a sáncznak, de a méreteken vannak eltérések. Nevezetesen a töltés néhol még magasabb, más-hol jóval alacsonyabb úgy, hogy helyenként egészen olyan, mint a kis sáncz a jobb fenntartású helyeken. Az árok is nagyon változó fenntartású; néhol 2 m. mélységet is elér és a szélei határozott élt mutatnak. Ilyen helyeken a fenekén is látszik, hogy élben futottak össze az oldalai; más-hol azonban 3—4 m. széles lapos feneket látunk. A töltés általában bogárhátú és gyakori az olyan hely, a hol majdnem teljes élben futnak össze oldalai, bizonyosságául annak, hogy sohasem volt lapos a teteje.

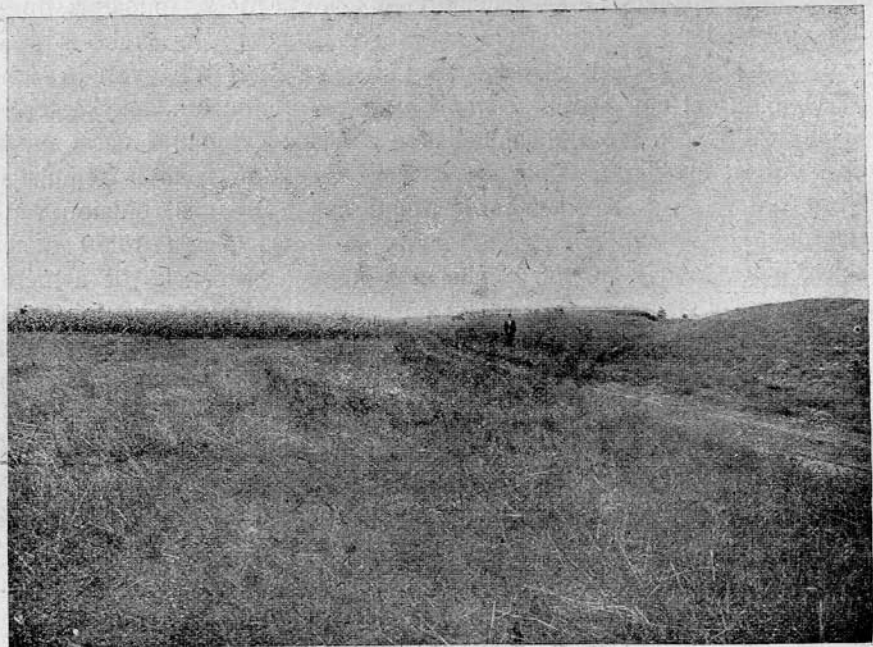
Bejárását északi végénél kezdjük. Ez a *bácsföldvári Alsó-rét* nevű dülő *Boronyi bara* jelzésű déli részénél van. Kérdés, melyre nem

¹ I. m. 74. lap.

22. sz. kép. A nagy római sáncz nyugati oldala a kis római sánczczal való déli találkozásnál.

Fig. 22. Côte ouest du grand retranchement romain à sa rencontre, au sud, avec le petit retranchement romain.

23. sz. kép. A nagy római sáncz keleti oldala a kis római sánczczal való déli találkozásnál.

Fig. 23. Côte est du grand retranchement romain, à sa rencontre, au sud, avec le petit retranchement romain.

könnyű határozott feleletet adni, hogy vajjon mindig itt végződött-e s nem volt-e folytatása tovább is? *Marsigli* bemutató térképein úgy találjuk, hogy a sáncz vége a *Vedvarral* szemben a Tiszába torkolló Czerna Barától délre, a Tisza, Földvárát övező, áradásának a szélén van: vagyis ott, a hol ma is van.¹ Az is tény azonban, hogy a Boronyi bara déli partján olyan jelek vannak, melyekből arra lehetne következtetni, hogy a sáncz itt keletre fordulva folytatódott és csak a víz mosta el. A látszat tehát olyan, mintha az *Alsó-rét* mostani felszínénél mintegy 2 méterrel magasabban fekvő part peremén is volnának a sáncznak maradványai, legalább egy darabon. Azt kell azonban hinnünk, hogy ezek a nyomok inkább az áradás elleni védekezésről tanuskodnak, aminthogy ilyen czélból torlaszolphatták el a sáncz árkát is a végén s a mint látni fogjuk, jóval délebbre is. A ki magyarázatunknak nem hajlandó hitelt adni, annak figyelmébe ajánljuk, hogy ott, a hol a sáncz a boldogasszonyfalvi *Kenderáztatót* (Mala bara) vágja, teljesen hasonló jelenséggel találkozunk, holott a sáncz iránya ott nem kétséges. A most jelzett két pont közti részről nincs is semmi különösebb feljegyezni való. Ha csak az nem, hogy gyakoriak rajta az átvágások. Ezeknek jelentékeny része teljesen új és szemmel láthatólag úgy keletkezett, hogy az árok betöméséhez szükséges földet a töltésből vették. Szükség volt erre, hogy az új dülőutak a sánczon átjuthassanak; és ha a régebbi átvágásokat megfigyeljük — s a régi térképpel összevetjük — azt látjuk, hogy azok meg — majdnem kivétel nélkül — a régi dülőutak vonalába esnek. A nagy római sáncz ugyanis — legalább annak jelentékenyebb része — nem szolgált községhatárul úgy, hogy egyfelől Boldogasszonyfalva, másfelől Tiszaistvánfalva lakóinak mindenütt át kell menniök rajta; s ez áll a csurogiakról is. Van aztán az átvágásoknak egy harmadik csoportja, melyről tárgyalásunk során lesz szó, s a melyek már kétségtelenül egykorúak a sánczcal. Egyelőre azonban folytassuk szemlénket.

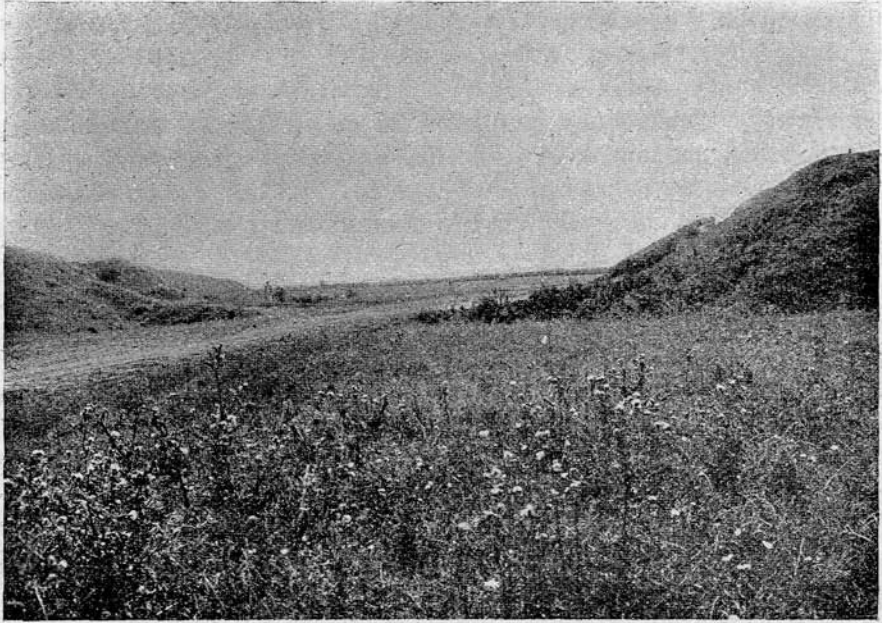
A Kenderáztató déli partja mellett egy ívelés látszik a sánczban, mely ívelés nyílása nyugatra van. Rendeltetését nem tudom és az egyenes vonaltól való eltérésnek sem láttam az okát. A kik ezzel a kérdéssel foglalkoztak, szintén úgy vannak vele. Az íveléstől délre, a következő átvágásnál a völgyet egy szabályos töltés zárja el; mivel a töltésen látszik, hogy a földet onnan vették ehhez a keresztöltéshez, nyilvánvaló, hogy az nem egyidős a sánczcal. Vezetőm — Szántai József Temerinből — említette, hogy mintegy 10–12 éve a Tiszának a barán és a sáncz árkán feltoluló árja ellen építhették, a tőle délre fekvő országút védelmére.

¹ Frölich tehát igazságtalan ebben a tekintetben Marsiglivel szemben. Arch. Ért. Újf. VII. (1887.) 135–136. l.

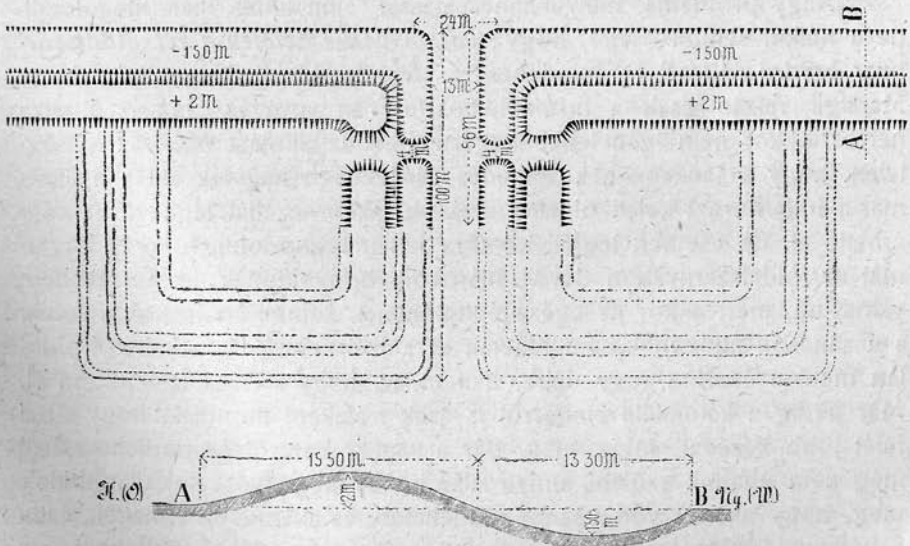
Egyébként a sáncot eddigi vonalán, különösen a Jegriska-barától kezdve nagyon kikezdték. Árkát itt-ott elszántják, sőt helyenként az egész sánczot művelés alá fogják. Különösen áll ez a vasúti vonal és a barák közére. Legjobb a fenntartása a vasúttól délre, egészen a kis sánczczal való találkozásig és még attól délre egy darabon. Újabb említésre méltót csak ott találunk, a hol a Tiszaistvánfalva felől Káty felé menő út vágja. Ez az átvágás mindenesetre a sánczczal egyidős és akkor is a sánczon át való közlekedés czélját szolgálta. Azonban bővebben kell vele foglalkoznunk, mert egészen sajátosságos alkotás. Marsigli is említi és erődítménynek tartja, melyhez hasonlót még hármát említ és rajzol meg térképén. Ezekről azt írja: „... nem értem, hogy kinek javára szolgáltak, de azt hiszem, hogy katonák buvóhelye volt, honnan könnyebben törhettek elő, mint a többi átvágásoknál.“ Meglátjuk, hogy ez a felfogás mennyire állhat meg. Marsiginál az első ilyen erőd a sáncz dunai végétől 3000 lépésre van, hol a sáncz vonala is megtörik; a második ettől 2500 lépésre, de — ha a rajz pontos — amannál kisebb, nem olyan hosszú. Ettől mintegy 6000, a kis sánczczal való első találkozástól mintegy 150 lépéssel északra van a harmadik, és végül a kis sánczczal való második találkozástól mintegy 300 lépéssel délre van a negyedik erődítmény. Méreteikről azt mondja, hogy 220 lépés a hosszuk és 100 lépés a szélességük; hosszoldalaikon a sáncz irányában mindenken egy-egy átvágás van.¹ Így Marsigli.

Mi az általa említett harmadik és negyedik erődítménynek nyomát sem találjuk. A most szóbanforgó, az általa említett második és bizony száználmas állapotban van, mint az a *24-ik számú képünkön* közölt fényképfelvételből kitűnik. A *25. sz. képünkön* az erődítmény alaprajzát közöljük. Ebből kitűnik, hogy az említett helyen a sánczot nem annyira átvágták, mint inkább bekanyarodik és pedig úgy a töltés, mint az árok, úgy északon, mint délen. Ilyen módon a sáncz kanyarodásánál 24 m., a töltés tengelyében 13 m. széles átjáró keletkezik, melynek domborulata — két oldalán árokkal — azután keleten tovább is látszik a tarlóban, míg a jelenleg Tiszaistvánfalváról jövő út a sáncz mellett mindjárt lekanyarodik Káty felé. Nyugat felé azonban nem látszik ez a domborulat, talán mert a mai út is a régin megy, vagy talán azért, mert a kukoriczásban nem tűnik fel. Az átvágáson átmenő út két oldalán levő töltések közül a déli a jobb fenntartású. Ennek hossza 56 m. Vajjon eredetileg is csak ilyen hosszú volt-e, nem lehet mai állapotában határozottan eldönteni. Mivel azonban keleti vége jóval alacsonyabb, majdnem csak fél olyan magas, mint a sáncz töltésétől való befordulásnál, a hol 4·5 m. magas és így a sáncz hosszú töltésénél ma is leg-

¹ Marsigli, i. m. 7—8. lap; v. ö. a 21. sz. képünkön levő VIII. fig. térképet.

24. sz. kép. Megerősített átjárás maradványai a nagy római sánczon.
Fig. 24. Restes du passage fortifié sur le grand retranchement romain.

25. sz. kép. Az előző képen látható megerősített átjárás alaprajza kiegészítve és a sáncz keresztmetszete.

Fig. 25. Plan du même passage avec coupe transversale du grand retranchement romain.

alább egy méterrel magasabb, — azt kell tartanunk, hogy eredetileg hosszabb volt. Hosszát egyébként Marsigli 220 lépésre teszi; úgy látszik azonban, hogy tévedett. Valószínű ez azért, mert a szélességét 100 lépésnek mondja, holott — még ha a külső, tehát nagyobb méretünket vesszük is — látjuk, hogy mindössze 24 métert tesz ki. Ha már most ezt arányosan átszámítjuk és tekintetbe vesszük, hogy Marsigli esetleg nem számította be a hosszú sáncz töltésének szélességét, arra az eredményre jutunk, hogy ez erődítmény hossza nem sokkal lehetett több eredetileg sem a mostaninál.

Frölich e méretekkal foglalkozván, azokat „édes-kevesnek“ találja a Marsigli adataival szemben.¹ Valóban úgy látszik, hogy Marsigli más-kép mért, mint mi és *menő lépés* = *passus euntis* az egysége, a minek az átszámítása is nehezebb. De viszont Fröhlich az ettől délre esőnél megmérhette és kevés híján 240 m. hosszúságot talált, vagyis jóval többet, mint Marsigli. A szélességnél ellenben jóval kevesebbet. Mindez arra mutat, hogy Marsigli feljegyzésébe hiba csuszott, melyet azután nem volt módjában kijavítani. A hosszú sáncz mentében ma is út vágja át a két oldalszárnyat, mint Marsigli korában; ennek mentében a déli szárny töltésének alsó szélessége mintegy 25 m., tehát jóval nagyobb, mint a tulajdonképeni sáncz töltésének szélessége, míg az árok szélessége 10·2 m., mélysége 1·3 m. Az oldalszárnyaknak az átvágáson átmenő úttal ellentétes oldalán nincs árka.

Nagy probléma, melyet tán ásatással sem lehet már megoldani, de a nélkül semmi esetre, hogy: *vajjon volt-e keleten a két oldalszárnyat bezáró töltés?* Itt mindenesetre figyelembe kell vennünk, hogy Marsigli rajzán csak a hosszoldalokon van átvágás. Ha az ő rajza helyes, akkor nem igen lehet megérteni ezt az alkotást. Mert az kétségtelen, hogy a sánczon a közlekedés érdekében hagyták ezt a nyílást; már pedig ha azt keleti oldalán elzárták, akkor célját legkevésbé sem érthette el. Ez esetben legfeljebb arra lehetne gondolni, hogy a forgalmat az oldalszárnyakon levő átjárókon bonyolították le. De ez nem valószínű, mert akkor az egész építménynek semmi értelme nem volna, s a sánczon átjövőknek sem lehetett az a célja, hogy annak belső oldalán menjen északra vagy délre, hanem az, hogy a Tisza felé jusson el. Már pedig a kálomista emberről is csak tréfaként mondják, hogy a bal fülét jobb kezével fogja meg. Bár a sáncz koráról és rendeltetéséről még nem óhajtok szólni, annyit talán közös megegyezéssel állapíthatok meg, hogy akármilyen volt a sáncz rendeltetése és akármikor építették, ezen a helyen jelentős forgalmi útvonal vágta át. Még talán Fröhlichkel sem jövünk összeütközésbe, a ki csupán római voltát vonja kétségbe e

¹ Arh. Ért. Újf. VII. (1887.) 208. lap.

sánczoknak és azt, hogy ezek az erődítmények a *Marsigli által közölt és általa vita tárgyává tett alakban* védelmi célokat szolgálhattak volna.¹

Már most, ha ezen a sánczon, melyet bizonyára nem ok nélkül építettek, út ment keresztül, épen azért, mert oka volt a sáncz építésének, arra is kellett vigyázni, hogy ki jár ott? Nem okvetetlenül kell valami *erős katonai* különítményre gondolnunk, mint Marsigli teszi; elég ha egyelőre megállapítjuk, hogy ott állandóan őrségnek kellett lennie. Már most, ha ennek az őrségnek a lakását úgy akarjuk rekonstruálni, mint azt 25. sz. *képünkön* pontosztan bemutatjuk, — egyáltalán nem cselekszünk valószínűtlenül, sőt analogia szól mellettünk, a mint azt látni fogjuk. Ebben az esetben tehát az út két oldalán két őrhelyül szolgáló helyiséget kapunk, melyet szintúgy árok övezett, mint a kis sánczok mellett megállapított halmokat, melyek hasonló rendelkezésűek voltak, mi több: kellett, hogy legyenek. Az csak természetes, hogy ezeknek ajtaja az út felé nyílt ott, a hol az oldalszárnyakon az átvágás van. Hogy egyeztethetjük már most össze ezt a feltevést Marsigli adataival, mely szerint a keleti oldalon is volt záródása a műnek? Mást nem mondhatunk, mint azt: úgy látszik, ez a mű akkor már annyira összedüledezett állapotban volt, hogy a romok megtévesztették. Ennek lehet részben tulajdonítanunk, hogy a méreteket is eltévesztette; aztán meg az ő koráig történhettek olyan változtatások rajta, melyek az ő — elsősorban — katonai gondolkozását ilyen téves irányba vezették. Előmozdíthatta a tévedést, hogy a megfelelő — és 25. sz. *képünkön* pontosztan rajzolt — oldalak már akkor sem voltak meg, ellenben megvolt — pl. az épen most ismertetettnél a *Soliste* természetes domborulata. Csodálatos véletlen, hogy hasonló domborulat — a legdélibbnek kivételével — mindenütt van, a hol ezen műveknek az ő térképe szerint lenniök kellett. Mindezekon felül már fennebb is utaltunk rá, hogy Marsigli erre vonatkozó feljegyzéseibe alighanem tévedés csúszott. A katonai térkép is négyszögletesnek rajzolja e művet, holott egészen bizonyos, hogy akkor már a mostani út átment rajta, tehát a keleti oldal záródása nem lehetett már meg, mégha eredetileg volt is. De ha a felvételkor vetés volt a földben, úgy, hogy ennek következtében a természetes domborulat és az omlott föld úgy festett, mintha csakugyan egy zárótöltés maradványa volna, — mindjárt megértjük, hogy a bennük erődítményt látó katona miért rajzolta négyszögűnek és a töltéssel nem is szervesen összefüggőnek e maradványokat. Aminthogy pl. a kis sáncz belső vonalánál, a Bácsföldvár és Turia közti út mellett ismertetett halom is kétségtelenül kerek és a katonai térkép mégis négyszögűnek mutatja.

¹ I. h. 208—209. lap.

Egyáltalán, daczára Marsigli adatának, csupán a körvonalozott megfejtését látom a kérdésnek. Mert a mennyire lehetetlennek tartom azt, hogy a két oldalszárnyat keleti végüknél összekötötték légyen, épen annyira nem látom magyarázatát annak sem, hogy a két oldalszárny mai alakjában — minden bővítés nélkül — valami czélt szolgálhatott volna. Ámbár Numantia mellett az újabban felfedezett és részben kiásott u. n. *Nobilior táborának* kapuinál volna erre analogiánk,¹ De más a helyzet egy katonasággal megrakott tábornál és más itt; — ehhez járul, a nagy időbeli különbség.

Véglegesen azonban legfeljebb ásatással lehetne eldönteni a kérdést, ha sikerülne megállapítani, hogy az oldalszárnyak elé beforduló árok a rajzunkon kiegészítésként adott irányokban is megvolt, esetleg azt, hogy csakugyan a Marsigli-féle alaprajz a helyes, mely esetben a keleti záródás előtt is kell nyomának lenni. Más kérdés az, hogy vajjon kétségtelenül meg lehetne-e ma már ásatással is állapítani ezeket; kétséges ez azért, mert az árkokat ismét a belőlük kiemelt földdel töltötték meg, vagyis legfeljebb az árkok egykori, később füvel benőtt, széleit lehetne esetleg megállapítani, ha a betöltés óta egészen össze nem elegyedett a többi földdel.

A másik hasonló építmény, melyet Marsigli a Dunához legközelebb jelöl, ma már szintén nem nyújt felvilágosítást. Kevés maradványát ott találjuk, a hol a sáncz vonalának megtörésénél térképünk is jelöli a 88 magassági pontnál. Katonai térképünk szerint hosszúsága nagyobb volt, mint a most említettnek és Frölich adatai szerint, melyek erre vonatkoznak, valóban hosszabb is volt, mint a most ismertetett. Frölich csak ezt az egyet látta és pedig a Dunához legközelebb fekvőt, melyről azt írja (208 l.): „Ennek alakja csakugyan négyszögletes, a sáncz felől nyitva van és a sáncz hosszában keresztül megy rajta az út; az úthoz keletre tarlót találtam és pedig nemcsak a castellum belső területén, hanem annak sánczain és árkein is, melyek még igen jól láthatók és megmérhetők.“ Fájdalom azonban, nem kapunk róla rajzot tőle sem és így legfeljebb kétségünket neveli, hogy milyen is lehetett tehát ez az építmény, melynek két oldalszárnyából ma már csak a nagy sánczczal párhuzamos útig van meg egy kevés, a többi része mind megsemmisült. Út nem megy rajta K-Ny irányban, mint az előzőnél láttuk, — sőt a nagy sáncz árkával párhuzamosan is feltúrták újabban. Ha azonban Frölich szavait figyelmesen olvassuk, kitünik belőlük, hogy azon a sánczon, melynek a keleti oldalt kellett bezárnia, tarló volt, valamint az is, hogy attól nyugatra, a „belső területen“ is szántották a földet. Bizonyítja ezt az is, hogy a szélességi méretet is a nagy sáncz tengelyében veszi. Ha pedig szán-

¹ Arch. Anz. 1909, 526 s. köv.; 1911. 3 s. köv. lapon.

tották ezt a keleti záródást, nem is volt az olyan kétségtelenül meg, mint ő — Marsigli rajza által befolyásolva — hitte. Őt ezeken felül még az a meggyőződés is vezette, hogy ez a sáncz nem római, tehát *castellum-ellenes* szemmel nézte ezt a részt is, mely felfogásnak Marsigli rajza határozottan kedvez. Így állván a dolgok, fennebb kifejtett nézetünket ez erődítmények eredeti alakja tekintetében annyira megokoltnak tartjuk, hogy csupán az ásatások határozott adataival véljük megdönthetőnek. Általában a nagy sáncz fenntartása már az első helyen említettől kezdve gyengébb; különösen sokat szenvedett azonban ettől az utóbbitól délre. Mindenütt kikezdték, elszántják, pedig azt hihetné az ember, hogy semleges területnek hagyták a tagosításnál is. A Vaskapú-felé menő vasúttal párhuzamos országúttól már teljesen ellaposította a rajta menő út. Ilyen alakban húzódik egészen az egykori Dunaáig, mely ma lecsapoltan használható terület; az ennek szélén húzódó kátyi útnál megszűnik. Végénél hiába keressük a Marsigli által odahelyezett *Czenei* erődöt; annak nyomát sem találjuk s emlékét is csak a tőle jóval messzebb, északra fekvő *Csenej* község és domb őrzi. Nem mernők ugyan állítani, mint Frölich teszi,¹ hogy Marsigli korában nem volt a sáncz végén erődítmény, csak a tényre utalunk, hogy most nincs és megtoldjuk azzal, hogy ha volt is ott az általa megrajzolt alakú erődítmény, annak nem sok köze lehetett a sánczhoz s ezért nincs meg egy másik Frölich által idézett, szintén abból a korból való térképen. Aminthogy az általa a sáncz északi végétől nem messze levő *Vedvarról* sem vonjuk kétségbe, hogy olyan volt, mint ő leírja, azt pedig, hogy minden oldalról víz vagy mocsár övezte — Frölichkel szemben — egészen valószínűnek tartjuk; — de azt, hogy ennek a sánczhoz valami köze lett légyen, vagyis azzal egykorú volt volna, — a magunk részéről is kizártnak tartjuk. Mert azokat alakjuk miatt későbbieknek kell tartanunk, mint a sáncz lehet, akármilyen róla a véleményünk.

„A töltés belső oldalán, a honnan az ellenségre kellett támadni, a c, c, c, jelzésű helyeken félkör alakú 53 bevágást csináltak, melyek célját, bár sokat törtem a fejem, egyáltalán nem tudom“, — mondja Marsigli.² Dudás Gyula ellenben azt állítja, hogy „ezekben a harcosok az ostrom idején csoportokba osztva örködték s a talán az ellenség rongálására és visszaűzésére szolgáló *catapulták* és *balisták* is itt valának felállítva.“³ Frölich az általa bejárt 3 km. hosszú vonalon egyet sem talált.⁴ Pedig megvannak ma is, ámbár nem vettük számba, hogy vajjon

¹ Arch. Ért. Új. VII. (1887) 137. l.

² I. m. 8. lap.

³ Bácsbodrog vm. rég. eml. 68. lap; Monogr. 31.

⁴ I. h. 136. lap.

épen 53 van-e, mint Marsigli említi. Nem pedig azért, mert egyáltalán semmi jelentőséget nem tulajdonítottunk nekik. Hiszen nincsenek is mindenütt a sáncz egész vonalán, másfelől nyilvánvaló, hogy úgy beásták őket a töltésbe, holott a Dudás említette hadiszereknek — pl. a római táboroknál — a töltés építésével egyidejűleg szoktak annak szélessége rovására vagy pedig épen egész szélességében megfelelő alapokat építeni. A sánczunkon levőket azonban sok kicsinyes okból csinálhatták, de mindenesetre jóval később és így — mégha tudnók is, hogy ki és miért hozta létre őket, a sáncz korára és rendeltetésére semmi felvilágosítást nem nyújthatnak.

IV. A sánczok építésének kora és azok rendeltetése.

Kik és miért építették e sánczokat, illetőleg azok egyikét vagy másikat? Évszázados kérdés, melyre már minden elképzelhető feleletet adtak és e feleleteket számtalanszor és minden elképzelhető módon indokolták. Egyfelől azért, hogy a sánczokra vonatkozó irodalmat részletesen megismerjük, másfelől meg azért, hogy a különböző véleményekre annál világosabban megtehessük észrevételeinket, a következőkben összegezzük azt, a mit róluk eddig tudtak és írtak.

Régi okleveleink közül mindössze kettő ismeretes eleddig, melyek e sánczokra vonatkoztathatók. Szinte hihetetlen, hogy ilyen szembetűnő töltések és árkok, melyek csakúgy kínálkoznak pl. birtokhatárul, nem szerepelnek gyakrabban. De meglehetősen könnyű a dolognak a magyarázata. A szóbanforgó terület ugyanis a török hódoltság alá tartozott, az ezt megelőző korból pedig általában nem nagyon bővelkedünk ilyen emlékekben. A szóbanforgó két oklevelet Dudás Gyula ismertette.¹ Az egyik *Szonta* (ma *Szond*) határjárására vonatkozik, tehát a kis római sáncz nyugati felére vonatkozik a benne levő „*Quondam vallem Nogarok*” kifejezés. Az oklevél eredetije III. Bélától, 1196-ból származik, de reánk 1394-beli átirásban maradt.² A másik IV. Béla adománylevele, melylyel 1237-ben *Újvidéket* és környékét a bélakúti apátságnak adományozza; reánk 1385 évi átirásban maradt.³ A benne szereplő sáncz tehát a nagy római sáncz a következő szövegben: „villam udvarnicorum qui *ultra fossatum* commorantur.“

Az irodalomban *Gróf Marsigli Alajos* foglalkozik velük először, de ő is inkább csak azzal, melyet mi a *nagy sáncz*nak hívunk. Térképein azonban a kis sánczot is felrajzolja, mint láttuk, megbízhatóan.

¹ Arch. Ért. Újf. XXVII. (1907) 191. s. köv. 1.

² Orsz. levéltár. Dipl. 170.

³ U. o. 216.

I. Lipót török háborúi alatt és mint a békekötés alkalmával a határok megállapítására kiküldött bizottság tagja járt ezen a vidéken 1694—97-ben. Szorgalmasan tanulmányozta a vidéket, melyen járt és annak első monographiáját adja: *Danubius Pannonico-Mysicus* etc. címen, hat kötetben. A munka megjelenése sokáig késett, minek okát előszavában elmondja; csak 1726-ban jelent meg nyomtatásban Hagában és Amsterdamban. Nemcsak azért, mert első ízben foglalkozik tárgyunkkal és így folyton hivatkoznak reá, hanem mert egyébként is forrás jellegű s megérdemli, hogy minél általánosabban elterjedjen, — hasonmásban adjuk a munkának kérdésünkre vonatkozó térképeit is. (17., 20. és 21. sz. képünk.)

Az I. köt. II. táblája általános térkép, a Duna középső folyását öleli fel a Mons Caetius (Kahleberg-)től a bulgáriai Jantra folyóig. Ezen megtaláljuk, a maguk helyén sánczainkat is, de csak az Apatintól (a térképen *Vragnos*)¹ a Tiszáig terjedő kis sánczot és a nagy sánczot. Amaz az említett község északi felétől egyenesen megy keletre; átvágja az észak-déli irányban folyó „*Mostonka*“-barát, a „*Römer Schantz*“ jelzésű nagy sánczot, majd könyökben megtörik és „*Feudvar Antiq. Rom.*“ jelzésű községtől délnyugatra ismét vágván a nagy sánczot, a nevezett községtől északnyugatra megszünik. Az árkot mindig a Duna, illetőleg Tisza felőli oldalon jelöli a térkép.

A „*Römer Schantz*“ a péterváradi félszigettől északra jelzett ingoványos terület szélén jelzett „*Czenei Antiq. Rom.*“ jelzésű erődnél kezdődik és a már említett, szintén erődként jelzett Feudvarnál végződik.

Részleteket találunk még e sánczokról ugyanazon kötet 11. és 13. tábláin, de ezek nem fontosak.

Annál nagyobb figyelemre kell méltatnunk a *II. kötet 1. tábláján* levő térképet, melyen sánczaink *nagyjában* hasonlóan vannak lerajzolva, *de*:

a kis sáncz „*Via Jarka fossa et aggere constructa*“ jelzést kap és itt már Vragnostól *délre* kezdődik a Dunánál és „*Veldvar*“-tól jóval északnyugatra végződik. Mindkét jelenség megérdemli fokozott figyelmünket. A kezdet azért, mert — mint látni fogjuk — Cziráky Gyula csakugyan említ egy sánczot Apatintól délre; a vége pedig azért, mert úgy látszik, hogy itt zavarba ejtette a kis sáncznak nálunk II. helyen ismertetett belső vonala. A kis sánczról, illetőleg *via*-ról sehol sem említ, hogy maga bejárta, holott a nagy sánczról ez kétségtelen, még ha nem is ment rajta végig. Az is bizonyos azonban, hogy a kis sáncznak is látta azt a részét, mely a nagy sáncz közelében van; s mivel itt

¹ *Vranyos* még egy XVIII. századbéli térképen is szereplő község Baja közelében. Emlékét ma már csak határnevek őrzik: *Vranyos szőlők, Alsó- és Felső-Vranyos. Frölich*, Arch. Ért. 1887. (Újf. VII.) 30. lap, 1. jzt.

délen, illetőleg keleten (a Duna és Tisza-felé) van annak az árka, — az egész vonalra ilyen módon rajzolja fel; holott — ha végig megy rajta, illetőleg a Duna melletti végét is látja vala, — ez nem történt volna. Itt tehát másodkézből nyert adatokkal dolgozik. A kis sáncz belső vonalát is említhették neki, s mikor művét sajtó alá készítette úgy látszik félreértette jegyzeteit és így vette a belső vonalat a külső vonal egyenes folytatásának. Így állván a dolog, az is bizonyosnak látszik, hogy ennek a sáncznak már akkor sem volt meg a folytatása a Körös-érig, mint Rómernek mondták, hanem csak a Csik-érig tartott az. Egyébként azt, hogy Marsigli itt összezavarta feljegyzéseit, egyéb is mutatja. Nevezetesen ezen a térképen már két Földvárat jelez; mindkettőt a Tisza jobb partján. Az egyik „*Feudvar*“ Szegedtől délre, körülbelül középtávolságban van „*Veldvar*“-hoz. Utóbbi kétségtelenül a mai Bácsföldvár és azonos az előbbi térkép „*Feudvar Antiq. Rom.*“-jával; a tőle délre jelzett „*Czuruk*“ és „*Sablia*“ községnevekben nem nehéz felismerni a mai Csurog és Zsablya neveket. *Borgios*-nak nem tudom mi felel meg ma. Már most vegyük figyelembe azt is, hogy erről az északi Földvárról, melyet *Füdvárnak* is ír,¹ azt mondja, hogy földből készített erődítmény, melyet a „*Keres*“ mocsár övez, s mindjárt látjuk, hogy az a mai *Körösér* torkolatánál feküdt, — a kis sáncz mai északi végétől igen messze. Mindezeket tekintetbe véve nem nehéz elképzelnünk az író tépelődését, a mint egy évtized multán íróasztala mellett jegyzeteit tanulmányozza és azok alapján a saját tapasztalatából ismert, tehát élénkebben emlékezetében maradt vonalat összeegyezteti a hallomásból ismert, tehát részletesen át sem is gondolt vonallal, mely annál jobban elmosódhatott. Más megoldás nem kínálkozott számára, mint két Földvárnak a jelzése, eltérő helyesírással; ez az eltérő helyesírás meglehetően — sőt bizonyára megvolt — az ő feljegyzéseiben is, annál sikeresebben zavarván a helyes megértést. A ki hasonló kutatásokkal foglalkozik, bizonyára megérti, hogy az elmondottak nagyon is valószínű okai annak az eltérésnek, a mely a két térkép között van.

Mindkét térképből kétségtelenül kiviláglik azonban, hogy Marsigli saját tapasztalata és másoktól nyert adatai egyaránt megszakítás nélkül valónak tüntetik fel kis sánczunk Ny-K irányú részét, vagyis az a rész is megvolt, a mely ma Rácz-Militics és Kölpény közt megsemmisült. A következőkben kitűnik, hogy ennek megállapítása miért fontos?

Arra, a mit a nagy római sánczról mond, annak idején utaltunk. A mit még feljegyzett róla, azt a hasonmásban szintén közölt szelvényrajzai világosan szemléltetik.

Marsigli a nagy római sánczot a rómaiak hadi rendeltetésű

¹ Fig. XX. p. 57.

alkotásának tartja, a kis sánczot ellenben ugyanazon korú útnak, — mint az egyébként az elmondottak után mindenki előtt kétségtelen.

Marsigli után jó ideig senki sem törődött e sánczokkal, az irodalomban. Még említve sem igen találjuk, vagy csak éppen pár szóval.

Wagner Ferencz jezsuita pap, I. Leopold történetének megírója, az 1697. évi török-hadjárral kapcsolatosan említi a római sánczot és pedig azt, a melyet mi nagy római sáncznak nevezünk. Azt tartja róla, hogy út volt, a Sirmium és Dacia közti közlekedés megkönnyítésére.¹

Ezt a nézetet osztja Schönwisner is, a ki szintén megemlíti s a jazyges művének s M. Aurelius korában készültnek tartja.² Részletesebben Katona István szól ismét e művekről, a kalocsjai érseki főegyház-megye történetét tárgyzó latin nyelvű művében.³ Nagy Károly német-római császárnak az avarok elleni 796. évi hadjáratáról szólva ezt mondja a császár életírója nyomán: *Pipinus miután a hunnosokat a Tisza folyón átűzte, főhelyüket (regia), melyet ringusnak hívnak teljesen fel-dúlta és a hunnosoknak majdnem mindenét zsákmányul ejtette, — visszatért atyjához.* „A caganusnak erről a székhelyéről azt hiszi Timon,⁴ hogy abban a nagy töltésben feküdt, melynek ölében ma Berény van a jászságban. De Eccardus ennek az egyházmegyének a határai közé teszi, mondván: ⁵

Valószínű, hogy a hunnosoknak az a székhelye, melyet a francusok ringusnak neveztek, a Tisza és Duna egyesülésénél feküdt. Korunkban is látszanak Péterváradtól és a Dunától Koviavzkumig⁶ és a Tiszáig töltésnek maradványai. Azt hiszem, hogy ez volt a ringus, a Duna és Tisza által, azonkívül töltéssel is igen megerősített helyen.

Ez az egész idézet azt bizonyítaná, hogy Katona is egészen ezen a nézeten van. Így értelmezte ezt Rómer Flóris is, mikor a Katona által is idézetként adott részt annak saját nézeteként fogja fel és zavartságot tulajdonít neki, holott ő maga nincs tisztában annak nézetével.⁷ Pedig Katona egyáltalán nem mond határozott, pozitívus nézetet ezekről a sánczokról. A szabad és szolga szármataék egymással és a rómaiak segítségül hívásával folytatott harczairól szólva Ammianus Marcellinus nyomán így folytatja:⁸ *A sarmatae limigantes lakhelyéül kétségtelenül*

¹ Franciscus Wagner: *Historia Leopoldi Magni* etc.; Augustae Vindelicorum, 1736. 4° p. 341.

² Comm. Geogr. P. II. p. 277.

³ St. Katona: *Hist. Metrop. Colocensis ecclesiae, Colocae, 1800.* 8° p. 63.

⁴ Imag. A. H. p. m. 245.

⁵ *Rev. Franc. T. I. p. 774.*

⁶ Zárjelben jelzi Katona: (a hol most Földvár van); a nevet nem ismerjük.

⁷ *Res. gen. mouv. arch.*, 57. lap.

⁸ I. m. 34. s. köv. lapok.

a bácsi területnek azt a déli részét kell kijelölnünk, melyet a Duna, Tisza és a római sánczok fognak közre. Ennek alapján igen könnyen hihetnők, hogy még is csak Rómernek van igaza, mert Katona itt, az utóbb idézett helyen a kis sáncznak a Dunától Tiszáig terjedő vonalát érti, míg a nagy sánczra vonatkozik az elébb idézett helye. Csakhogy maga kizár minden félreértést, mikor az utóbb idézett kijelentésével kapcsolatosan leközli Marsigli-nak a nagy sánczra vonatkozó nézetét. Sőt egy tekintetben ki is egészíti Marsigli adatait, leközölve mindazt, a mit azóta írtak róla az ő koráig. Első sorban idézi Wagnernek említettük rövid megemlékezését. Azután egy névtelen levelet idéz, mely erről szól s az *Ephem. Vind.*-ben jelent meg.¹ A levél 1776. decz. 10-én kelt Belgrádban és a többek közt megemlékezik a nagy római sánczról s azt mondja, hogy ennek a sáncznak, a Tiszának és Dunának háromszögű közén hajógyárak volt a rómaiaknak. A titeli fegyvertárban sok római rostrát, horgonyt és más szerszámot látott, melyeket részben a folyó medrében, részben a környéken találtak. Azonkívül találtak érmeket és fegyvereket is. Említi még a levél, hogy a sáncz leírása meg van *Br. Hohenhausen*, két év előtt Bécsben megjelent németnyelvű könyvében,² de ez utóbbi a régiségekről semmit nem mond.

*Mindeneket összevéve, Katona kétségesnek tartja e sánczok római eredetét már azért is, mert a rómaiak kisebbszerű alkotásaikat is számon szokták tartani, ezt pedig nem említik az írók.*³ De azt, hogy mikor és ki építette tehát a sánczokat, — itt sem mondja meg.

A XIX. században — legalább tudtommal — nem írtak e sánczokról. A különböző alkalmakkor készült megyei térképeken szerepelnek ugyan, de ezek sem nyújtanak több okulást, mint a mennyit az eddig ismertett adatokból lehet. Marsigli leírását kivéve egyik sem használható teljes szakszerűséggel, az eddigiekből sem. De ez csak a nagy római sánczra vonatkozik, míg a többieket csak térképen találjuk.

A kis római sánczot *Ortvay Tivadar* méltatja először figyel-mére, bár „nagy római sáncz“ néven foglalkozik vele.⁴ És ettől kezdve az ezekkel való foglalkozás marad az előtérben, míg a Marsigli-féle sánczok egészen háttérbe szorúlnak.

Ortvay kétségbe vonja, hogy a „római“ jelzés jogosan illetné meg e sánczokat. Okoskodása ez :

Ha az Apatintól a mai Ferencz-csatorna mentében a Tiszáig huzódó s a köznyelven „nagy római sáncz“-nak nevezett földhányások

¹ *Ephem. Vind.* 1777. p. 77.

² *Antiquitates Daciae in ea regione, quae hodie Transsilvania dicitur.*

³ I. m. 42. lap.

⁴ *Dácia és Moesia területén*; *Arch. Ért.* 1875. (IX) évi folyam, 266—269. lap.

csakugyan a legióknak a barbarok ellen alkotott művei, a római hadtaktikának vajjon milyen nézőpontjából kellene azt értenünk? Az volt a célja, hogy a Duna-Tiszaközi barbarok berohanásai ellen Pannoniát védje? Ez ugyan a sáncznak célja nem lehetett, mert hiszen akkor ugyancsak eme célból az egész Duna mentében kellett volna egy ilyenek Aquincumig és Bregetiumig is húzódnia, minek pedig nyoma sincs. Az is bizonyos, hogy a jól megerősített Dunavonal mindenestre biztosabb védgátat képezett volna. . . . És végre. . . . hogy történt az, hogy a rómaiak hadi gyakorlatával ellenkezőleg e sánczvonalak helyi védpozíciók nélkül maradtak? . . . mind valószínűbbé válik a nézet, hogy tényleg egy barbar népség alkotmányával állunk itt szemben. . . . és befejezésül az elmondottak alapján a *hún-avaroknak* tulajdonítja a sánczot.

Ez a nézet ettől kezdve úgy látszik, dominál. Csatlakozik hozzá *Rómer Flóris* is, a mennyiben az Ortway által említett sánczról van szó.

Rómer tudvalevőleg a Budapesten 1876-ban ülésezett VIII. nemzetközi anthropológiai és praehistorikus archaeológiai kongresszus alkalmából külön kötetet írt a magyarországi régészeti mozgalmak általános eredményeiről.¹ E mű *III. fejezete: Les fosses du diable en Hongrie* (Magyarországi ördögárok) címen foglalkozik sánczainkkal.² Adataira ismételten hivatkoztunk és így aránylag rövidre foghatjuk ismertetését, Azt vallja, hogy valójában *csak* azokat a földműveket ismerhetjük el *rómáinak* (daczára, hogy általánosítás folytán e nevet másokra is alkalmazták), melyek az Alsó-Dunától, Újvidék mellől kiindulva, Földvár környékén érik el a Tiszát s a melyek ennek a két folyónak összefolyása által képezett háromszöget védték. Ez valóban római sáncz, teljesen szabályszerűen építve, egyenlő távolságokban elhelyezett táborokkal, teljes vonalában megőrizve a római erődítmény jellegét. Nem kevésbé kétségtelenül római mű szerinte a *fossa Drusi* Szlavoniában.

*Az összes többi sánczok jogtalanul viselik a római nevet.*³ Meggyőződhetünk erről, — folytatja tovább — ha szerkezetüket vizsgáljuk és ha meggondoljuk, hogy a területek, melyeken átvonulnak, nem tartoztak a rómaiak alá. Ha általában körülbelül megegyeznek, azért van, mert az ellenfelek az ő (t. i. a rómaiak) hódításuk után ugyanazt a harczmodort sajátították el, amelyet tőlük tanultak. *De kik csinálták hát ezeket a sánczokat? Egyfelől a megbízható adatok, másfelől a szakszerű tanulmányozás hiánya miatt nem lehet megmondani sem a népet amely, sem a kort,*

¹ Dr. Rómer, Fl. Fr.: Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie, Budapest, 8°, 1878.

² I. m. 39. s köv. lapok.

³ I. m. 40. lap.

a melyben csinálta. De hajlik arra a felfelé, hogy az *avargyűrűk* maradványai.¹

Rómer a helyi kutatóktól és tudományos társulatoktól várja a kérdés előbbrevitelét és a mi a bácskaiakat illeti, ettől az időtől kezdve csakugyan gyakran kerül megvitatásra a kérdés.

Sokszor írt a kérdéstről *Dudás Gyula*. Legelőször az 1884-ben megalakult *Bácsbodrog vármegyei történelmi társulat* első évkönyvében mondja el nézeteit a nélkül, hogy a sánczokat bejárta volna. Az itt hangoztatott nézeteket ismétli egy év múlva önálló füzetében² és a vármegye millenáris monographiájában is.³ Azt hiszi, hogy ha nem is épen római eredetűek a sánczok, de mindenesetre összefüggnek a Bácskaság római-jazyg korával; ⁴később meg határozottan a szarmaták alkotásának mondja a kis sánczot.⁵ A nagy sánczról egy pillanatig sem vonja kétségbe annak római voltát; azt tartja, hogy a titeli háromszögnek a limese s mellette út volt a Szerémségből a temesi részekbe.

Az említett történelmi társulat ugyanazon évkönyvében, mint *Dudás*, mondja el a maga véleményét e sánczokról *Rohonyi Gyula* is. Ez a vélemény abban áll, hogy úgy a kis, mint a nagy sáncz római eredetű. Az, hogy egyik metszi a másikat, csak azt jelenti, hogy nem egy időben épültek, hanem a kis sáncz M. Aurelius idejében vagy valamivel később (Schönwisnerrel egyező nézet!) épült, a nagy sáncz pedig Kr. u. 358. után.⁶ Rendeltetése pedig: *limes Romanus*.

Bármennyire határozott is *Rohonyi* indokolása, úgy látszik mégsem tudott meggyőzni mindenkit. Lehetett ennek egyik oka *Rómer* tekintélye, másik oka azonban mindenesetre az volt, hogy jóformán nem is ismerték a sánczokat, melyekről a vita szólt.

Hiszen *Rómer* megelégedett az apatini határban levő sáncz egy kis részének tanulmányozásával. *Dudás Gyula* még a nagy sáncznak is csak egy aránylag kis részét tekintette meg. Mások még ennyit sem láttak belőle. Sokkal nagyobb fáradságot szentelt a kérdésnek *Frölich Róbert*, ki a kis sáncznak egy jelentékeny vonalát bejárta s a nagy sánczból is egy jó részt. Útjáról szóló számadását ismételten idéztük leírásunkban.⁷

Frölich a nagy sáncz római voltát is kétségbevonja⁸ és pedig azon

¹ I. m. 48. lap.

² *Dudás Gy.*: Bácsbodrog vármegye régészeti emlékei Zenta. 1886.

³ Bácsbodrog vármegye egyetemes monographiája. Zombor, 1896. 14. s. köv. lapok. A vármegye újabb monographiája csak érinti a kérdést.

⁴ Monographia, 21. lap.

⁵ U. o. 29. l.

⁶ Évkönyv, I. (1885) évf. 3—4 füzet 5—8. lap.

⁷ *Frölich R.*: A bácskai u. n. római sánczok. Arch. Ért. Újf. VII, (1887) 19—30; 132—138; 207—13; 304—19. lapok.

⁸ U. o. 208—209. lap.

az alapon, mert a Marsigli által leírt „körülsánczolt helyek nem lehettek soha római castellumok és így egyáltalában a nagy római sáncz mellett római táborhelyekre nem ismerünk.“ Ő szerinte ugyanis a Marsigli-féle „castellumok“ eredetileg csakugyan olyanok voltak, mint ő rajzolta őket. Holott azoknak alakja, elhelyezése és a sáncznak előttük nyitott volta egyaránt kizárja azt, hogy római castellumokkal volna dolgunk. Már pedig eddig egyedül a miatt tartották e sánczokat rómaiaknak, mert e castellumokat elfogadták.

A kis sánczok római volta ellen szól szerinte, hogy áruk egyszer a római birodalom felé néz, máskor az ellenkező oldalra esik, sőt helyenként mindkét oldalán megvan. Már pedig római műnek egységesnek kellene lennie, mint a germaniai és britanniai limeseknél is van. A most említett példák alapján ha a sánczok rómaiak volnának, ha nem is egy, de mindesetre egyenes részekből kellene állaniok, a mi szintén nem úgy van. Teljesen hiányzanak továbbá a castra, castella, propuguaacula, illetőleg burgi. És végül lehetetlenség, hogy lettek volna *limitanei*, mert hiszen ezt az egész területet mocsár fedte és egyébként is terméketlen volt. Egyéb indokait elhallgathatjuk, illetőleg máshelyen térünk ki rájuk. A földolog úgyis tiszta: nem tartja egyik sánczot sem rómainak. De hát mely nép művei lehetnek és mi célra szolgáltak?! — kérdi tovább Frölich. Eddig az a három nézet állott, hogy: áradás elleni töltések vagy utak vagy határvonalak.

Az első nem lehet, mert nem egyező mindenütt a tenger színe feletti magassága, már pedig az elengedhetetlen volna. Út már csak azért sem lehetett, mert iránya nem egyenes, holott mivel az ellenkezőre nincs ok, annak kellene lennie; továbbá épen ott nincs meg, a hol leginkább szükség volna rá, ha út volt volna és a hol jobb fenntartás, nagyon keskeny a teteje, végül egyáltalán nincs kövezve.

Nem lehet más, mint határtöltés. *A kis sáncz eredetét csakis a húnok utáni időre tehetjük és csak azon germán törzseknek tulajdoníthatjuk, melyek a hún birodalom felbomlása után hazánkba betelepültek és egymással folytonosan háborúskodtak.*² *A nagy római sánczot a sarmatae limigantes művének tartja.*³

A kérdésnek még egy olyan tárgyalója van, a kinek véleményét ismernünk kell. Ez *Cziráky Gyula*, ki Gomboson (régebb Bogojeva) lakván bizonyos fanatizmussal foglalkozott a kérdéssel, erős meggyőződéssel védvén a maga igazát a más véleményekkel szemben. E tárgyra vonatkozó írásai az Archaeologiai Értesítőben és a Bácsbodrog vár-

¹ U. o. 306. s köv. lap.

² U. o. 309. lap.

³ U. o. 310. lap.

megyei történelmi társulat Évkönyveiben jelentek meg. Szükséges ezekkel kissé bővebben foglalkoznunk.

Az 1898. évben a Rácz-Militicsről Gombosra vezető országúttól átszelt földvárát fedezett fel, melyet leír és összeköttetésbe hoz azzal a kisebb római sánczczal, mely Apatintól kiindulva, egész alsó Bácskát keresztül futja, hosszú útjában mindenütt megtörés nélkül halad s egyedül a bogojevai határban tér ki rendes irányából három km.-nyire csaknem derékszög alatt.¹ Ő tehát ezt a sánczot, a mi kis római sánczunk hosszú vonalának részeként tárgyalja, mely tehát nem végződnék a Mosztongánál, hanem egyideig azzal párhuzamosan halad, azután a már említett kitérést teszi egész a Duna délnyugati árteréig, majd visszatérve a Mosztonga felé, Karavukova (ma Bácsordas) felé megy az erdőbe. Zokon veszi, hogy a térképeknek csak egy kis része vesz róla tudomást és azok is csak a régebbiek közt találhatók. A sáncz árka a nyugati, illetőleg déli oldalon van; csak ott halad az árok az északi oldalon, a hol a sáncz iránya K-Ny. Méretei is kisebbek, mint a melyeket Rómer közöl a Junakovics-erdőből. A legépebb részekben 8—10 dm. a magasság, 4 m. a felső és 10 m. az alsó szélesség; az árok szélessége 3—4 m., mélysége 5—8 dm. Úgy az ez alkalommal, mint a két év mulva közölt emlékek,² melyeket a sánczczal kapcsolatba hoz őskoriak és kora középkoriak.

Három év múlva újra kapunk hírt arról, hogy a sánczok kérdése nem hagyta pihenni.³ Ekkor már Apatin déli határában is megtalálja: a katonai térképen jelzett *Zigeuner Haide* mellett elterülő *Szontaer Morastól* 1·5 km. hosszúságban, mely rész a katonai térképben is benne van, de árok nélkül, — szépen követhette. Itt egyszerre megszűnik s azután is csak nehezen — alapos helyismerő kalauzolásával — lelhet fel egy részét. Rajta átvágásokat, mellette körsánczokat talált. E körsánczokat olyanoknak mondja, mint a doroszlói erdőben levők a melyeknek, holott rajzából az látszik, hogy nem kör-, hanem ellipsis alakúak és egyébként is eltérők.

Ezek szerint tehát kialakul egy második sánczvonala, melyet ő annak részéül tekint, a melyet mi ismertettünk és a melyet csakugyan *kis római sáncz*nak hívnak, míg ez az „*apatini alsó sáncz*“-vonal valószínűleg tőle kapta ezt a nevet.

Ugyanez alkalommal egy „*ismeretlen római sánczvonala*“-ról is tesz említést, mely Nemesmilitics, Csonoplya, Kis-Sztapár vidékén volna,

¹ Arch. Ért. 1899 (Újf. XIX.) 268. s köv. lapok.

² Arch. Ért. Újf. 21. (1901.) 423. köv. lapok.

³ Arch. Ért. Újf. 24. (1904.) 237. s köv. lapok. — Cz. Gy. rendszeren az Évkönyvben is közli azt, a mi az Arch. Értesítőben megjelent. Mi azonban ugyanazon lényeg különböző variációit nem tartottuk szükségesnek elmondani. Egyébként ez áll *Dudás Gyulára* is.

vagy volt, de saját tapasztalata alapján igen keveset mondhat erről, mert már alig volt nyoma.

Újabb megvilágítását is találjuk a kérdésnek Czirákytól, melyben nézeteit összefoglalja. Ebben ő az általában ismert *három* bácskai sáncz-vonal *helyett ötöt* különböztet meg: az általunk is leírt hármat, továbbá az apatini alsó vonalat és végül azt, melyet ő fedezett fel Nemesmilitics—Csonoplya—Kernyája—Kisszapár—Cservenka irányában. Ez utóbbiból azonban alig látott valamit.

Az ötöt azonban úgy kombinálja, hogy végül mégis *kettő* lesz belőle. Nevezetesen az apatini alsó vonal folytatásaként felveszi a mi kis sánczunknak Csurogig menő részét, de ehhez veszi az apatini felső vonalat is. A nemesmilitics—cservenkai vonal a Ferencz-csatornától (sic!) Péterrévéig terjedő szakasszal egy vagy pedig egy másik, az ellébbinél beljebb fekvő körsáncznak a darabja s ez esetben a tiszai sánczok mind az Apatin—Csurog közötti vonalnak folytatásai.¹

Azután a sánczok rendeltetését és korát állapítja meg, kimondván, *hogy: az Apatin s (Rácz)-Militics közt fekvő két árkos vonalat 791-ben, a többit — a mit átkutatott — 200 évvel elébb az avarok építették.*²

* * *

A vélemények elsorolása után el kell árulnom, hogy munkám megkezdésekor a *kis sánczra* nézve csaknem szóról-szóra az volt a nézetem, mint *Rohonyi Gyulának* (a nélkül, hogy ismertem volna azt), vagyis: *római limesnek tartottam, mely a jazyg-sarmata háborúk befejeztével épült.*

Igaz ugyan, hogy ma másként értelmezzük a *limes szót*, mint abban az időben, de az bizonyos, *hogy a szót* magát eltalálta. *A nagy római sánczról akkor nem tudtam véleményt alkotni; ma arról is megegyezik nagyjában véleményem a Rohonyi Gyuláéval.* Hangsúlyozom azonban, hogy ezt a véleményt az általam bejárt és leírt sánczokra vonatkoztatom, de semmiesetre sem a Cziráky által említett apatini alsó- és nemesmilitics—cservenkai vonalra is. Utóbbinak — sánczvonala alakjában — való létezését nem is igen hiszem, bár lehetetlennek nem tartom. Azonban Cziráky véleménye olyan ingatag alapra van állítva, a milyenre tudományos hipotézist sem lehet építeni. Mindaz pedig a mire ő alapít, csakugyan azt mutatja, hogy — ha egyáltalán volt valamikor Nemesmilitics—Cservenka közt sáncz — római nem volt semmiesetre. Az *apatini alsó* vonallal is hasonlóan állunk. Egyáltalán nem akarom tagadni, hogy azon a vonalon *kérdésbe jöhető* sánczmű volt és pedig kíséző

¹ *Évkönyv*, XX. (1904.) évf. 10—11. lap.

² *Évkönyv*, XX. (1904.) évf. 16. lap.

halmokkal. Bár épen nem lehetetlen, hogy esetleg az ott volt erdőséggel kapcsolatos sánczok tévesztették meg vagy más — esetleg természetes — alakulás. Más, nálanál jóval tapasztaltabb emberrel is megtörtént ilyesmi, pl. a németföldi limesnél. Aztán meg kombinációi és az egyes sánczvonalaknak összezavarása mindenestre óvatossá kell, hogy tegyen, mikor első jelentéseit olvassuk. Később pedig az elébb kimondott vélemény feszélyezte tévedésének *határozott* beismerésében, a miről — legutolsó helyen idézett — előadását olvasván, mindenki meggyőződhetik. Azt nem akarom felhozni, hogy — bár kerestem — sem a földvárát, sem a sánczot nem találtam a Ráczmilitics—gombosi útról: ez lehet pusztá véletlen dolga, a miből semmi következtetést nem szabad levonni; meg azóta meg is semmisülhetett, az akkor is nagyon megromgált mű. *De az bizonyos, hogy egyetlen darab olyan emléket nem közöl ottani ásatásaiból, mely arra a feltevésre adna jogot, hogy az apátini alsó sáncz római kori mű.* És bár ez az egy körülmény egymagában nem volna döntő annak római volta ellen, valamennyinek összejátszása feljogosít arra, hogy ezt is kihagyjuk tárgyalásunkból.

Marad tehát a három római sáncz, melyekről azt állítottuk, hogy rómaiak. Az angol- és németföldi, valamint dobrudzsai eredményekből tudjuk, mennyire igaza van Rohonyi Gyulának, mikor azt mondja, hogy azért, mert keresztezik egymást, lehetnek mindannyian rómaiak, csak-hogy más-más időből. Azt, hogy mik voltak, alább fogjuk bizonyítani. Azt ellenben, hogy sem vízlevezető nagy öntöző-csatornák, sem pedig út nem voltak, felesleges bizonyítanunk. Ha volna valaki, a ki előtt nem nyilvánvaló, azt alaposan meggyőzhették azok a bizonyítékok, a miket felsoroltunk, mások véleményeit ismertetvén. De nem készült az — legalább a kis sáncz — a dunai vagy a tiszai hajózás oltalmára sem, mint *Rónai* István vitatta Boróvszky előtt.

Néhány adatot idézünk ókori szerzőkből annak igazolására, hogy nincs igaza sem Marsiglinek, sem Katonának, sem Fröhlichnek, mikor azt mondják, hogy az auctorok nem említik e sánczokat. Említik biz' azok nem egyszer; nem mondják ugyan, hogy: ime! ezek azok a sánczok! — de a németországi limest, meg az angliait és dobrudzsait, sem olyan határozott újjmutatás alapján állapították meg. Egyedül az erdélyi Meszes-limes köszönheti ilyen határozott adatnak feltalálását, de az az adat sem írótól való, hanem felíratból és az sem annyira határozott, hogy vita tárgyává ne tették volna.

Adataink a következők:

1. *Dio Cassius* írja M. Aurelius germán-hadjárataival kapcsolatosan a Kr. u. 174. évhez:² *A marcomannusoknak, kik — miután az összes*

¹ Arch. Ért. Újf. 23. (1903.), 348. lap.

² Epitome lib. LXXI. cap. 15—6.

*rendelkezéseket, bár vontatottan, de mégis teljesítették — követséggel keresték fel, a szomszédos terület egy részét engedte át azzal a kikötéssel azonban, hogy az Istrostól mintegy 38 stadiumnyira lakjanak; kijelölte egyttal az adás-vevés helyeit és napjait . . .*¹

*. . . (a jazygok) összes előkelői Zanticussal egyetemben megjelen-
vén, békét kötöttek ugyanolyan értelemben, mint a marcomannusok és
quadusok, kivéve, hogy őket az Istrostól kétszer olyan távolságra paran-
csolta. Elmondja itt azt is, hogy a syriai lázadás készítette őt erre a
hirtelen és nem tetsző békére. Nem mondja, de valószínűleg ez volt
az oka annak az engedékenységnak, melyet velük szemben később
tanúsított, mikor a feltételek enyhítését kérték: Minthogy a jazygokat
igen jól használhatóknak ítélte, a feltételekből sokat elengedett nekik,
majdnem mindent, kivéve azokat, melyek összejöveteleikre és kereske-
delmi érintkezésükre vonatkoznak: nem használhatták saját hajóikat
és az Istrosban levő szigetekről távol kellett magukat tartaniok.*²

Mennyire szokás volt ebben az időben az ilyen távöltartás, mutatja az, hogy *Commodus* ugyanilyen feltétel alatt köt békét a marcomannusokkal, mint atyja. *A burusokkal kötött békében szintén szerepel 40 stadiumnyi távolság, melyen azoknak Dacia határa mentén sem letelepedniök, sem legeltetniök nem szabad.*³

A békesség tudvalevőleg nem sokáig tartott, aminthogy nem is tarthatott. A jazygok mihelyt ismét megerősödöttek érezték magukat, zavarták a római területeket. Az egész III. század ilyen villongásokkal telt el s Gordianus, Aurelianus, Probus és Carus ismételen kénytelenek voltak az újjaikra koppintani a határokat nem túlságosan tisztelő barbarus szomszédoknak. A IV. században belső villongások miatt maguk kéri a római beavatkozást. A skythák támadásai ellen harczoló sarmaták ugyanis, hogy nagyobb ellenállást fejthessenek ki, szolgálkat is felfegyverezték. Utóbbiak a külső ellenség legyőzése után gazdáik ellen fordultak s azokat elűzték. Az elűzöttek Constantinusoz fordultak, ki őket a római birodalomba fogadta.⁴ Történt pedig ez Kr. u. 334-ben.

Békesség azonban ezután sem volt, míg Constantius 358-ban rendet nem teremt köztük. E harczoknak részletesebb leírását találjuk Ammianus Marcellinusnál és mert a kifejezésekre is szükségünk lesz,

¹ Vannak értesüléseim, hogy a Duna mellett Pozsony—Vác között is vannak „római“ sánczművek. — Ilyen meghatározott vásárhelyek voltak a németföldi limes mellett is. Egyébként Commodus alatt (lib. LXXII. cap. 2.) minden hónapban egyszer, egy helyen és egy római centurió jelenlétében gyűlhettek össze.

² U. o. cap. 19.

³ U. o., lib. LXXII. cap. 2—3.

⁴ Vita Constantini, lib. IV. cap. 6.

részletesebben idézzük az egyes helyeket, ha nem is épen egész terjedelmében a leírást.¹

Elbeszélése ez: A császárhoz, ki a telet Sirmiumban töltötte, mind gyakrabban jöttek a hírek a sarmatáknak és quadusoknak Pannoniába és Moesiába való beütéseiről. Tavasz idején tehát, erős katonai csapattal alkalmas helyen hajóhidon átkelt a jégzajlástól megtisztult Dunán és pusztította a barbarusok földjét, kiket megkergetett. A kik a halált elkerülték, erdős hegyekben rejtőzve nézték hazájuk pusztulását. *Történt pedig mindez Sarmatianak abban a részében, mely Pannonia Secundával van szemben; hasonló erélylyel pusztította a Valeriával szemben fekvő területet.*² Miután a quadusokkal szemben való eljárást ismertette, körülbelül így folytatja:³

Az elmondottak szerencsés befejeztével a *szolga Sarmatae Limigantes* ellen kellett fordítani a fegyvereket, kik már sok galibát okoztak büntetlenül: . . . *Ők is ezt az időt tartották legalkalmasabbnak arra, hogy áttörjék a római limest (limitem perrupere Romanum.)* Enyhébb büntetést határoztak rájuk, mint hibájuk nagysága követelte volna, *azt, hogy messze áttelepítve (translati) ne legyen alkalmuk a mieinket zaklatni.* A nagy haderőtől megijedve mindent ígértek, csak életüket kímélik: évi adót, erős fiatalságukból sorozást és szolgaságot; elköltözést ha kívánják, a hol elüzlött uraik helyén, a hely természetes védelme alatt zavartalanul üthetnének tanyát. Ezek földjét ugyanis a Parthiscus szeli át, hogy kanyargós folyással a Histerbe szakadjon. De a míg magánosan folyik nagy területeket áraszt el csendes folyásával, végefelé összeszorúl s a Hister völgyében lakókat a rómaiak támadásaitól védi, másfelől a barbarusok betöréseivel szemben biztos gát; ott a hol a föld vizenyösebb természetű s a folyók árterületén hatalmas lápok vannak, a füzesek úttalan útjain csak a helyismerő járhat; azonkívül a nagyobbik folyó a Parthiscus torkolatának közelében egy kanyarodással szigeteket alkot. . . .⁴

Constantius a Taifalusok és Sarmatae liberi segítségével leveri őket. Egy részük elpusztul, másik részük meghódol és ezeket áttelepíti római területre, a harmadik rész elbújdosik. Területüket a Sarmatae liberi kapják és részben tán a Taifali, kiknek királyai római pártfogás alá kerülnek. Ammianus Marcellinus nagyon önérzetes beszédet ad e győzelmek után a császár szájába.⁵ Azt hihetnők, hogy ezzel végkép megsemmisültek a Sarmatae Limigantes és a római névnek olyan

¹ Amm. Marc., lib. XVII. cap. 12—13.

² U. ö. lib. cap. XII. 1. 4—6.

³ Hosszadalmas volna egész terjedelmében idézni és fölösleges.

⁴ U. ö. lib. XVII. cap. XIII. 14.

⁵ Lib. XVII. cap. 13. 26—33.

becsülete van a Duna-Tisza közén, hogy legalább egy emberöltön át csak félelemmel ejtik ki. Rövidesen kitűnt, hogy az udvari körök, — melyek hizelgő tónusát képviseli a beszéd — ismét csalódtak.

... A következő télen a Sirmiumban telelő Constantius ismét arról kap híreket, hogy a Sarmatae Limigantes, kiket őseik helyéről elűzött s helyükbe uraikat ültette, lassacskán elhagyták a nekik előző évben kijelölt helyeiket s a *límessel határos területet (regiones confines limitibus)* foglalták el, ősi módon csatangolnak s ha meg nem fékezik őket, pusztítanak.¹ Constantius készülődik ellenük, de elébb két tribunust küld hozzájuk egy-egy tolmácssal, hogy megtudja, miért szegték meg, a megállapodásokat. Azok himeznek-hámoznak, ígérnek mindent, de a vége mégis az, hogy Constantius ellenük indul. A készülődések közt ezt olvassuk: *Azért tehát miután Acimincum közelében sánczot építetett és tribunalisserü magas töltést hányatott, hajókon legionariusokat küldött ki egy bizonyos Innocentius nevű mérnökkel, az indítványtevővel, hogy a barbarusokat megfigyeljék és szükség esetén észrevétlenül hátba támadják.*²

* * *

Az ókori írók ez adatai ellen semmi hitelességi kifogást tenni nem lehet. Dio Cassius Pannonia helytartója volt, tehát tudhatta, hogy miről beszél; és épen ezért nem is tartotta szükségesnek a bővebb részletezést ott, a hol mi szívesen vennők, ha tényleg megmondaná, hogy a Dunától való távolságot, melyet lakatlanul kellett hagyni, sáncz-czal jelölte meg Marcus Aurelius. **Ennek daczára sem lehet semmi kétségünk abban, hogy az a kis római sáncz, melyet Apatintól a csurogi határig leirtunk a 173. évi békekötés következtében épült és a szó szoros értelmében vett limesnek külső határa.** Legyen szabad ezzel a részével a kérdésnek kissé részletesebben foglalkozunk; még pedig azért, mert újabb bizonyíték limeselméletünk helyessége mellett még abban a részben is, melylyel mi a limest a város pomoeriumával vetettük össze.³ E szerint a limesnek tulajdonképen egy külső és belső határa van. Germaniában belső határa a töltés, Rhaetiában a fal; külső határa mindkét helyen a czölöpsor. A kettő közé eső területen, magán a limesávon nem volt szabad építkezni ép úgy, mint nem volt szabad beépíteni a pomeriumot, melynek külső határa a város fala, belső határa a város első házsora. A rhaetiai és germaniai limesnél épen ezért az őrtornyok és táborok is mindig a

¹ Amm. Marc. lib. XVIII. cap. XI. 1.

² U. o. cap. XVIII. 8.: *Proinde vallo prope Acimincum locato celsoque aggere in speciem tribunalis erecto . . . etc.*

³ *Dolgozatok* I. (1910) 99. s. köv. lapok.

töltésen-, illetőleg falon belül vannak, de sohasem épülnek úgy bele abba, hogy a közrefogott sáv is beépüljön, mert az nem volt szabad. A limesnek ezt a formáját akkor kezdték alkalmazni, mikor Hadrianus korában s még inkább utána Antoninus Piusszal az eddig megszerzetek megtartásának politikája lépett előtérbe. Tudjuk, hogy Marcus Aurelius nem vágyott az újabb birtokszerzésre s hadjárataiba belekényszerítették. Az ő politikája az, hogy ilyen széles limessávokat hozzon létre; ezt teszi nemcsak itt, hanem a quadusokkal és marcomannusokkal való békekötésben és ezt követi Commodus a burusokkal való békében. Marcus Aurelius a jazyg-sarmatákkal 76 stadiumnyi széles sávot köt ki: ez mintegy 14—15 km., a mi nagyjában megfelel annak a távolságnak a melyben sáncunk a Dunától huzódik. A Tiszával párhuzamos részén nem egészen ekkora ma a távolság; de ez nem jelent semmit tudván, hogy e folyónak óriási árterülete volt, melyen szeszélyesen változtatta a medrét. Míg e változtatások nem öltöttek nagyobb mérvet, nem nagyon törődtek velük. Csak akkor, mikor a Tisza medre jelentékenyen eltolódott nyugatra javították ki a limessáv külső határát, építvén a kis római sáncz belső, második vonalát, melyet Boldogasszonyfalva határától a péterrévei határban levő végéig követtünk. Szükséges volna biztosan megtudnunk, hogy e sánczok a tiszai oldalon meddig nyúlnak; mert ilyen módon értesítést nyerhetnénk arra nézve is, hogy a Maros-Tisza-Duna közén, e sánczok építésekor meddig terjedt a római hódítás? Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a Tisza balpartján levő sánczok között olyat is találunk, a mely e sánczok folytatásának tekintendő. Épen ezért kutatni kell az után is, hogy vajjon a kis sáncz belső vonalának volt-e tovább folytatása az *Orompartokban*? Minde további kutatásoktól függetlenül igaz azonban, a mit e sánczokról fennebb úgy rendeltetésük, mint építésük kora tekintetében mondhattunk. De a tiszai oldalon csak a külső vonalra áll ez. *A belső vonalról csak annyit mondhatunk bizonyosan, hogy a külső vonal helyettesítésére épült, de hogy mikor, azt nem tudjuk.* Valószínűleg nem is fogjuk megtudni, mert csak ilyen határigazításról lévén szó, auctoraink aligha tartották szükségesnek feljegyezni. De hogy ilyen helyettesítésről volt szó, az már abból is bizonyos, hogy teljesen olyan, mint az, a melynek pótlására építették.

Dio Cassius adatai alapján tehát a Marcus Aurelius által megállapított határsáv külső határa megfelel e sánczok helyének. Kérdés már most az, hogy vajjon a sánczok szerkezete nem mond-e ellene annak, hogy rómainak tartsuk őket? Nézetünk szerint nem.

Az Apatintól a Pusztaszentegyházi erdőig s az erdőből kiérve Ráczmiliticsig huzódó vonal egészen olyan szerkezetű, mint a germaniai és daciai (Meszes) limes.¹ Meg vannak mellette az őrtornyok marad-

¹ V. ö. *Dolgozatok. Travaux* 1910. (I.) és 1911. (II.) évf.

ványai is : egyet Borovszky Samu ásatott fel, mint a maga helyén (6. lap) megírtuk, a másikkal leírását magunk adjuk (4—5. kép, 8. lap.) Elesik tehát Frölich azon legfőbb érve, melylyel e sáncz *nem római voltát* bizonyította, hogy nincsenek mellette *propuguacla* (az őrtornyokat hívta így a régi terminologia) sem *castella*, stb.¹ Őrtornyok azonban voltak, a mint megállapítottuk. Igaz, hogy a sáncz külső oldalán és nem kőből épültek. Borovszky is azért — mint láttuk — tartotta eredménytelennek a *kisérő halom* felásására fordított fáradságot, *mert nem talált mást, mint elmállott famaradványokat és középen tüzhely maradványát. Mindezek alapján ő is azt hiszi, hogy valami toronyszerű faalkotmány volt ott.* Holott ismervén a németföldi limeskutatásnak az u. n. *kisérő halmokra* vonatkozó eredményét, mi már biztosan tudjuk azt, hogy a németföldön az ilyen fátornyok az első építkezések a limes mentén, melyeket idővel a favázis kő- és tisztán kőtornyok váltanak fel. A Bácskában lehet, hogy megmaradtak mindvégig a fátornyok, a mi érthető, mert hiszen a követ nagyon messziről kellett volna szállítani és az őrtornyoknak nem lényeges feltétele, hogy kőből legyenek. *Még egy kérdés döntendő el: ha rómaiak ezek az őrtornyok, miért vannak a sáncz külső oldalán, holott természetesebb volna, ha annak belső oldalán vannak?* Ez igaz: *de az is bizonyos, hogy a limessávban,* melynek déli és nyugati határa a Duna, keleti határa a Tisza, külső határa e sáncz, — *nem volt szabad lakni.* Azért nem találjuk e sáncz mentén a *castella*, stb. nyomait sem; de megtaláljuk a Duna jobb partján, még mindig a határon. Német- és Angolországban, a hol a limessáv sokkal keskenyebb, persze ezek is a limestöltés, illetőleg limesfal mellett vannak, de az ott természetes.

A megállapított őrtornyok mindig átvágásoknál vannak. Az ilyen átvágások feltétlenül egykorúak; a többiek későbbiek. Az egykorú átvágások száma is nagyobb lehetett, de ma — elpusztulván az őrtornyok — legfeljebb ásatással lehetne megállapítani, hogy hol voltak ilyenek, tán még úgy sem minden esetben. Az ilyen átvágásokon vezetett az út, melyen a szabályozott forgalmat lebonyolították, mint Dio Cassius idézeteiből megállapítható. Az őrtornyok személyzete teljesítette a határrendőri és vámszolgálatot.

Mint hogy a Pusztaszentegyházi erdőben szintén megtaláljuk az őrtornyokat, ezt a sánczrészletet is rómainak kell tartanunk, amire kényszerítő körülmény az is, hogy az előzőnek egyenes és kétségtelen folytatása. Ha tehát az római, ennek is rómainak kell lennie. Dehát mivel *magyarozható a kettős árok?*

Czirák Gyula — avarnak tartván e sánczot — azzal magyarázza,

¹ Ellenvetéseit ismertettük a 47—48. lapon.

hogy az avaroknak 791-ben két front felé kellvén védekezniök, ezért csináltak mindkét oldalára árkot a töltésnek.¹ Mindenesetre túlbecsüli a sáncz taktikai jelentőségét általában, aki azt hiszi, hogy egy ilyen két oldalról jövő egységes terv szerint vezetett támadás ellen érdemes *ilyen* sánczot csinálni. De mégha csakugyan érdemes is volna, hol állottak a védők, a kik két front ellen védekeztek? Máshol ugyebár nem találhattak helyet, mint a töltésen magán; de hát akkor mit védtek és honnan élmeztek magukat? Szóval Cziráky magyarázata helyett mást, elfogadhatóbbat kell keresnünk. Nem is valami nehéz megtalálnunk a talajviszonyokban. A jó talajviszonyok ezúttal nemcsak úgy kényszerűségből kerülnek elő, hanem valójában kellett szerepüknek lenniök. A talaj vizenyős volta miatt — mikor nyár derekán ott jártam is óriási pocsolya volt az erdő szélén! — valószínűleg nem lehetett egy árokból nyerni a töltéshez szükséges földanyagot és azért kellett két oldalról előteremtteni azt, hogy az előírt nagyságú töltés megalkotható legyen. Aki azzal érvelne, hogy a két oldalt árokkal határolt töltés nem római jellegű, hanem XVI. századbéli német vonás, elég lesz arra útalnunk, hogy *Schuchhardt* hasonlót állított a *dobrudsai ú. n. nagyobbik földtöltéssel* kapcsolatosan, de később kénytelen volt engedni álláspontjából és pedig legalább annyit, *hogy azért ez a töltés mégis csak római.*² Igaz ugyan, hogy ennek az utóbb említett töltésnek két oldalán levő árkok nem egyenlő nagyságúak, de annak magyarázata ismét lehet a talajviszonyokban vagy talán még inkább abban, hogy egyiket jobban megviselte az idő, mint a másikat; az eltérés ugyanis nem lényeges s az árkok szélességének a mieink körülbelül középarányosai, míg mélységük körülbelül úgy változik, mint a miénknek. A *dobrudsai nagyobbik földtöltés* keletkezési korát nem ismerjük pontosan, de az bizonyos, hogy idősebb az ugyanottani *kőtöltésnél, mely minden valószínűség szerint Constantinus korában épült* vagy valamivel később: vagyis legkésőbb a IV. század elején.³ Minthogy pedig a mi sánczunk és amannak keletkezési kora közt mintegy másfél évszázad van, nem lehetetlen, hogy az eltérések ebben is lelik magyarázatukat.

A mi már most kis sánczunknak azokat a vonalait illeti, a melyeken az árok délen, illetőleg keleten van, szintén nem állanak analogiai nélkül: *a dobrudsai ú. n. kissáncz* ugyanilyen. Készítésének korát nem tudják, csak annyi bizonyos, hogy *régebbi az ottani nagy sáncznál*. *Suchhardt* mindig azt hitte, hogy ez nem római, hanem barbarus alkotás, melyet a római kort megelőző időben vagy pedig a rómaiak ellen emeltek. Alapítja

¹ Évkönyv, XX. (1904.) év. 16. lap.

² Jahrbuch des kais. deut. arch. Instituts XVI. (1901.) évf. 117. s köv. lap.

³ U. o. 120. lap.

pedig ezt a hitét arra, hogy árka délre van és hogy nincsenek mellette táborok, stb. Hivatkozik Tacitusra, ki említi, hogy az *angravari* így védték magukat.¹ Mi elégedjünk meg egyelőre azzal az eredménnyel, hogy ott is, itt is van egy-egy földsáncz, melyeket rómainak hívnak s amelyek árka a római birodalom felől van. Miénkről tudjuk mikor épült; amarról csak azt tudjuk biztosan, hogy régebbi annál a sáncznál, mely viszont a IV. sz. első évtizedeiben épült kőfalnál öregebb. A dobrudzsai kis sánczot tehát vehetjük némileg a mi sánczunkkal egykorúnak, mely esetben a nagy sáncz valamikor a III. században készülhetett. De most nem erről van szó, hanem arról, hogy a mi kissánczunkat vehetjük-e rómainak, miután a rendelkezésünkre álló egyetlen analógia nem bizonyít eléggé?

Határozottan igen. Mert ha a dunai vonal római, akkor ez, amely annak egyenes folytatása és a boldogasszonyfalvai határban levő könyöktöréséből kétségtelenül megállapíthatólag ugyanazon rendeltetésű volt, — szintén római kell, hogy legyen. Az, hogy nincsenek mellette táborok — láttuk — nem bizonyít ellenük. Az őrtornyok hiánya is csak azt, hogy itt intenzívusabb földművelés folyt és hosszabb idő óta, míg amott még két-három évtizeddel ezelőtt erdők voltak mindenütt; vagy ahol nem voltak, — mint Apatintól nyugatra, — meg is semmisült minden s a sáncznak is csak emléke van meg épűgy, mint Ráczmilitics—Kölpény közt. A Gradiste, de még inkább a külső vonal mellett megállapított őrtorony nyomok azonban kétségtelenül bizonyítják, hogy ezen a részen is voltak eredetileg s a hol — mint ezek helyén — hosszú ideig legelő és kaszáló volt, maradt is meg, ahol ellenben intenzívus földművelés folyik régóta, megsemmisültek.

Az árok helyének megváltoztatását itt is a talajviszonyokkal kell magyaráznunk: úgy látszik itt a déli illetőleg keleti oldalról lehetett könnyebben kapni a töltéshez való földet.

A kis sánczozal kapcsolatosan még azt a kérdést kell tisztáznunk, hogy *meddig volt az a limessáv külső határa?* A kérdéssel foglalkozók u. i. úgy látszik, majdnem kivétel nélkül félreértették Dio Cassiusnak azt a helyét, melyet idéztünk s amelyben az van, hogy Marcus Aurelius, mivel a jazygokat igen használhatóknak találta, a terhes békefeltételeken sokat enyhített s majdnem mindent elengedett nekik. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a limes-sáv lakatlanul hagyásának feltételére nem terjedt ki ez az engedékenység, amint kitűnik az Dio Cassius ezen hozzáadásából is: *kivéve az összefövedeleikre és kereskedelmi érintkezéseikre vonatkozókat: nem használhatták saját hajóikat és az Istros szigeteitől távol kellett magukat tartaniok.*

¹ U. o. 117. lap; Tac. Ann. II. 9.

Még kétségtelenebbé teszik ezt Ammianus Marcellinusnak azok az adatai, melyek Constantiusnak ellenük vezetett hadjáratairól szólnak. Ez az író Constantiusszal volt Sirmiumban, tehát pontosan ír, amit tán eléggé bizonyít a Tisza (Parthiscus) folyásának leírása. Már pedig azt olvassuk nála, hogy a barbarusok, *mikor áttörték a római limest, meg a mikor megsértették azt*, csak a Dunáig jutottak, de nem azon át; hiszen a császár a Dunán át küldi hozzájuk a két tribunust, máskor a a Duna túlsó oldaláról hívja magához őket és legvégül a Dunán küld ki legionariusokat, hogy kikémeleljék és szükség esetén hátba támadják őket.¹

A Constantius korában, 358-ban tehát e sáncz még a limes külső határa volt.

Ammianus Marcellinusnak az az adata, mely az Acimincum közelében építettett sánczra vonatkozik, annyira kétségtelenül talál a **mi nagy római sánczunkra**, hogy lehetetlenség kétségbe vonni. Nem is szorul részletesebb bizonyításra, hogy e sáncz ezek szerint 359-ben épült. *De nem volt limes*, aminthogy nem is lehetett, mert hiszen csak azt a szöveget zárja be, melyet a Duna és Tisza alkotnak, s a mely sarok hadműveleti bázisul szolgált Constantiusnak. Más kérdés aztán az, hogy vajjon a békesség helyreálltával felhagytak-e vele, vagy pedig azt a területet véglegesen a birodalomhoz csatolták, hogy legyen a folyóknak ezen a partján is tényleges katonai erő, melyet respektáljanak a barbarusok. Nem lehetetlen, hogy így volt, de lehet, hogy ismét elhagyták; a sáncz eredete és rendeltetése szempontjából mellékes a kérdésnek ez a része, melyre idővel esetleg biztos feleletet nyerünk. Most csak annyit állíthatunk, hogy a nagy római sáncz nem volt limes, hanem harcászati czélokot szolgált. Az átjáróknál épült erődítményszerű alkotások, — melyekből Marsigli négyet, mi már csak kettőt láttunk — itt már a belső oldalon vannak, ahol nem volna szabad lenniök, ha a sáncz a limes külső határa volna. Ezeket a földből épült erődítményeket természetesen úgy kellett megépíteni, hogy egyik oldalukat a sáncz képezze. De, hogy nemcsak ezért építették így, hanem ez az építési mód — mely egyébként a táborok kapúinak két oldalán levő őrtornyokra emlékeztet — akkor kezdett általánossá válni, egy — bár későbbi, de találó — analogiával igazoljuk. Anastasius császár Kr. u. 507—12-ben a bolgárok terjeszkedése ellen Konstantinápolytól nyugatra mintegy 65 km.-re, a Feketetengertől a Márványtengerig egy körülbelül 45 km. hosszú falat húzatott. Ezt említik az írók és ismerteti Schuchhardt, kinek leírásából látjuk, hogy az átjárók körülbelül olyan módon voltak szerkesztve, mint a mi nagy római sánczunknál azzal az eltéréssel, hogy ott kőfal

¹ Lib. XVII. cap. 13.; és lib. XIX. cap. 11.

volt, árok ellenben nem. Ami eltérés van, azt a másfél százados időkülönbség magyarázza.¹

* * *

Ezekben véltünk eleget tenni annak a feladatunknak, hogy megvizsgáljuk vajjon csakugyan rómaiak-e a bácskai sánczok és ha azok, milyen korúak? A rendelkezésre álló idő alatt, meg eszközök segítségével egyelőre csak ennyivel kellett beérnünk. De az itt közölt megállapítások még korántsem jelentik azt, hogy e sánczok kérdését minden vonatkozásában megoldottnak tekintjük. A részletekben még sok megoldandó feladat vár reánk. Számadásunk során ismételten útaltunk a még megoldandó részletkérdésekre: itt bokrétába kötjük őket.

Mindenekelőtt tisztázandó volna az a kérdés, hogy hol volt a **kis sáncz** nyugati vége? Helyszíni és levéltári kutatások alapján esetleg eldönthető még ma is, hogy vajjon nem volt-e annak is olyan folytatása a Dunával párhuzamosan, mint a keleti oldalon a Tiszával. Ezzel összefügg a Cziráky-féle *apatini alsó* és a Nemesmilitics-cservenkai vonal megvizsgálása; mert bár minden e sánczok római volta, részben azok létezése ellen szól — mégis tudományos követelmény azok állítólagos helyének alapos átkutatása. Részletesen felveendő még a Junákovics-erdőbeli részlet, amint még átvizsgálendő a Rácz-militicsi *alsó szőlőkben* levő töltés, melyről említettük, hogy a kender-vetés miatt nem volt most szabad. Ezzel függ össze a vonal eltűnt szakaszának átvizsgálása egészen a kölpényi határig; hátha itt-ott maradtak oly nyomok, amelyeknek segítségével az eredeti irányt nyomról-nyomra meglehetően állapítani. Szükséges volna továbbá a kis sáncz tiszai külső vonalának további nyomozása a csurogi Nagyjárástól kezdve abban az irányban, a hol a nagy sáncz másodszor is átvágja.

Ennyi az, ami a kis sáncz hosszabbik vonalával kapcsolatosan bejárás útján elvégzendő és elvégezhető. A kis sáncz tiszai belső vonalának végétől, a Csikértől északra az Orompartok mentén tudományos bizonyosságot kell szereznünk arról, hogy volt-e annak folytatása arra felé vagy nem?

Azután jönnek az ásatási feladatok. Mindenekelőtt felásatandók a *kisérő-halmok*, melyekről említettük, hogy fából készült őrtornyok maradványait kell rejtteniök. E munkával párhuzamosan valóságos (tehát nemcsak képzeletbeli) átvágásokat kell csinálni az Apatin—Bácsszentiván, Bszentiván — Bácsdoroszló, a Pusztaszentegyházi erdő — Ráczmilitics közötti vonalakon: ezek fogják eldönteni, hogy vajjon csak az egyik oldalán volt-e árka a sáncznak, vagy mindkettőn s csak később telt be az egyik. Hasonló célból hasonló átvágásokat kell csinálni a tiszai két

¹ V. ö. Suchardt, i. h. 1070 köv. II.

vonalon is. A tudományos bizonyosság megkívánja ezt a munkát, bár az eredmény csak épen a Vámoser—Gaja közti részen kétes; ott lehet, hogy valamikor kettős árok volt. Máshol semmi kilátás, hogy a maitól eltérő állapotot lehetne megállapítani, de az is bizonyos, hogy az eredeti alakot mégis úgy kapjuk meg pontosabban.

A **nagy sáncznál** csupán az átjáróknál volt erődök eredeti alakjának kérdése vár tisztázásra. Erre nézve elegendő annak a kettőnek — a maga helyén leírt módon való — átkutatása, melyeknek maradványait mi is ismertettük. Mert csakis ásó döntheti el ma már, hogy vajjon helyes-e feltevésünk; a felsorolt analogiák csak nagyon valószínűvé teszik annak helyességét. Ezeknek a kérdéseknek tisztázása után beszélhetünk e sánczoknak a folyókon túl — keleten és nyugaton (mert állítólag ott is vannak ilyenek) — levőkkel való esetleges összefüggéséről.

* * *

Mulaszthatatlanul szükséges azonban arról gondoskodni, hogy a római sánczoknak ne vesszen véglegesen nyoma. Az újabban mind belterjesebbé váló gazdálkodás mellett rövid idő kérdése, hogy ne sok maradjon belőlük. Az egészet megmenteni valószínűleg nem lehet. De okvetlenül megmentendő a kis sáncznak a Junákovics- és a Pusztaszentegyházi erdőben levő, továbbá az a szakasza, mely Tiszaistvánfalvától a nagy sánczig terjed és ma az említett község és Temerin határát képezi, végül a csurogi Nagy járáson levő vonalszakasz. Mindezeknek műemlékké nyilvánítása semmi nehézségbe nem ütközik; pénzbe sem kerül jelenlegi állapotban való fentartásuk és a mellett a kis sáncz külső vonalának minden alakulatát képviselik.

A kis sáncz belső vonalánál kissé nehezebb meghatározni az okvetlenül fenntartandó részeket. Legajánlatosabb volna a 19. sz. képünkön ábrázolt — ma még úgy is szántatlan — részlet és pedig az úttól északra és délre egy-egy félkm. hosszan.

A nagy sánczból okvetlenül fenntartandó volna legalább az a rész, a mely a kis sánczczal való találkozástól északra a vasútig terjed, továbbá északi és déli végein a vasúttól a száraz medrekig vonuló szakaszok és végre a még meglevő átjáró-maradványok és azok északi és déli oldalán mintegy 150—150 méter hosszú rész.

Kétezer év viharjai megkimélték e hatalmas alkotásokat; ne legyen nagyobb a mi kapzsiságunk és érzéketlenségünk ezeknél a viharoknál!!

Kolozsvár, 1912. szept. 13.

Dr. Buday Árpád.

Les retranchements romains du comitat de Bácsbodrog.

(No. 2. de la carte de Hongrie, sur la couverture).

Abrégé.

Depuis la colonisation qui succéda à la cessation de la domination turque, il s'est toujours manifesté un grand intérêt pour les retranchements romains du comitat de Bácsbodrog.

En conséquence de cet intérêt, l'on attribue une origine romaine, ou bien l'on conteste cette origine, suivant les opinions, l'entièreté des nombreux retranchements de ce comitat; et les rangeant tous dans une même catégorie, on les appelle *fossés du diable* (ördögárok), anneaux des avars (avar-gyűrű) etc. et l'on en attribue la construction à toutes sortes de peuples, depuis l'antiquité la plus reculée jusqu'au moyen-âge. Nous ne parlerons ici que de ces *deux petits retranchements romains* et de ce *grand retranchement romain*, qui sont aussi désignés simplement sous le nom de *retranchement romain* dans la carte de l'état major (Zone 23, col. XX, zone 24, coll. XXI—XXII, et zone 23 col. XXII). Comme base de désignation, on prend la hauteur actuelle de ces ouvrages de terre, bien que certains prirent comme base la longueur de l'ouvrage, intervertissant ainsi les dénominations. Je visitai ces ouvrages pendant l'été de 1912.

Ligne extérieure, la plus longue, du petit retranchement romain.

(Voy. les fig. 1, 2, et 13.) L'ouvrage de terre qui porte ce nom, non seulement sur la carte militaire, mais encore, d'une façon générale, laisse voir les restes les plus occidentaux dans la commune d'*Apatin*, dans le territoire appelé *Felsőszőlő* (*Ob. Weingarten*). Jadis cependant cet ouvrage s'étendait certainement jusqu'au Danube. Ici, le retranchement se compose d'un remblai et d'un fossé. Ce dernier se trouve au nord. L'ouvrage est coupé ici par un chemin rural, qui se termine à la grand'route reliant Apatin et Szentiván, où a été faite la photographie

de la fig. 3.; la fig. 3. a. représente une coupe, en cet endroit, du remblai et du fossé. L'ouvrage ne tarde pas à disparaître à l'est du chemin, ce qu'il faut attribuer à la fondrière qui se trouve là.

Ici je rencontraï la première difficulté, difficulté insurmontable, à ma recherche. A cause en effet des abondantes pluies d'alors, il ne fallait pas songer à traverses à pied ce ruisseau marécageux, dans la forêt de Junákovits (*Junákovits-erdő*), où le retranchement existe cependant dans un état parfait de conservation. Ce n'est que du bord du marécage, sur la rive en deça du ruisseau, que je pus, de loin, jeter par-ci par-là un coup d'oeil sur le retranchement. Cette ligne de ca. 2 km. environ, relativement facile à atteindre, et préservée du reste de la destruction par la forêt, sera donc examinée plus tard. C'est du reste, heureusement, la partie la mieux connue de l'ouvrage. C'est ici que *Rómer* le vit, à la fin de l'été de 1866¹ Il donne même quelques dimensions, qui varieront naturellement beaucoup, suivant l'état de conservation du retranchement. C'est aussi ici que le dr. *Samuel Borovszky* le vit en 1892.² Il fouilla même une colline accompagnante le retranchement, dans l'espoir de trouver, au cours de la fouille, un renseignement applicable au retranchement. N'ayant pas la pratique voulue pour les fouilles, et n'étant pas familiarisé avec les retranchements, il écrit, avec une certaine résignation: „*Les fouilles* ne me donnèrent aucun résultat, bien que j'eusse creusé jusqu'au sol dur, où j'ai pu simplement constater que le centre du remblai circulaire a dû servir jadis de foyer. Au cours des fouilles nous avons rencontré des débris de bois en décomposition, d'où je déduis, que sur ce retranchement circulaire, de 10 pas de diamètre environ, existait jadis un ouvrage en bois en forme de tour.“ C'est là l'unique donnée, que les fouilles au bord du retranchement aient fournies. Nous verrons que bien que cette constatation ne soit pas techniquement exacte, elle n'en a pas moins sa grande importance.

En venant de la forêt, le retranchement disparaît près du ruisseau marécageux. Ce n'est que dans les vignes au sud de la grand'route, qu'il apparaît de nouveau, sous forme d'une croupe presque complètement aplatie. Sous cette forme il s'étend dans le territoire marqué *Vámoser*, près de la hutte de chasseurs, jusqu'au point où il se rencontre avec le fossé tracé à la limite de Bácszentiván et de la commune récemment colonisée de Szilágyi. (Dans la carte militaire de 1884, le point 90, à la limite du „Gaja-kaszálók“ (prairie) et de la forêt domaniale de Szentiván, se trouve en cet endroit). Aujourd'hui tout ce ter-

¹ Résultats généraux du Mouvement Archéologique en Hongrie. Budapest. 1878. III-è partie: Les fossés du diable en Hongrie. p. 74.

² Arch. Ért (Indic. Archéol.) Nouv. série. XIII, 1893, p. 347 et suiv.

ritoire a été converti en terres de labour. Mais naguère encore, on ne labourait pas beaucoup le retranchement, de sorte que celui-ci était parfaitement visible, avec les dimensions indiquées dans la fig. 3a. Ici aussi, le fossé se trouve partout sur le côté Nord-Est. Les coupures y sont aussi fréquentes. Une partie de celles-ci ne sont certainement pas anciennes, mais ont été faites, lorsque la forêt devint labour et que les charrettes durent traverser le remblai. Cela est démontré par ce fait, que les coupures sont inégales, et ne vont pas jusqu'au niveau du sol. Le comblement du fossé est également inégal, aussi bien dans la largeur, que dans la hauteur.

En revanche, il faut considérer comme ancienne, la coupure qui se trouve à environ 500 pas à l'ouest du chemin de fer. Ici non plus, le retranchement ne montre pas de variation importante de forme. L'authenticité de la coupure est du reste rendue certaine par la présence du mamelon à l'angle Nord-Est, dont la photographie *fig 4*, prise du remblai, indique la situation, et la *fig. 5* représente une coupe et sa relation avec le retranchement. La partie dirigée vers la route qui traverse la coupure (*A*) est affaissée, comme s'il y avait eu là jadis une porte. C'est donc là le deuxième *colline accompagnante* (peut-être pourrons nous l'appeler ainsi provisoirement); le premier a été mentionné à propos de la fouille de M. Borovszky.

Après quoi, l'ouvrage se poursuit sans présenter rien de particulier vers le chemin de fer, près du fossé duquel il a été détruit.

Parallèlement à la lisière S—E de la forêt de Gáj, le retranchement sur une longueur d'environ 150 pas, est visible dans un état de conservation plus parfait que partout ailleurs, sur cette ligne là. Ici aussi, d'ailleurs, le retranchement est en voie de destruction sous l'effet d'un labourage plus intense. Pendant quelques années encore, cependant, la direction sera maintenue, là où le labourage se fait dans le sens de la longueur du remblai. Mais le fossé a déjà été comblé. Cet état de conservation caractérise le retranchement sur la partie qui s'étend jusqu'à la route allant de Bács-Doroszló à Szond, (anciennement Szonta), en touchant *la forêt de Pusztaszentegyház*. L'état de conservation est magnifique tout au commencement de la forêt. Il est vrai que la broussaille a complètement recouvert le fossé, mais j'en ai cependant photographié le côté S—E, ne sachant pas d'avance si je rencontrerais encore une partie aussi bien conservée (*fig 6*). De ce côté se trouve un marais étendu, et c'est peut-être la raison pour laquelle il ne s'y trouve pas de fossé, du moins pas de fossé plus marqué que sur ce côté de la ligne, alors que sur le côté opposé le fossé profond habituel est présent.

A environ 150 pas de la lisière de la forêt, nous rencontrons,

dans la forêt, la première coupure interrompant le remblai (*fig. 7*). Je ne crois pas, il est vrai, que cette coupure soit authentique, ou faite à la même époque que le retranchement, mais comme ici toutes les parties constituant le retranchement sont très bien conservées, j'en ai photographié les deux faces (*fig. 8 et 9*). Dans la forêt, le remblai est partout bien conservé, et se trouve partout accompagné des deux fossés réglementaires. Ici nous devons mentionner une particularité de la plus haute importance. Cette particularité nous frappe, à peu près à l'endroit (situé sur la carte (*fig. 2.*) à la lettre *e* du mot *Szentegyházi*) ou une clairière, employée comme sentier forestier, traverse le retranchement. Sur le versant oriental de celui-ci, sur les deux côtés de la route, se trouvent deux collines accompagnantes. Chacun d'eux est entouré d'un fossé, lequel, dans la partie dirigée vers le grand retranchement, vient affluer dans le fossé entourant ce retranchement. La *fig. 10* en marque la situation exacte. Le monticule situé sur la face N—W de la tranchée, est le mieux conservé des deux. La *fig. 10* en donne une coupe, en même temps qu'une coupe du retranchement, et les *fig. 11 et 12* en donnent deux vues photographiques. Ces deux vues ont été prises du remblai du grand retranchement. Ces deux collines doivent avoir la même destination que les deux autres, déjà mentionnés. Nous en étudierons l'importance collective plus loin.

Le retranchement disparaît de nouveau près de la lisière de la forêt; puis, en sortant de celle-ci, on le retrouve dans les terres de labour et dans la prairie. Son état est le même qu'avant de pénétrer dans la forêt. La ligne du retranchement se poursuit indubitablement vers l'angle N—W de la rivière nommée *Mosztonga bara*, dans la vallée inondable de laquelle il vient se perdre. Nous croyons, quant à nous, que le retranchement cesse dans l'angle N—W du *Mosztonga bara*, parce que sa direction ultérieure aurait été celle même du cours d'eau, aussi longtemps que celle-ci reste vers le S—E. Ensuite les deux directions divergent de nouveau, pour une raison que nous exposerons quand nous parlerons de l'âge et de la destination du retranchement. Une chose est certaine provisoirement, c'est que, à l'endroit, appelé *kis legelő*, où le *Mosztonga bara* dévie de sa direction S—E primitive, et qui se trouve, sur la carte militaire, à l'extrémité Sud du *Kleine Hutweide* (dans le territoire de la commune de *Rác-Militics*), existe une ligne de retranchement d'un peu moins d'un kilomètre de long, (indiquée sur la notre carte *fig. 2.*), et qui s'étend depuis le bout du fossé limitant à l'Est le chemin rural, jusqu'à la grande route (près des mots *Alsó szőlő*), au sud de *Rác-Militics*. A mon avis, c'est ici qu'il faut chercher le prolongement du retranchement. J'ai moi-même exploré

l'endroit, en question, mais il était sur toute sa longueur recouvert d'une végétation très épaisse et très haute de chanvre, de sorte que, il y eût-il même encore quelque trace du remblai, je ne pouvais pas la trouver. Le prolongement du remblai s'est affaissé, mais, si l'on tient compte des anciennes données, il est certain qu'il s'étendait, dans la direction indiquée dans la fig. 1, jusque dans la partie nommée Obradovo, dans la commune de Kölpény (ancien Kulpin, fig. 13.) Le retranchement n'est pas seulement indiqué sur la carte, en cet endroit, mais moi-même je l'y ai cherché et l'ai découvert, sous la forme déjà décrite qu'il prend dans les terres de labour. A partir de Kölpény, on peut suivre partout le retranchement, et de telle façon, qu'aucun doute ne peut subsister quant à sa direction. Mais la structure en est beaucoup moins claire. Il semble, *qu'à partir de Kölpény déjà, le fossé se trouvait sur le côté méridional du remblai.* Mais je ne puis pas affirmer cela avec certitude; il faudrait d'abord creuser une tranchée. Plus loin, la structure est encore plus obscure, sur un assez long parcours. En effet, le chemin le plus court, et presque le seul chemin unissant les deux communes de *Kiszács* et de *Tiszaistvánfalva* (jadis Járek), passe sur ce remblai, occupant généralement toute la largeur de celui-ci, mais laissant subsister cependant en beaucoup d'endroits, des deux côtés, une bande surélevée pour les piétons. Mais il est en tous cas hors de doute que nous marchons bien ici sur l'ancien retranchement.

Le tableau offert par le retranchement est plus consolant dans la ligne successive à *Tiszaistvánfalva (Járek)*. Ici aussi, il se poursuit d'abord sur les terres labourées, dans l'état habituel de conservation sur ces terres, mais avec cette différence, *qu'ici le fossé se trouvait certainement sur la face sud;* le fait est certain, malgré l'oeuvre du labourage. La fig. 14 nous en montre un aspect visible tout de suite au commencement. Dans cet état, plus élevé par ici, plus affaissé par là, le remblai se continue jusqu'au „*grand retranchement romain.*“ Le fossé se trouvait sur le côté sud, mais aujourd'hui la route située près de la limite y passe; le côté nord a été plus ou moins labouré, mais la partie qui subsiste suffit pour nous assurer que le retranchement est bien placé à la limite des deux communes. (Fig. 14.)

A partir de son point de *recontre avec le grand retranchement*, vers l'est, il passe de nouveau dans les terres labourées, jusqu'au point où il atteint le ruisseau *Mala bara*, dans la commune de *Boldog-asszonyfalva* (ancien *Goszpodincze*). Son état est le même, que dans les terres de labour en général.

Il n'en existe aucune trace entre les deux *bara*; on ne peut même pas décider, juger, s'il a existé jadis, ou bien si l'on ne l'a pas construit sur cette terre marecageuse. De son prolongement au nord du ruis-

séau *Velika-Jegriska bara*, il n'y a pas beaucoup à dire; les hommes travaillant aux champs ignorent même ici l'existence du retranchement, bien qu'elle n'échappe pas à l'oeil expérimenté. La *fig. 15* représente la colline nommée *Gradiste*. Elle paraît être une élévation artificielle, entourée jadis d'un fossé, et la différence de niveau entre le fond du fossé et le point le plus haut (dans ce qui reste aujourd'hui du monticule) est de 3 m. Aujourd'hui, une toute petite partie exceptée, tout cela a été labouré; il ne reste plus que de faibles traces du fossé de jadis dans les éteules. C'est pourquoi je n'ai pas pu en prendre de mesures. Il est en tous cas certain, que l'élévation en question n'était pas plus grande que les collines accompagnantes déjà décrits. Du reste *Marsigli* note aussi *Gradiste* sur sa carte, et le mentionne dans le texte.¹ Sa grandeur et le fossé qui l'entoure, nous font croire que ce monticule est de la même époque que le retranchement. *Marsigli*, dans la planche 3 de son ouvrage (vol. II), nous donne une carte où le petit retranchement coupe le grand retranchement, non seulement à l'endroit déjà mentionné plus haut, mais encore au Nord, après *Gradiste*. (*fig. 20 et 21.*) Et il en est bien ainsi. Mais en outre, *Marsigli* représente le petit retranchement se prolongeant jusqu'au ruisseau *Crna bara*, c'est à dire jusqu'au *Canal Ferencz* d'aujourd'hui. Ici, *Marsigli* a dû se tromper. Il a dû confondre ici avec un deuxième retranchement, à environ 4—5 km. du retranchement actuellement décrit, et qui, lui, va dans la direction Sud-Nord, comme nous le verrons plus loin.

II. Ligne intérieure, la plus courte, du petit retranchement romain.

(*Voy. les fig. 13 et 16*). Nous prendrons comme point de départ le pont sur le ruisseau *Jegriska bara*, et qui dessert quatre grand' routes. D'après la carte militaire, le retranchement commence à environ un kilomètre et demi au nord du pont, dans le prolongement en ligne droite de la route venant de *Boldogasszonyfalva (Gospodince)*, et est désigné d'abord sous le nom de *petit retranchement romain*, et plus loin seulement sous celui *retranchement romain*. Il se poursuit presque sans interruption jusqu'au canal de *Ferencz*. On peut même encore le voir à l'endroit où il est indiqué comme détruit ou éboulé sur la carte, à savoir au sud de l'auberge de *Gyorgyevics*. La *fig. 18a* nous en donne une coupe, en un point de bon état de conservation. Les dimensions varient naturellement, mais la forme générale persiste partout.

¹ *Marsigli, Danubius Pann. Mysicus. vol. II pl. 3 et 4. (fig. 8—9), et p. 8. (chez nous, fig. 20—21, B.)*

Partout aussi il y a un fossé, sur le *côté est* du remblai. L'état de conservation est bon partout, mais le profil n'est pas suffisamment accusé pour donner un bon lever photographique.

Nous devons mentionner la forme visible près de la grand' route venant de Csurog, et représentée sur le cliché de la *fig. 19*. Les arbres de ce cliché bordent la route. Au nord et au sud de la route, le talus est partiellement couvert de gazon, ce qui a pour effet de protéger le remblai. Sa forme est celle que j'ai caractérisée dans mon étude sur les limes romains en Allemagne, de la façon suivante: „*Dans les cas où la limite descend d'une élévation en forme de terrasse, le flanc de la terrasse remplace le remblai.*”¹ Là où la route allant de Bácsföldvár à Nádalj traverse le rempart, la carte militaire représente un ouvrage de retranchement rectangulaire sur les côtés nord de la route et ouest du retranchement, mais dont on ne peut presque plus rien voir aujourd'hui que les restes derniers d'une colline accompagnante. Du retranchement lui-même il n'y a pas grand chose à dire; on peut le suivre partout sous la forme déjà décrite, et il ne disparaît que près du Canal de *Ferencz*, mais pour réapparaître de nouveau au nord et se poursuivre jusqu' à *Csikkvölgy*.

III. Le grand retranchement Romain.

J'ai fait déjà mention deux fois de cet ouvrage, en parlant du petit retranchement.

Nous le rencontrons d'abord là où il coupe, au sud, le plus long des petits retranchements. Ceci nous permettra de savoir lequel des deux retranchements a été construit le premier, et de voir que c'est le petit retranchement qui le fut. La conservation, ici, est parfaite, ainsi que le montrent les clichés des *fig. 22* et *23*. La *fig. 25* nous en donne une coupe. C'est là la forme générale, mais les dimensions sont variables. Le remblai, notamment, est plus haut en certains endroits, plus bas en d'autres, de façon à ressembler alors au petit retranchement. Les dimensions des fossés varient aussi énormément; parfois leur profondeur atteint 2 m., avec des bords très accusés. En de tels endroits on voit aussi le fond coupant à angles vifs les bords; ailleurs nous voyons un fond plat de 3 à 4 m. de large. Le remblai est en général en dos d'âne, et l'on voit fréquemment des endroits où les talus se rencontrent presque en angle vif, preuve que la crête n'a jamais été plate.

Nous commencerons à parcourir l'ouvrage, en partant de l'extré-

¹ Dolgozatok (Travaux) 1910, (I) p. 106.

mité nord. Elle se trouve près du marais nommé *Boronyi bará*, au sud du lieu dit *Alsó-rét*, à *Bácsföldvár*. (fig. 13 et 16). Dans la carte de *Marsigli* (fig. 20.) nous voyons aussi que l'extrémité du retranchement se trouve en face de *Vedvar*, au sud du point où le Czerna Bara vient affluer dans la Tisza, à la lisière de la plaine d'inondation de la Tisza entourant *Földvár*, en un mot, là où elle se trouve aussi aujourd'hui.

Près de la rive sud du *Kenderáztató*, (fig. 13.) le retranchement subit une inflexion avec une ouverture vers l'ouest. Je n'en connais pas la destination, et ne sais pas non plus pourquoi ici la ligne a été arquée. Cette ignorance est du reste partagée par tous ceux qui se sont occupés de cette question.

D'ailleurs, sur cette ligne, le retranchement a beaucoup souffert, surtout à partir de *Jegriska-bara*. Par-ci par-là le fossé a été labouré, parfois même le retranchement tout entier a été soumis à la culture. C'est spécialement le cas pour la partie entre le chemin de fer et les ruisseaux (*baras*). Il ne vaut de nouveau guère la peine d'être mentionné que là où il est traversé par la route allant de *Tiszaistvánfalva* à *Kács*. Cette tranchée est manifestement de la même époque que le retranchement, et a dû alors aussi servir pour un chemin (fig. 24—25.) Mais nous devons nous en occuper d'une façon plus détaillée, car sa structure est tout à fait spéciale. *Marsigli* la mentionne aussi, et en fait une fortification, semblable à trois autres qu'il mentionne et dessine sur sa carte (fig. 20.) Il en dit ce qui suit: „... je ne sais pas pour qui, mais je suppose que c'étaient là des cachettes militaires, d'où le soldat pouvait plus facilement surgir que des autres tranchées“. Il donne encore les dimensions suivantes: 220 pas de longueur, et 100 pas de largeur; dans les côtés longitudinaux, dans la direction du retranchement chacun de ces ouvrages étaient percé d'une ouverture.¹ Quant à nous, nous n'avons pas trouvé trace de la troisième et de la quatrième fortification mentionnées. Celle en question actuellement, mentionnée par lui comme la deuxième, est dans un état lamentable, comme il ressort du cliché de la fig. 24. La fig. 25 donne le plan de base de l'ouvrage. Il ressort de ce dessin que l'ouvrage ne coupe pas réellement le retranchement, mais qu'il s'infléchit plutôt avec lui, le mouvement s'étendant aussi bien au remblai qu'au fossé, aussi bien au sud qu'au nord. De cette façon se produit un passage ayant 24 m. de large près de la sinuosité du retranchement, et 13 m. dans l'axe du remblai.

Maintenant se pose un grand problème, qu'il ne sera peut-être

¹ *Marsigli*, o. c. p. 7—8, voy. la carte de la pl. VIII. (chez nous fig. 20—21)

plus possible de résoudre par des fouilles, mais certainement insoluble sans cela: *Il y avait-il à l'est un remblai fermant les deux ailes latérales?* Nous devons remarquer ici, que dans le dessin de Marsigli il n'y a de passage que sur les côtés longitudinaux. Si son dessin est exact, il n'est guère possible d'expliquer cette structure. Car il est certain que c'est dans l'intérêt des communications qu'on a laissé cette ouverture dans le retranchement; mais si celle-ci était close sur la face orientale, alors le but poursuivi ne pouvait pas être atteint. Tout au plus pourrait-on penser, que les transports s'effectuaient par les passages laissés dans les ailes latérales. Mais cela n'est pas vraisemblable, car alors tout l'ouvrage serait dépourvu de signification, et celui qui traversait le retranchement ne pouvait avoir pour but d'aller au nord ou au sud par son côté intérieur, mais bien d'aller vers la Tisza. Or si ce retranchement, construit certainement avec intention, était traversé par une route, on avait aussi à surveiller le passage sur cette route. Nous ne devons pas songer forcément ici à un *fort poste militaire isolé*, comme le dit Marsigli, il suffit de supposer provisoirement qu'il devait y avoir là constamment un corps de garde. Si maintenant nous voulons reconstruire le logement de ce corps de garde, comme nous le faisons en pointillé dans la fig. 25, nous n'agissons pas contre les règles de la ressemblance. Dans ce cas, nous obtenons sur les deux côtés de la route deux emplacements ayant servi de corps de garde, entourés également de fossés, et nous en déduisons que les deux buttes, près de petit retranchement, indiquées plus haut, devaient avoir une signification et une destination semblable. Il est aussi tout naturel que leur porte s'ouvrit vers la route, là où se trouve la tranchée faite dans les ailes latérales.

L'autre construction analogue, indiquée par Marsigli, la plus rapprochée du Danube, ne peut pas non plus nous fournir d'éclaircissement, car elle est encore plus délabrée.

En général, l'état du grand retranchement va en s'empirant à partir du passage mentionné en premier lieu, mais devient surtout mauvais au sud du dernier passage; partout il a été attaqué, labouré. A partir de la grand'route parallèle au chemin de fer allant à Vaskapu le retranchement a été complètement aplani par le chemin qui passe dessus, et dans cet état se poursuit jusqu'à un ancien bras du Duna (Danube), aujourd'hui desséché et devenue terre cultivable, et disparaît enfin près de la route de Kács, à la lisière de cette terre. C'est en vain que nous cherchons là le fort de *Czenei* indiqué par Marsigli; nous n'en trouvons même plus trace et n'en retrouvons le souvenir que dans la commune et la colline de *Csenej*, beaucoup plus loin au nord. Ce dernier endroit n'a dû rester dû rien avoir de

commun avec le retranchement, pas plus qu'avec l'ouvrage *Vedvar* dessiné par Marsigli à l'extrémité nord du retranchement.

„*Sur la face intérieure du remblai, d'où partaient les attaques contre l'ennemi, aux endroits marqués c, c, c, se trouvent 53 tranchées en forme de demi-cercle, dont je n'ai pas pu deviner le but, bien que je me sois beaucoup cassé la tête à ce sujet*“. Ces tranchées existent encore aujourd'hui, mais nous n'avons pas compté si elles sont réellement au nombre de 53, comme l'affirme Marsigli, car nous n'y attachons aucune importance.

IV. Époque de construction des retranchements, et leur destination.

Qui construisit l'un ou l'autre des retranchements ou tous trois, et dans quel but? C'est là une question ouverte depuis des siècles, à laquelle on a donné d'innombrables réponses, justifiées d'innombrables façon. Nous, nous considérons le petit retranchement *commé* étant un limes romain, construit à l'achèvement de la guerre contre les Sarmates-Jazyg. Ceci peut être démontré, en dehors de ce qui vient d'être dit, en s'appuyant sur *Dio Cassius*, LXXI., cap. 15—16, 19, et sur *Ammianus Marcellinus*, XVII, 12—13—14, et encore XVIII, 11. Il n'est pas possible d'élever aucune objection valable contre ces données des anciens écrivains. Dio Cassius était gouverneur de la Pannonie, et parlait donc en connaissance de cause; et c'est justement pourquoi il n'a pas donné d'explications détaillées là où nous en aurions justement désiré et qu'il n'a pas dit, par exemple, que la distance qu'il fallait laisser inhabitée à partir du Danube avait été marquée au moyen de retranchement par Marc Aurèle. Mais néanmoins, *il est incontestable que le petit retranchement romain, que nous avons décrit depuis Apatin jusqu'à la limite de Csurog, fut construit à la suite de la conclusion de la paix, en 173, et est littéralement la limite extérieure d'un limes*. Qu'il me soit permis de traiter cette question d'une façon un peu plus détaillée; un nouvel argument à l'appui de ma thèse se trouvera dans la comparaison du limes avec le pomoerium des villes. (Voir Travaux, I. 1910). Le limes a en réalité une limite extérieure et une autre intérieure. En Germanie, la limite intérieure est le remblai, en Rhaétie, le mur; dans les deux pays la limite extérieure est constituée par une rangée de pieux formant palissade. Dans la région intermédiaire, formant la bande du limes, il n'était pas permis de bâtir, pas plus qu'il n'était permis de bâtir dans le pomoerium, ayant lui, comme limite extérieure la muraille de la ville, et comme intérieure la première rangée de maisons.

C'est précisément pourquoi, pour les limes de la Germanie et de la Rhétie, les tours de garde et les camps étaient toujours à l'intérieur, en deçà du remblai (ou de la muraille), mais jamais de façon à empiéter sur la bande intermédiaire réservée, car cela était interdit. Marc-Aurèle fixa avec les Sarmates — Jazyg une bande de 76 stades, qui devait rester inhabitée, c'est à dire environ 14—15 km., ce qui correspond grosso modo à la distance qui sépare notre retranchement du Danube. Sur la section parallèle à la Tisza la distance n'est pas tout à fait aussi grande; mais cela ne veut rien dire, car nous savons que la Tisza a une immense plaine d'inondation, où son lit est sujet à des divagations constantes. Aussi longtemps que ces déplacements ne prenaient pas de trop grandes proportions, les Romains ne s'en préoccupèrent pas trop. *Ce n'est que lorsque le lit de la Tisza dévia fort vers l'ouest, qu'ils rectifièrent la limite extérieure de la bande du limes, construisant la ligne intérieure, plus petite, du retranchement romain*, que nous avons suivie depuis la limite de Boldogasszonyfalva jusqu'à l'extrémité située dans la commune de Péterréve (jadis Petrovoszelo.) Il serait nécessaire de bien savoir jusqu'où s'étendent ces retranchements du côté de la Tisza, car nous saurions au même temps ainsi jusqu'où s'étendit la domination romaine, dans le territoire entre le Maros, la Tisza et le Danube, à l'époque de la construction de ces retranchements. Aujourd'hui, tout ce que nous pouvons dire de la ligne intérieure, *c'est qu'elle fut construite en remplacement de la ligne extérieure, mais quand, cela nous ne le savons pas.* Il est à craindre que nous ne le saurons jamais, car, comme il ne s'agissait que d'une pareille rectification de frontière, les auteurs d'alors n'auront guère jugé nécessaire d'en faire mention. Mais qu'il s'agissait bien d'une telle rectification, cela résulte encore de ce fait, que la ligne intérieure était tout à fait identique à celle qu'elle devait remplacer.

La limite extérieure de la bande du limes, telle que, d'après Dio Cassius, elle fut fixée par Marc Aurèle, correspond donc à la situation des retranchements. Il s'agit maintenant de savoir si la structure de ces retranchements ne s'oppose pas à ce qu'ils soient considérés comme romains? D'après nous, non.

La ligne allant d'Apatin à la forêt de Pusztaszentgyház, et puis de nouveau de cette forêt à Râczmilitics, a tout à fait la structure des limes de la Germanie et de la Dacie (Meszes)¹; il subsiste encore les restes de tours de garde: l'une a été mise au jour par Samuel Borovszky, comme nous l'avons déjà dit, et nous avons décrit l'autre *fig. 4—5.*

¹ Voy. Dolgozatok-Travaux 1910 (I) et 1911 (II).

Or, connaissant le résultat des recherches sur les limes a ellemand, relatives à ce qu'on appelle les collines accompagnantes, nous savons ainsi qu'en Allemagne ces tours de bois formaient les premières constructions le long du limes, remplacées plus tard par des tours partiellement ou complètement de pierre. Il se peut que dans le Bácska les tours de bois soient restées jusqu'à la fin, car ici il aurait fallu amener les pierres de très loin, et il n'était pas indispensable que la tour fût faite en pierre.

Il reste encore une question à résoudre: *si c'étaient là des tours de garde, pourquoi se trouvent-elles sur la face extérieure du retranchement*, alors qu'il eût été plus rationnel de les construire sur la face intérieure? Cela est vrai, mais il est vrai aussi que *dans la bande du limes*, ayant comme limite sud et ouest le Danube, comme limite Est la Tisza, et comme limite extérieure le retranchement *il n'était pas permis d'habiter*. C'est pourquoi nous ne trouvons pas trace des *castella* ect. le long du retranchement, mais nous en trouvons sur la rive droite du Danube, encore toujours à la limite. En Angleterre et en Allemagne, où ces bandes de limes sont beaucoup plus étroites, ces constructions se trouvent naturellement aussi près du remblai du limes, mais là, cela est tout naturel.

Ces tours de garde sont toujours faites auprès d'une tranchée. Ces tranchées-là sont toujours du même âge que le retranchement; les autres (sans tour de garde) sont plus récentes. Il se peut que le nombre des premières soit plus grand que celui actuellement connu, mais, par suite de la destruction des tours de garde, on ne pourrait en déceler l'existence que par des fouilles, et pas toujours avec certitude. A travers de telles tranchées passait la route assurant les communications régulières, comme on peut le conclure de l'ouv. cit. de Dio Cassius. Le personnel de ces tours faisait le service de police de frontière, et de douane.

Comme nous avons trouvé de garde aussi dans la forêt de Pusztaszentegyház, cette partie de retranchement doit donc aussi être romaine, puisque d'ailleurs elle constitue le prolongement de la précédente. Si l'une est romaine, l'autre doit donc l'être aussi. *Mais alors comment expliquer le double fossé?* Il n'est pas très difficile de trouver l'explication de ce fait dans les conditions du sol. Le sol doit jouer forcément ici un rôle important, et ce n'est pas arbitrairement que nous en parlons. La nature très humide du sol (l'été dernier la lisière du bois formait une immense mare d'eau) ne permettait probablement pas de retirer d'un seul fossé la quantité de terre nécessaire à la construction du remblai, et c'est pourquoi il fallut avoir recours au creusement de deux fossés. A qui m'objecterait que les fossés bila-

téraux caractérisent l'époque allemande du XVIe siècle, et non l'époque romaine, il me suffira de rappeler que *Schuchhardt* avait fait la même observation relativement à ce qu'on appelle *le grand remblai de Dobrudgea*, et qu'il fut plus tard obligé de reconnaître *que ce remblai de Dobrudgea était néanmoins de l'époque romaine*.¹

En ce qui concerne maintenant ces parties de notre petit retranchement, où le fossé se trouve au sud ou à l'est, ici aussi nous retrouvons une analogie dans *le petit retranchement de Dobrudgea*. Nous ne savons pas l'âge de son édification, nous savons seulement qu'il est *plus ancien que le grand retranchement de Dobrudgea*. Suchhardt croyait que ce petit retranchement n'était pas une construction romaine, mais bien un ouvrage dressé par les barbares avant l'époque romaine ou bien contre les romains. Il se basait sur ce fait que le fossé s'en trouve au sud, et qu'il n'y a pas de camp près de là etc. Il s'en réfère à Tacite, qui mentionne que les Angrivares se protégeaient ainsi.² Nous nous contentons provisoirement de cette constatation que dans les deux cas on a affaire à un retranchement en terre, appelé romain, et dont le fossé se trouve au delà du territoire romain. Nous connaissons l'âge du nôtre; de l'autre, nous savons seulement qu'il est plus ancien que le grand retranchement (de Dobrudgea), et que celui-ci à son tour, est plus ancien que la muraille de pierre construite au commencement du IVe siècle. Nous pouvons considérer le petit retranchement de Dobrudgea comme étant à peu près contemporain du nôtre, auquel cas, le grand retranchement de Dobrudgea a pu avoir été construit aux environs du IIIe siècle.

Mais pour en revenir à notre sujet, si la ligne du Danube était romaine, alors celle qui en formait le prolongement direct, et qui avait la même destination (comme on peut le voir à la brisure de Boldogasszonyfalva) doit également être romaine. L'absence de camps, nous l'avons vu, n'infirme pas cette thèse. Et l'absence actuelle de tours de garde, prouve simplement qu'ici l'agriculture et le labourage ont été plus anciens et plus intensifs, alors que là, se trouvaient encore partout des forêts, il y a 20 ou 30 ans; là, au contraire, où il n'y avait pas de forêts, (comme à l'ouest d'Apatin), tout a disparu, et il ne reste plus du retranchement que le souvenir, comme par exemple entre Ráczmilitics et Kölpény. Les traces de tours de garde trouvées à Gradiste, mais plus encore près de la ligne extérieure, montrent incontestablement que là aussi il y avait de telles tours, primitivement; les traces en ont subsisté dans les pâturages et les prés; elles ont disparu depuis longtemps dans les terres laborées.

¹ Jahrb. des kais. deut. arch. Instituts XVI (1901) p. 117 et suiv.

² O. c. p. 117; Tac. Ann, II. 9.

La changement de situation du fossé doit ici aussi être expliqué par les conditions du sol; il semble qu'il était plus facile de retirer du côté sud les terres nécessaires au remblai.

En connexion avec cette question du petit retranchement, nous avons encore à nous demander *jusqu'ou s'étendait la limite extérieure de la bande du limes?* Ceux qui se sont occupés de cette question ont tous mal interprété un certain passage de Dio Cassius: *il y est dit que Marc Aurèle, ayant trouvé en les Jazyges un peuple fort utilisable, adoucit beaucoup les pénibles conditions de la paix, et leur fit presque grâce de tout.* Mais nous devons remarquer cependant, que cette concession ne s'étendit pas jusqu'à leur permettre d'habiter la zone réservée du limes, ainsi qu'il résulte du reste de cette addition de Dio Cassius: *excepté les conditions relatives aux réunions et aux rapports commerciaux: ils ne purent pas employer leurs propres bateaux, et durent se tenir éloignés des îles de l'Istros.*

Ceci est encore rendu plus certain par les passages d'Ammianus Marcellinus, relatifs aux expéditions de Constantius, contre ce peuple. Ammianus Marcellinus fut à Sirmium avec Constantius il décrit donc avec exactitude [ainsi qu'il ressort de sa description du cours de la Tisza (Parthiscus)]. Or nous y lisons, que les barbares *lorsqu'ils pénétrèrent dans le limes romain, et violèrent cette limite*, allèrent jusqu'au Danube, mais pas au delà; *du reste l'empereur leur envoie deux tribuns de l'autre rive du Danube, d'autres fois les fait venir à lui de l'autre rive*, et finalement, *envoie par la Danube des légionnaires*, pour les espionner et pour les attaquer par derrière, le cas échéant.¹ *Donc, à l'époque de Constant, en 358, ce retranchement formait encore la limite extérieure du limes.* Le passage d'Ammianus Marcellinus, relatif à *la construction d'un retranchement dans le voisinage d'Acimincum*, se rapporte sans aucun doute à notre grand retranchement romain, et montre, sans que nous ayons à nous appesantir là dessus, que d'après cela ce retranchement fut construit en 359. *Mais ce n'était pas un limes*, et ce ne pouvait pas en être un, car il n'enclôt que l'angle formé par le Danube et la Tisza, angle servant de base de campagne à Constantius. Reste encore à savoir si à la conclusion de la paix, ce territoire fut abandonné, ou bien si au contraire il fut définitivement annexé à l'empire romain, afin de laisser aussi sur cette rive là du fleuve une force militaire pouvant tenir les barbares en respect. Les données actuelles ne permettent pas de répondre encore à cette question; peut-être des recherches ultérieures le permettront-elles; elle est du reste indépendante de la question relative à l'origine et à la

¹ Lib. XVII., cap. 13, et lib. XIX. cap. 11. -

destination du retranchement. Tout ce que nous pouvons affirmer jusqu'ici, c'est que le grand retranchement romain ne constituait pas un limes, mais avait une portée purement militaire, pour les campagnes. Les constructions en forme de fortification édifiées près des passages, (dont Marsigli en a vu quatre, et nous deux seulement), sont situés ici sur le côté intérieur, ce qui n'eût pas été permis, si le retranchement avait constitué la limite extérieure d'un limes. Ces fortifications de terre devaient naturellement être construites de façon à avoir l'une des parois constituée par le retranchement.

Le mode de construction rappelle les tours de garde des portes des camps.

Dr. Árpád Buday.

Kiadatlan római felíratos emlékek.

Múlt 1911. évi márczius 20-án értesítette intézetünket dr. Szabó Mihály úr, Kisküllővármegye tanfelügyelője, hogy a Küküllővártól mintegy 3 km. távolságban, de már a Kisküküllő jobb partján fekvő *Boldogfalva*¹ község régi református templomának lebontása alkalmával felíratos és domborúmüves kövek kerültek elő, melyek a templomba be voltak építve. A híradás következtében az intézet részéről e sorok írója szállott ki a helyszínére és megállapította, hogy 24 drb. római felíratos — a beépítés alkalmával quaderré formált — köemlék került elő. Ezekon kívül előkerült egy medaillon-típusú római sírkő töredéke, melyen két alak mellképe volt megállapítható; három olyan apróbb sírkő-részlet, melyről csak az a bizonyos, hogy alak volt rajta; négy darab jelentéktelen szobortöredék, egy tympanon-részlet középen rozettával, egy oszloptalp töredéke akanthus díszítéssel és végül egy olyan sírkő töredéke, melyen egykor valószínűleg teljes női alak volt.

E sorok írója feladatához képest arra törekedett, hogy az emlékeket megszerezze az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának. Azonban — fájdalom — nem volt kivel értekeznie e tárgyban. Az egyház új papja, már meg lévén választva, a beszolgáló küküllővári lelkész nem óhajtott határozni a dologban, viszont az új lelkész még nem foglalta el hivatalát. Hivatalosan megtett írásbeli ajánlatunkra és az erre következő sürgetésünkre választ sem kaptunk. A tavaszon Küküllővárott járt laboránsunk aztán azt a hírt hozta, hogy a szóban forgó köveket beépítették az új templom alapzatába. A domborúmüves darabok ezek szerint valószínűleg örök időkre elvesztek számunkra; tekintettel nagyon megcsónkított voltukra, mindössze a legutóbbi helyen említettet kell különösebbképen sajnálnunk. A felíratokról pacsolat készült és így azok nyomán beszámolhatunk szövegükről, bár kétségtelenül jobban szeretnők, ha fényképeik kíséretében tehetnők ezt. Azért is vártunk a közléssel mostanáig, mert abban reménykedtünk, hogy azok bekerülnek az intézetbe és akkor lefényképezzük őket. A fennebb elmondottak után azonban meg kell elégednünk azzal, hogy a pacsolatok nyomán adjuk a betüket, a hol lehetséges, kiegészítve a szöveget.

---

¹ A czímlapon levő térképen 3.

1. . . . .
 VIX > AN > LXX > . . . vixit annos LXX.
 X > AN > XXXX. . . . [vixit annos XXX.
 VS > VIX > AN . . . us vixit annos . . . .
 > VLP > CASTvs . . . Ulpus Castus
 BEN > MERI > (sic!) . . . bene merentibus
 . . . . . [posuit vagy ilyesmi]

Szépen vésett, tiszta betük, melyeknek magassága az 1., 3. és 5. sorban 4·5 cm., a 2. és 4. sorban 5 cm. Az egyes sorok közt 1 cm. vonalköz van. A sorok magasságát a betük kivésése előtt megvonalazták. A szavakat háromszárú csillag választja el egymástól. A síremlék úgy látszik, kétszer olyan széles volt eredetileg; magasságához nincs módunkban hozzávetnünk. Szélességéből épen a halottak nevei hiányoznak. A harmadik sor elején levő *-us* végzetből bizonyos, hogy férfi névből való (Castus?) és valószínűleg gyermek volt, a kinek éveit számát legfeljebb két számjeggyel lehetett jelölni, mert többre nincs hely. A 4. sorban csak egyik állítató neve maradt meg, de valószínű, hogy volt másik is. A nomen *Ulpus* arra vall, hogy Trajanustól kapott polgárjogot a család.

2. . . . .
 ONIS > F > √ *Melani* (?) *onis filius* v(?)
 ET > MEL et *Melanio*? . . . [vixit]
 AN > LX annos LX . . . . .
 FIL > A *filia* A . . . . .

Jól vésett, szép betük, melyek magassága 6 cm. A betük magassága előre meg volt jelölve vonallal. A sorok köze 2 cm. széles. A szavakat elválasztó háromágú csillag csak az első sorban kellően vésett, a többiekben kicsiny és felületes. Mindenesetre családi sírkő, melyről azonban egy nevet sem lehet megállapítani. Eleje és vége, továbbá jobb oldala hiányzik a kőnek.

3. . . . . [vixit an(nos)]?
 III PVBIA . . . III. Pubia [mater? . . .]

Gondosan vésett, 4·5 cm. magas betük, úgy látszik, egy olyan sírkőből, melyet négy éves korában elhunyt gyermekének állítatott anyja.

4. . . . . 5. cm. magas, gondosan vésett
 AN annos . . . . . betük; sírfelirat utolsó sora és az
 B > M bene merenti utolsó előttiének két betűje. A
 sortávolság 2 cm.

5. . . . . I > AN . . [vixi]t an(nos) . . .
 . . . . AN XIII. . . [vix(it) [an(nos) XIII . . .
 . . . . Λ LXIII . . [vix(it) [an(nos) LXIII
 . . . . N . . [vix(it)a] n(nos) . .
 . . . . V . . v[ix(it) an](nos)

Az első három sor betűi 5·5 cm., a 4. és 5. soréi 5 cm. magasak; sortávolság 1·5 cm. Mélyen vésett, karcsú betűk, mindenesetre legalább a 2-ik század legvégéről.

6. I
 ENTI 6 cm. } magas, elég mélyen vésett, de ide-oda
 O VIXI t 5 cm. } dülő betűk, melyek gyakorlatlan kezű és
 csak kisebb igényeket kielégítő mesterre vallanak. Sorköz 2 cm. Úgy-
 látszik, a felirat inkább hosszú volt, mint széles és így körülbelül így
 lehet kiegészíteni: [mari]t(o) | [pi]enti[s | sim]o vixi[t] | . . .

7. . . . . Több nevet tartalmazó sír-
 LII . . . . li[b?]
 AE > C . . . . ae c[oniugi]
 ANN . . . . ann(os) . . . .
 T AN . . . . [vixi]t an
 felirat töredéke, melyet úgy-
 látszik, egy felszabadított állít-
 tatott feleségének és még valaki
 hozzátartozójának. Az első két
 sor betűi szokatlan gonddal készültek; különösen az *ae*-nél még az is
 megállapítható, hogy körzöt használt vésőjük. A harmadik soréi kevesebb
 gonddal készültek, míg a negyedik sorban levők teljesen elhamarko-
 dottak, alig vannak bevésve. Utóbbinak betűi csak 5 cm. magasak, míg
 a többi 6 cm. A sorok távolsága 1·5—2—1·5 cm.

8. . . . . Élesen vésett, de már romlott formájú betűk,
 AT . . . . melyeknek magassága a sorok rendjében: 3, 5, 4·5
 AE . . . . és 4·5 cm. A sorközök 3 cm.-esek. Mivel a 3-ik
 T > ÆL sorban kétségtelenül *T. Aelius* név egészítendő ki,
 PR valószínű, hogy a 2-ik sorban is *Aelius* név marad-
 ványait bírjuk. Az utolsó sorban levő *pr* csábít a *pro praetore* kiegészíté-
 tésre, de arra, hogy e vonatkoztatást kellően megindokoljuk, semmi
 támpontunk nincs. Nem bizonyos, hogy síremlék volt.

9. LI . . . . Nagyon megromlott, de egykor gondosan vésett
 CI NR. . . . betűk, melyek magassága 6 cm.
 AN > XX. . . . A legfelső sorban két betű nyoma; az egyik L
 . . . . volt, a másiktól nem lehet tudni. A 2. sorban csak a
 AN . . . . C és R biztos, a többi nem. A 4. sor teljesen meg-
 semmisült, az 5. sorban két betű halványon látszik.

10. . . . . Sírfelirat utolsó sorai az állítató *örökös*
 . VS > HERES > nevének két utolsó betűjével. Szépen vésett,
posVIT 5 cm. magas betűkből. A felirat felső része és
 baloldala, vagyis a sorok eleje hiányzik.

11.	D	D	M
	P̄BliAE	Publiae	
	MAAT	Matri	
	NA EIVS	na eius . . . <i>vixit</i>	
	ANN	annos . . . . <i>coniu?</i>	
	GINI	gi ni	

Sírfelirat eleje, melyben azonban a sorok végét az építőanyaggá való felhasználáskor levágták. A betűk magassága: 1 sorban 5 cm., 2., 3. és 4. sorban 4.5 cm., az utolsó sorban 4 cm. A sorok köze 1.5 cm., kivéve az utolsó sort, mely közvetlenül az elébbi alatt van. A 2. sorban kétségtelenül *Publiae* név volt, bár a középső két betűt úgy látszik a kő megcsonkításakor kiverték. A 4. sor elején levő *NA* szintén női név utolsó tagja. A vész sem a *Mat*ban levő *a*, sem az *ANN* *a*-jánál nem tette ki a keresztvonalat; a 4. sor elején levő *NA*-ban azonban ennek kitevésével akarta jelölni a ligatúrát *s* — úgy látszik — a *Mat* *M*-jénél gondatlanságból szintén csinált ilyen keresztvonalat. Az utolsó sorban levő *G* a cursivus írásra emlékeztet ferdén előre nyuló alsó szárával.

12. . . . . Sírfelirat baloldala, a soroknak körülbelül
VIVIA > C oniunx felével. Több személynek szólott, kik közül az
MARITO . . . . . egyik egy *Vivia* nevű asszonynak volt a férje;
AVR > BII . . . . . a másiknak *Aur.* volt a nomenje, a miből arra
 lehetne következtetni, hogy Marcus Aureliustól kapták a polgárjogot;
 mert az, hogy nem voltak régi polgárok, az asszony nevéből is való-
 színű. A betűk elég mélyen vésettek, de már romlott alakúak; úgy a
 II. század második felére tehetők. Magasságuk 4.5 cm., a sortávolság
 1.5 cm.

13.	VIXIT	vixit [annos] . . <i>Ju?</i>
	LIA	li [<i>annus?</i> . . . . <i>coniu</i>]
	GI PI	gi pi[entissimae testamen]
	TO S F I	to <i>sibi fieri iussit</i>

Az eredetileg gondosan és mélyen vésett, de a kő megdolgozása-
 kor helyenként alig megállapíthatóan tönkrement betűk magassága 4.5
 cm. volt; a sorok távolsága 1 cm.

A 2. sorban levő *lia* nem női, hanem csak férfi név része, mert a 3. sor elején levő *gi* csak *coniugi* utolsó szótagja lehet. A 4. sor elején a *to* kétségtelen, bár a betűk alját már lefaragták. Ennélfogva a kiegészítés nem lehet más, mint a mit javasoltunk. Ez a sor tehát eredetileg is bezárta a feliratot.

14. . . . . Eredetileg is nagyon gyatrán vésett szabálytalan betűk. A véső gyarlóságát bizonyítja, hogy bár a betűsorokat előre kivonalozta, nem hagyott sorközöket, továbbá a 4. sorban az *S* és *V* ligatura, a mi annál szabálytalanabb, mert két szóhoz tartozó betűk: helyszüke nem lehetett ennek az oka, mert hiszen akkor inkább a *vixit* lett volna megrövidíthető; hihetőbb, hogy a *vixit*-ből kifeledte a *v* betűt s azt utólag nem tudta másként pótolni. A megmaradt névrészekből, fájdalom, semmit sem lehet megállapítani azonkívül, hogy az 1. és 2. sorban női, a 3. sorban férfi név volt.

15. D Eredetileg is gondatlanul vésett síremlék három VAK V első sora elejének maradványai, melyekből a *Valerius* AEK > és *Aelius* nomenek állapíthatók meg. A betűk magassága 4 cm., a sorköz 0.5 cm.

16. . . IA Elég mélyen vésett, de már romlott formájú XXXVI betűk, melyek magassága 5 cm.; a sorköz 2 cm. Az > STA 1. sorban állott névnek csak egy betűje maradt meg, az előtte levőnek csak a szára, de tekintve a 3. sorban levő *Sta* névrészletet, ez is valószínűleg *t* volt.

17. M *Diis Manibus* Gondosan készített sírfelirat
IIAE > . . . *Ju liae* első sorainak második fele, a mit
VIX > A^N . . . *vixit annos* az bizonyít, hogy az 1. sorban
I > FIIIE sic! . . . *filiae* állott D M (*Diis Manibus*) betűk-
DET > IV_ . . . *det Julia* ből az *M* megvan, továbbá a 3.
IINA *faustina?* sorban az N bizonyára helyszüke
miatt csak 4.5 cm. magas, míg a többinek magassága 6 cm.

Jellemző, hogy a 4. sorban levő *filiae* szóban az *l* vízszintes szára elmaradt s ebből lehet arra következtetnünk, hogy a 2. sorban *liae* olvasandó, bár az *l*-nek ott sincs meg a vízszintes szára. Ezekkel szemben az 5. sorban a *Jul*-ban — úgy látszik, a ligatura kitüntetésére — megvan a vízszintes szár. A sorköz 2 cm.

24. . . . Gondosan vésett, az 1. sorban 7, azután 6, a 3.
 VIX sorban 5 cm. magas betűk, melyek úgy látszik, ki voltak
 RVS egykor festve, mert a piros festék nyomai ma is meglát-
 PI szanak. Az 1. sor *vixit* volt; a 2. sorban egy név utolsó
 betűi, míg a 3. sorban a *pientissimo*(-ae) első két betűje maradt meg.

* * *

1. sz. kép. Római földtábor a küiküllővári Várhegyen. (a a tábort övező árok.)

Fig. 1. Camp romain en terre à Várhegy de Küküllővár. (a fossé.)

Érdeklődtem, hogy nincsen-e a közelben olyan hely, a hol ilyen vagy hasonló kövek, esetleg bármiféle régiségek napfényre szoktak kerülni. Ilyenről nem tudott senki. Ellenben kijelentették, hogy a *Várhegyen*, mely Küküllővárhoz tartozik, de a boldogfalvi oldalon, a Kisküküllő jobbpartján emelkedik, s melynek tulajdonosa gróf Haller Jenő, vannak régi földhányások. A helyszínén alkalmam volt megállapítanom, hogy *egy római földtáborral* van dolgunk, melynek kivált nyugati oldala nagyon szépen látszik. (Lásd a mellékelt képet.) Keleti oldalánál ellenben, a hol a hegynek meredek esése van, alig látszik a töltés. Úgy látszik, eredetileg sem fordítottak nagy gondot erre az oldalra, a mi olyan esetekben, mikor a tábor nem állandó megtelepülés célzatával, hanem csak átmeneti céllal épült, máshol is előfordul. Például

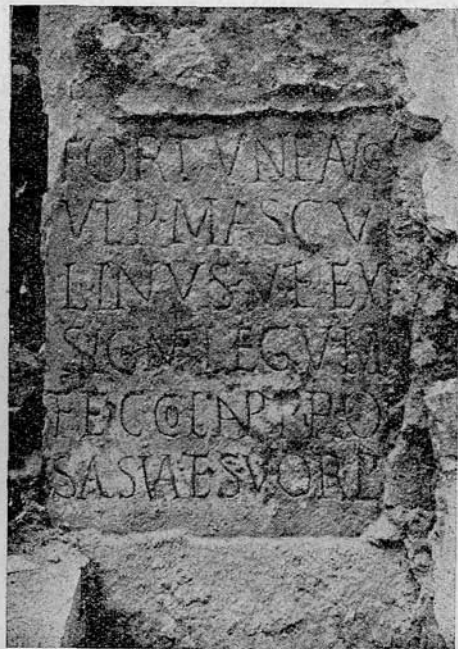
Scipio numantiai táborainál.¹ Sarkai le voltak kerekítve. Jelenleg annyira be volt növe legnagyobbrésze bozóttal, hogy felmérni sem lehetett s épen ezért nem nagyon sikerült a fényképfelvétel sem.

Egy helyen annak megállapítására, hogy miből állott a töltés, nem rejt-e falmaradványokat, — átvágattam azt. Legfelül 30—60 cm. közt váltakozó avarréteget kaptunk agyagmárgával keverve, mely utóbbi azt a látszatot keltette, mintha égett föld volna. Azután tiszta hányt humus következik mindvégig; mintegy 1·40 m. mélységig ástunk le. A hányt földben egy kézi örlőkö töredékét és egy — meg nem határozható korú — edénycserepet találtunk.

A tábort felvettük az alaposan átkutatandók közé. Azzal azonban már is tisztában lehetünk, hogy a fennebb említett síremléktöredékek tanúsága szerint polgári településnek is kellett a közelben lennie. Az a tábor ugyanis nem lehetett állandó, hanem csak időleges. A Kisküküllő völgyéig előrehatolt rómaiak csak addig tartották megszállva, a míg egy újabb lépést sikerül tenniök a Nagyküküllő völgyéig s akkor aztán felhagyták. Erre pedig nem kellett hosszú idő. A sírkövek tehát nem származhatnak e tábor katonáitól már azért sem, mert egyiken sincs semmi olyan, — a domború mű maradvánnyal bírónak sem — a mi erre mutatna. Valószínű, hogy a völgyben, ott, a hol a helybeliek bemondása szerint a mai várat megelőző vár volt, feküdt a polgári település, honnan állítólag sok építőanyagot hordtak el.

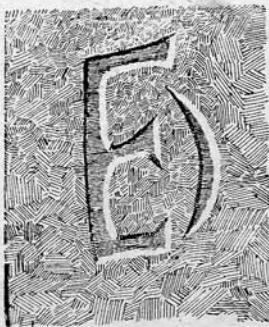
* * *

Kolozsvárott, az Unió-utca 6. sz. házon a nyár folyamán végzett tatarozások alkalmával a képünkön bemutatott felíratos kő került napfényre, melyet azonban nem lehetett kivennünk. *A felírat ismételten közölt;*

2. sz. kép. A C. I. L. III. 7657. számú felírat.
Fig. 2. L'inscription publiée dans le C. I. L. III. 7657.

¹ Arch. Anz. 1907. (XXII.) 3. és köv. lapok.

3. sz. kép. **De** ligatura
a fenti leíratban.

Fig. 3. Ligature **de** dans
la même inscription.

legutóbb *C. I. L. III. 7657.* Fénykép után való bemutatását szükségesnek tartjuk a betűk alakjának kedvéért. Ebből kitűnik, hogy az 1. sor végén a **G** betű csak felényi nagy, mint a többi. Érdekes az 5. sorban a **DEC**-ban a *de* ligatúrája, melyet a papiros-átütés útján készült hiteles másolat után hű rajzban mutatunk be félnagyságban.

A fényképfelvételből kitűnik, hogy a felírat 1 cm.-re mélyített lapon van, melyet egyszerű párkány övez. A lap szélessége 45 cm., magassága 55 cm., a betűk magassága 6 cm. Az egész emlékkő magassága 1·18 m., vastagsága 26 cm., szélessége kb. 50 cm.

A *C. I. L.* idézett számánál vonal alatt közölt consularis keltezés, úgylátszik, valamelyik be-falazott oldalon van. A fényképfelvételből úgy tűnik ki, hogy a kő elülső lapjának alján nem lehetett.

Dr. Buday Árpád.

Inscriptions latins non encore décrits.

Abrégé.

Lors de la démolition de l'ancien temple réformé de *Boldogfalva* (n° 3 de la carte, sur la couverture) comme sur la rive droite du *Kisküküllő*, à 3 km. de *Küküllővár*, on trouva des pierres à inscriptions et à reliefs, qui avaient fait partie de la bâtisse. On trouva en tout 24 pierres commémoratives, avec épigraphes, de l'époque romaine, et façonnées en pierres de taille, pour servir, à la construction du temple. On découvrit en outre une pierre tombale du type médaillon, romanie également, où se voyaient deux formes accessoires; trois autres fragments de statue, sans importance, une partie de tympanon, avec une rosette au milieu, un fragment de socle de colonne avec ornements en feuilles d'acanthé, et enfin, un fragment de pierre tombale, sur laquelle semble avoir été primitivement dessinée une forme compléte de femme.

Nous ne reçûmes pas de réponse à nos offres d'achat officielles, et à une lettre de rappel successive non plus. Un de nos travailleurs, qui avait été au printemps à *Küküllővár*, nous apprit alors que les pierres en question avaient de nouveau été remises dans les fondations du nouveau temple. Les parties à reliefs sont donc vraisemblablement désormais à jamais perdues pour nous. Il a été pris une empreinte des inscriptions, et l'on peut ainsi en communiquer le texte.

Pierre 1. p. 95. Les lettres étaient bien gravées, bien nettes, avec une hauteur de 4.5 cm., dans la 1e, 3e, et 5e rangées, et de 5 cm., dans la 2e et 4e rangées. L'intervalle entre les lignes était de 1 cm. La hauteur des rangées avait été marquée par des lignes, avant la gravure des lettres. Les mots sont séparés l'un de l'autre par de étoiles à trois branches. La pierre tombale semble avoir eu primitivement une largeur double de sa largeur actuelle; impossible d'en connaître la hauteur primitive. En largeur, manquent précisément les noms des défunts. La finale — *us*, au commencement de la troisième rangée, nous démontre qu'il s'agit d'un nom d'homme (*Castus?*), et probablement d'un enfant dont le nombre d'années pouvait être représenté par deux chiffres, car il n'y a pas place pour plus. La quatrième rangée porte encore le nom de l'un de ceux qui érigèrent le monument, mais il est probable qu'il y

en avait encore un autre. Le nom *Ulpus* montre qu'il reçut ses droits de citoyen de Trajan.

Pierre 2. p. 95. Belles lettres, bien gravées. Hauteur 6 cm. La hauteur des lettres avait été marquée à l'avance par des lignes. Interlignes de 2 cm. Des étoiles à trois branches, séparant les mots, seules celles de la première rangées sont bien gravées; les autres sont petites et gravées superficiellement. C'était là certainement la pierre tombale d'une famille, mais plus aucun nom n'est lisible. Le commencement et la fin, ainsi que le côté droit de la pierre, manquent.

Pierre 3. p. 95. Lettres soigneusement gravées, de 4·5 cm. de haut; il semble que cette pierre tombale ait été dressée par une mère à une enfant de 4 ans.

Pierre 4. p. 95. Lettres de 5 cm. de haut, soigneusement gravées; il reste la dernière rangée et deux lettres de l'avant-dernière rangée. Interligne 2 cm.

Pierre 5 p. 96. Les lettres des trois premières rangées ont 5·5 cm. de haut; celles de la 4e et 5e rangée, 5 cm. Interligne 1·5 cm. Lettres gracieuses, profondément gravées. Datent au moins du deuxième siècle.

Pierre 6. p. 96. Lettres de 6, puis de 5 cm. de haut, gravées assez profondément, mais inclinées par-ci, par-là, décelant un artisan à la main encore inexercée, travaillant pour les petites bourses. Interligne 2 cm. L'inscription semble avoir été plutôt en longueur qu'en largeur, et on pourrait à peu près la compléter comme ceci: *marito pientissimo vixit. . .*

Pierre 7. p. 96. Fragment d'inscription funéraire, contenant plusieurs noms, qu'un affranchi paraît avoir érigé à sa femme et à quelque membre de sa famille. Les lettres des deux premières rangées sont écrites avec un soin inaccoutumé, notamment pour le *ae*, on voit que le sculpteur a employé un compas. Les lettres de la troisième rangée sont faites avec moins de soin, enfin celles de la quatrième sont faites avec précipitation; à peine sont-elles gravées. Ces dernières lettres n'ont que 5 cm. de haut, les autres 6 cm. Interlignes de 1·5, 2, et 1·5 cm.

Pierre 8. p. 96. Lettres nettement gravées mais d'une forme de décadence, avec une hauteur, en suivant l'ordre des rangées, respectivement de 3·5, 4·5, et de nouveau de 4·5 cm. Interlignes de 3 cm. Comme dans la troisième rangée le nom doit être incontestablement complété sous la forme de *T. Aelius*, il est vraisemblable que les lettres de la 2e rangée forment aussi ce qui subsiste de ce nom. Les lettres *pr* de la dernière rangée semblent faire deviner *pro patore*, mais peut-être n'est-ce là qu'une hypothèse gratuite. Il n'est du reste pas certain qu'il s'agisse d'un monument funéraire.

Pierre 9. p. 96. Lettres très abîmées aujourd'hui, mais jadis soig-

neusement gravées ; hauteur 6 cm. Dans la rangée supérieure restent les traces de deux lettres. L'une était une **L**, l'autre est illisible. Dans la 2e rangée le **C** et le **R** sont certains, le reste non. La rangée 4 est tout à fait détruite, dans la rangée 5. on voit vaguement 2 lettres.

Pierre 10. p. 97. Dernières rangées d'une inscription funéraire, avec les deux dernières lettres du nom du héritier de l'auteur de l'inscription. Lettres bien gravées, de 5 cm. de haut. La partie d'en haut et de gauche, donc le commencement des rangées, manque.

Pierre 11. p. 97. Commencement d'inscription funéraire, mais où la fin des lignes a été enlevées, lors de l'équarissage pour la construction. Hauteur des lettres : Rangée 1. ; 5 cm. Rangées 2, 3, et 4. ; 4.5 cm. Dernière rangée, 4 cm. Interlignes de 1.5 cm. excepté pour le dernier, qui est pour ainsi dire nul. Le nom de la rangée 2. est certainement *Publiae*, bien que les deux lettres du milieu (lors de l'équarissage peut-être) aient été enlevées. Le *NA* du début de la ligne 4 est la dernière syllabe d'un nom de femme. Le graveur a omis le trait transversal dans l'*A* de *MAT*, ainsi que dans celui de *ANN*. Au commencement de la rangée 4, le trait transversal dans le *M* a été marqué probablement pour indiquer la ligature, et dans le *M* de *MAT*, le trait transversal a été tracé par négligence, sembler il. Le *G* de la dernière rangée rappelle l'écriture cursive avec sa branche inférieure avancée.

Pierre 12. p. 97. Partie de gauche d'une inscription funéraire, avec à peu près la moitié des lignes. Était érigée à plusieurs personnes, entre autres au mari défunt d'une femme nommée *Vivia* ; le nom d'un autre était *Aur.*, d'où l'on pourrait conclure qu'il reçut Marc Aurèle ses droits de citoyen ; le nom de la femme paraît aussi montrer qu'il ne s'agit pas ici d'anciens citoyens romains. Les lettres sont assez profondément gravées, mais de forme déjà mauvaise. On peut les placer à la deuxième moitié du II. siècle. Hauteur des lettres : 4.5 cm. Interligne : 1.5 cm.

Pierre 13. p. 97. Les lettres étaient primitivement soigneusement et profondément gravées, mais lors de l'équarissage de la pierre elles ont été par endroit défigurées au point d'être presque méconnaissables. Hauteur : 4.5 cm. Interligne : 1 cm. Le *lia* de la rangée 2 n'appartient pas à un nom de femme, mais bien à un nom d'homme, car le *gi* du commencement de la rangée 3 ne peut être que la dernière syllabe du mot *coniugi*. Les lettres du commencement de la rangée 4 sont certainement *to*, bien que la base des lettres ait été sciée. Le complément du mot ne peut donc pas être autre que celui que nous avons marqué. Cette ligne formait donc aussi primitivement la fin de l'inscription.

Pierre 14. p. 98. Lettres misérablement, irrégulièrement gravées, même à l'origine. Une preuve de la maladresse du graveur réside dans

ce fait qu'il n'a pas laissé d'interlignes, bien qu'il eût pris le soin de ligner sa pierre, avant de tracer les lettres; une autre réside dans la ligature de l'*S* et du *V*, d'autant plus irrégulière, qu'elles appartiennent à deux mots distincts; on ne peut pas invoquer ici le manque de place, car alors on aurait pu plutôt abrégé le mot *vixit*; il est vraisemblable que le graveur avait oublié le *v* de *vixit*, et qu'il ne trouva pas d'autre moyen de réparer cette omission. Des parties qui restent, on ne peut malheureusement plus rien établir, si ce n'est qu'il y avait un nom de femme dans les rangées 1. et 2. et d'homme dans la rangée 3.

Pierre 15. p. 98. Lettres gravées sans soin même au début. Il reste le commencement des trois premières lignes, où l'on peut deviner les noms de *Valerius* et de *Aelius*. Hauteur des lettres 4 cm. Interligne 0·5 cm.

Pierre 16. p. 98. Lettres assez profondément gravées mais de caractère déjà déformé. Hauteur des lettres 5 cm. Interligne 2 cm. Du nom de la première ligne ne reste qu'une seule lettre, de la lettre précédente ne reste qu'un trait, mais en considérant la syllabe **STA** de la troisième ligne, on peut conclure qu'il s'agit aussi ici d'un **t**.

Pierre 17. p. 98. Inscription soigneusement faite. Il reste la deuxième moitié des premières rangées, car du *D M* (*Diis Manibus*) reste la lettre *M*; dans la rangée 3 le *N* n'a que 4·5 cm. de haut, probablement par manque de place, alors que la hauteur des autres lettres est de 6 cm.

Il est intéressant de remarquer que dans le mot *filiae* de la ligne 4, le trait horizontal du *L* a été omis, d'où l'on peut conclure, que dans la ligne 2 il faut aussi lire *liae*, bien qu'aussi ici manque le trait horizontal au *L*. En revanche, dans la rangée 5, probablement pour mieux marquer la ligature, le trait horizontal du *L* de **Jul** existe. Interligne, 2 cm.

Pierre 18. p. 99. Il manque quelque chose à l'inscription, de tous les côtés, semble-t-il. Les lettres subsistantes sont assez bien gravées, de sorte que la détermination n'en est pas difficile. Le *R* de la fin de la rangée 1 est seulement douteux, car il ne reste que le trait vertical; mais ce ne peut pas être une autre lettre. Hauteur des lettres, 4·5 cm. Interligne: 1 cm.

Pierre 19. p. 99. Lettres profondément gravées, mais sans soins. Les lignes sont de travers. Hauteur des lettres 4·5 cm. L'interligne varie de 2·5 à 3 cm. Il suffit de remarquer que le **SI** de la ligne 1 est une abréviation irrégulière, ce qui décèle l'inhabileté de l'exécutant. Les lettres restantes de la rangée 2 n'ont pas besoin d'explication, dans celles de la rangée 3 nous devons voir probablement le reste du mot *Pacatianus*. La ligne 4 pouvait être le même nom.

Pierre 20. p. 99. Mêmes observations, quant aux lettres et aux rangées, que pour l'inscription précédente, sauf qu'ici la hauteur des

lettres est de 4.5 cm., l'interligne de 2 cm. Des lettres restées, nous pouvons conclure qu'il s'agit du monument funéraire de quelque affranchi d'un empereur; il ne reste que les lettres *PI* de la fin de son nom gen.; les lettres des rangées 2 et 3 doivent être probablement complétées d'après les précédentes lettres. La ligne 3 est indéchiffrable.

Pierre 21. p. 99. Fin de deux lignes du commencement d'un monument funéraire. Dans la ligne 2 se voit la première syllabe d'un cognomen. Hauteur des lettres: 5 cm. Interligne: 2 cm. Le monument était dépourvu de tout ornement spécial. Une simple petite baguette en relief, faisant le tour, sépare la face portant l'inscription, du bord uni, de 3 cm. de large, de la pierre.

Pierre 22. p. 99. Cette pierre a donc été dressée par un homme nommé *Emeritus Nausas* à sa fille, mais les fragments de pierre restés ne nous ont conservé ni le nom, ni l'âge de cette fille. Les lettres sont bien gravées, bien formées. Hauteur: 5 cm. Interligne: 1 cm.

Pierre 23. p. 99. Grandes lettres (7 cm. de haut), belles, et bien gravées. La plaque munie de l'inscription est bordée, d'un ornement de roquette. Il est dommage qu'il n'en ait pas subsisté plus.

Pierre 24. p. 100. Lettres soigneusement gravées, hauteur: 1re rangée 7 cm., 2e; 6 cm., 3e; 5 cm. Elles ont été primitivement peintes, car il reste encore des traces de couleur. La rangée 1 a été *vixit*, dans la rangée 2 restent les lettres d'un nom, dans la rangée 3 restent deux lettres du mot *pietissimo(ae)*.

* * *

J'ai cherché à savoir s'il n'y avait pas un endroit dans les environs, où des pierres analogues, ou bien des antiquités quelconques avaient été mises à jour. Un tel endroit était inconnu. En revanche, on me déclara qu'à *Várhegy*, qui fait encore partie de *Küküllővár*, mais qui s'élève sur le côté de *Boldogfalva*, sur la rive droite du *Kisküküllő*, se trouvent des restes de très anciens retranchements. Sur les lieux, je pus m'assurer qu'il s'agissait d'un *camp romain, en terre*, dont surtout le côté ouest était bien apparent. Sur le côté est au contraire, où se trouve le versant escarpé de la montagne, on voit à peine le remblai. A ce qu'il semble, on n'attache pas même à l'origine, beaucoup d'importance à cette face du camp, fait qui se retrouve pour d'autres camps, lorsque ceux-ci ne devaient être que passagers. Les angles en étaient clôturés. Aujourd'hui, tout cela est à ce point recouvert de broussailles, qu'il me fut impossible de la mesurer ou d'en fournir une photographie satisfaisante (voy. p. 100, fig. 1.).

Nous nous proposons d'étudier ce camp, plus tard. Mais nous étions déjà assurés, d'après le témoignage même des fragments de pierres

funéraires maintenant mentionnées; qu'il avait dû aussi y avoir une colonie civile dans les environs. Le camp lui-même, en effet, ne pouvait avoir été que provisoire. Les Romains qui avaient pénétré jusqu'à la vallée du Kisküküllő, ne devaient conserver de campement, que jusqu'à ce qu'ils eussent fait un nouveau pas en effet jusqu'à la vallée du Nagyküküllő, pour l'abandonner après. Or, pour cela, il ne fallut que peu de temps. Les pierres funéraires ne pouvaient donc pas provenir des soldats du camp, et du reste, aucune ne porte d'inscription ou d'ornements pouvant justifier une telle hypothèse.

* * *

À **Kolozsvár**, l'été dernier, on vis dans une maison de la Rue *Unió*, n° 6, une pierre à inscription (Fig. 2. p. 101.), mais qui ne peut pas être retirée. *L'inscription a été publiée à plusieurs reprises*, en dernier lieu, dans le *C. I. L. III.*, 7657. Nous jugeons utile d'en donner une reproduction photographique, à cause de la forme des lettres. On voit, que le *G* à la fin de la première rangée n'est qu'à moitié aussi grand que les autres lettres. Intéressante est aussi, dans le *DEC* de la 5e ligne, la ligature *de*, que nous reproduisons ici en demi-grandeur d'après une copie fidèle obtenue par un repoussage au papier (fig. 3. p. 102.).

De la photographie il ressort, que l'inscription se trouve sur une plaque creusée à une profondeur de 1 cm., entourée d'une simple bordure. La largeur de la plaque est de 45 cm., sa hauteur de 55 cm., la hauteur des lettres de 6 cm. La hauteur totale de la pierre commémorative est de 1'18 m., son épaisseur de 26 cm., sa largeur d'environ 50 cm.

Dans le *C. I. L.* au numéro mentionné, on cite une date consulaire sous la ligne; ceci doit se trouver d'un côté aujourd'hui emmuré. Du cliché photographique, il ressort clairement que cette date ne pouvait pas se trouver au bas de la face antérieure de la pierre.

Dr. Árpád Buday.

Római villák Erdélyben.

Dr. Roska Márton e folyóirat 1911. (II.) évi 106. s köv. lapjain egy, a Kolozsvárral közvetlenül határos Dezmér község határában kiasott római villát ismertet, melyről azt állítja, hogy nem volt egyedülálló, hanem még több is volt azon a vidéken, egymástól nem messze. Erre vallanának az ott előforduló épületmaradványok és a gyógyítóerejű források. *Dr. Finály Gábor az Archaeologischer Anzeiger* 1912. évi folyamának 529. hasábján, nem tartja elfogadhatónak ezt az állítást, illetőleg túlságosan modern hangzásúnak tartja a kifejezést: *villatelep*. Hozzáteszi azonban, hogy Erdély területe, mint a maradványok mutatják, aránylag sűrűn lakott volt a római uralom korában.

Nem óhajtanám magam bírónak feltólni az ilyen módon keletkezett nézetellentétbe. Nehány szóból álló mondanivalómat inkább a lakosság sűrűségének kérdéséhez fűzném. De azért legyen szabad utaltanom arra, hogy Napoca közelében villatelep-feltételezése nem tartozik a lehetetlenségek közé. A római életben legalább is nem szokatlan, hogy a nagyobb városok mellett ilyen nyaralóhelyek legyenek. Hiszen jól tudjuk, hogy Róma közeli és távoli környéke is tele volt ilyen villákkal, hol a jobbmódúak nyaraltak. Hasonló eset nem tekinthető kizártnak Napoca mellett sem; hiszen ez a szokás nem annyira itáliai, hogy Napoeánál azért hiányzott volna, mert ennek lakossága nagyobb részben a birodalom görög műveltségű feléből került ide. A gyógyhatású források ellenben inkább valószínűvé tennék az állítást, mégha az épületnyomok nem is bizonyítanak határozottan.

A népesség sűrűsége szempontjából azonban nem ezek a nagyfontosságúak, hanem azok a *tanyák*, a melyekkel Erdély földjét a rómaiak úgyszólván ellepték. Minden arra vall, hogy ezen a területen a tanyarendszer általános volt. A dacusok kiűzetése után nagyon elnéptelenedett tartományban nemcsak bányászokra és kézművesekre volt szükség, hanem földművesekre is. Ezeknek egy része bizonyára szintén települtekből került ki, más részük meg azokból a kiszolgált katonákból, kik végkielégítésképen kaptak földet. Míg tehát a bányavidékeken és más iparüzésre alkalmas helyeken városok keletkeztek, illetőleg a meglévők tovább fejlődtek — a tartomány nagyobb részében a mező-

gazdassággal foglalkozók tanyái a jellemző települési formák. Ez a magyarázata annak, hogy aránylag nem sok, sőt határozottan kevés városról és általában községről tudunk Erdélynek éppen a földművelésre alkalmas területéről. Ellenben nagyon sok ilyen tanyára akadunk.

Ezzel kapcsolatosan mindjárt rá is mutathatunk *Téglás István*nak egy tévedésére. Az *Archaeologiai Értesítő* újabb folyamaiban gyakran olvasunk tőle rövid jelentéseket *mezősegi, stb. vicusokról*. Mindannyiszor — nyilvánvalóan — ilyen tanyákról lehet legfeljebb szó, de semmi esetre szervezett községekről. Hiszen ha olyan sűrűn lettek volna a községek, mégha csak egyetlen házsorból állanak vala is (mert ennél kezdődik a *vicus* elnevezés jogossága), akkor az erdélyi mezőség a római korban sokkal sűrűbben lakott kellett, hogy legyen, mint manapság. Ez pedig kizártnak tekinthető. De a hiradásokból az is kitészik, hogy mindezek a *Téglás*-féle *vicusok* nagyon kiterjedelműek, legfeljebb néhány épületből állanak. Vagyis előttünk állnak azok a tanyák, melyekben nemcsak a mezei munkások lakásául szolgáló és a gazdasági épületeket találjuk, hanem a gazda lakásául szolgált *villa suburbanat* is, melyben az családjával együtt lakott.

Napoca körül több ilyen volt; egy részüket kiásattuk, más részüknek a helyét sejtjük és bizonyára vannak olyanok, melyekről ma még nem is tudunk. De voltak ilyenek másutt is és rendre-rendre mind többet fogunk feltárni belőlük. Ez alkalommal az *1912. évben két helyen végzett ilyenmű kutatásunkról adunk számot*. Mindkét helyen volna még anyag a továbbkutatásra és reméljük, hogy módunkban is lesz azt folytatni. Részletes jelentésünk az elmúlt évben végzettekről a következő.

I.

Római villa Magyarosdon.

(A címlapon levő térképen 4.)

Hunyad vármegye Magyarosd nevű községének *Rovina* vagy *Keremiz* nevű határrészében, úgy látszik, már régóta ismerik az ott levő maradványokat. A határrész második helyen említett neve ugyanis *téglás helyet* jelent és ez nem származhatik máshonnan, mint az eke által a föld színére hozott nagymennyiségű téglatörmeléktől.

A falú népének azonban semmi hagyománya nem fűződik e romokhoz és így senki nem törődött velük. Figyelmünket *dr. Kóvári Ernő* vajdahunyadi tiszti főorvos úr hívta fel reájuk, ki megértvén intézetünk hivatását, annak érdekeit eléggé nem méltányolható önzetlenséggel támogatja. Az ő jelentései alapján már ismételtelen végzett intézetünk jelentős eredménynyel járó kutatásokat. Most is elébb ő állapította meg

a később föltárt épületek határfalait és pedig úgy, hogy a míg semmi rombolás nem történt, másfelől a szakember az ő előmunkálatai alapján azonnal tisztában lehetett feladatával és teendőivel. Ennek az előkészítésnek köszönhető, hogy aránylag rövid idő alatt, márczius 11-től 23-ig sikerült a szóbanforgó nagy területet szakszerűen átkutatnunk. Mielőtt az ásások eredményeinek ismertetésére térnénk, kötelességszerűen meg kellett ezeket mondanunk.

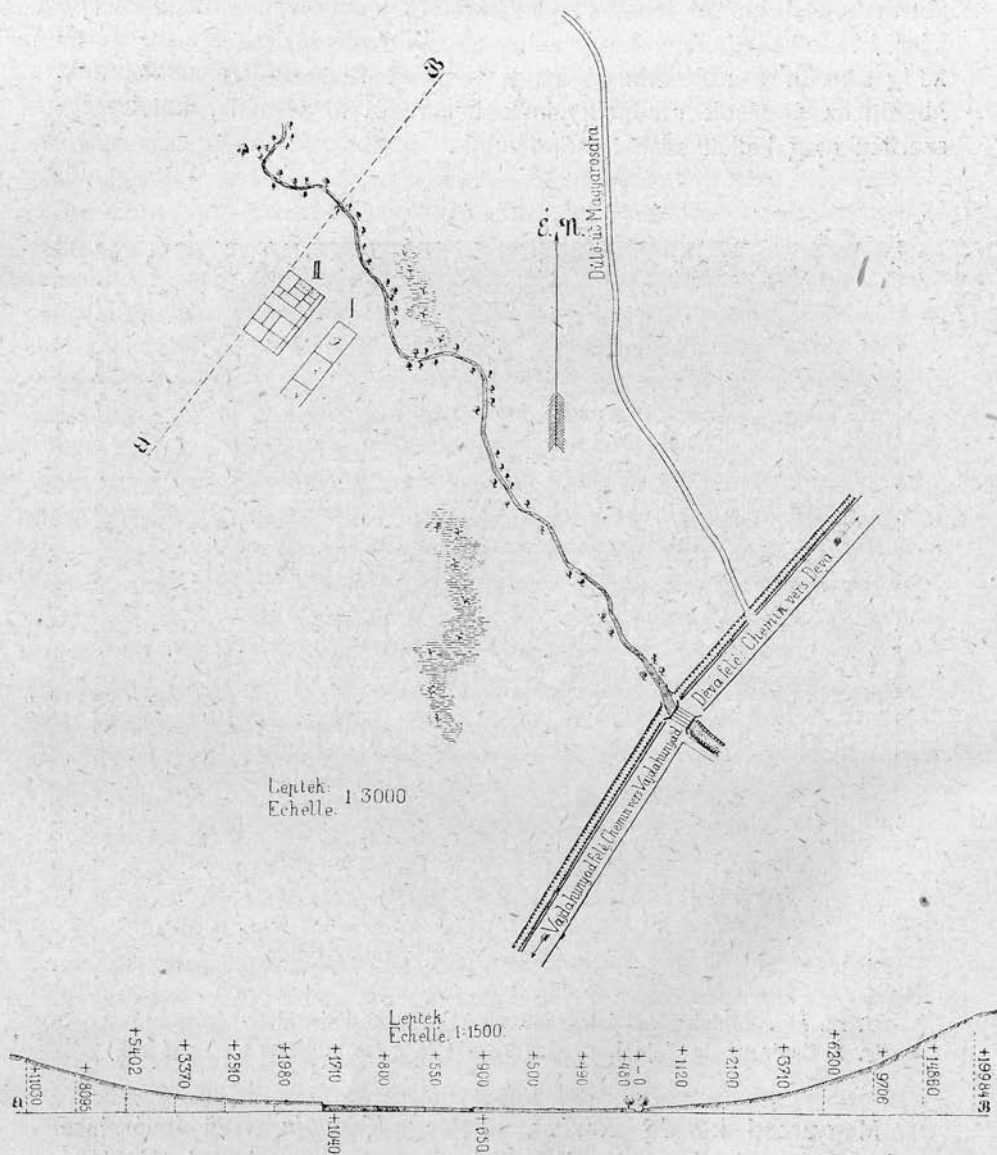
* * *

1. sz. kép. Vajdahunyad környéke. (Az 1 : 75.000 katonai térkép után.)
Fig. 1. Environs de Vajdahunyad. (D'après la carte militaire au 1 : 75.000.)

Magyarosd község *Rovina*, illetőleg *Keremiz* nevű határrésze annak a kis pataknak a völgyében fekszik, a mely a községtől délre ered s előbb északi irányba folyik, majd a községet nyugat-keleti irányban átszelvén, ezt az irányt nagyjában azután is megtartja, hogy Vajdahunyadtól mintegy 5—6 km.-rel északra a Cserna vizébe szakadjon. Vajdahunyadról az országúton északra, Alpestes felé haladva érjük el. Az országút és a vasút kereszteződésétől körülbelül egy km. távolságra

az elébbinek egy hídja vezet át a fennemlített patakon. Ennek a hídnak déli végénél balra térve, mintegy 160—170 m.-re érjük a romokat.¹

2. sz. kép. A Magyarosdon kiasott romok helyzetrajza.

Fig. 2. Plan de situation des ruines mises au jour, à Magyarosd.

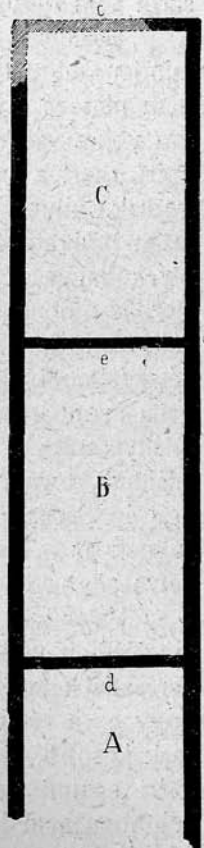
¹ Attól függ, hogy a patak vize mekkora és medrének környéke mennyire ingoványos, tehát kell-e kerülni vagy nem.

A patak völgye itt kiszélesül s a hegyoldalak is lankásabbak; a patak folyását öreg fűzfák szegélyezik. Északi oldalán egy mezei út, közvetlenül a hegy lábánál Magyarosdra, egy másik, a hegy gerinczén, Felsőpestesre visz.¹

A most kiásott maradványok közvetlenül a patak völgyében, annak déli partján vannak úgy, hogy kiváló alacsonyabban fekvő északi felület minden kisebb áradásnál vagy csak a szokottnál nagyobb vízbőségnél is, elborítja a víz. Ebben a részében mi is állandóan talajvízzel küzdöttünk, a mit fokozott az a körülmény, hogy a patak medre jelenleg — legalább helyenként — magasabban van a szántóföldeknél, mely utóbbiak tulajdonosai nagyon kezdetleges töltéssel igyekeznek szabályozni. Vannak átkutatásra váró épületromok a hegyoldalon is.

Két egymáshoz tartozó épület maradványait tártuk fel. Fájdalom, nem a legideálisabban, a minek oka egyfelől a talajvíz, másfelől a kora tavaszi időjárás, melyben dolgoznunk **kellett**. Emellett különösen az *1. jelzésű épületnél* az idő vasfoga is nagyon eredményesen rombolt.

Ennek az épületnek leghosszabb fala a keleti, a melynek külső világa 38·35 m., míg a szemben levő valamivel rövidebb. Ámbár ezt a 20 cm. különbséget az a körülmény is okozhatta, hogy a *c* falból, melynek teljes hosszát 7 m.-re kell kiegészítenünk, — alig 2 m. maradt meg olyan állapotban, hogy pontosan fel lehetett mérni, míg 5 m. kitörött belőle, illetőleg a folytonos talajvízben annyira elmállott, hogy most már csak nagyjában lehet az irányát megállapítani. Minthogy a nyugati fal északi végén, körülbelül 4 m. hosszan ugyanez történt, a két fal csatlakozása nem állapítható meg olyan pontosan, hogy 20 cm. eltérés elő ne fordulhatna. Az épület belső szélessége 7·1—7·4 m. közt váltakozik, a *d* fal hossza u. i. 7·1 m., az *e* falé pedig 7·45 m. Az épület határfalai 75 cm. vastagok; az *e* fal vastagsága 60 cm., a *d* falé kb. 50 cm. *Tulajdonképeni fal alig maradt meg; a hol legtöbb 10—20 cm. magasságban, de az sem egyenletesen. Egyébként alapfalakkal van dolgunk*, melyeket aránylag könnyen málló, réteges törésű s a szomszédos hegyekben előforduló kőből raktak. Ennek a következménye, hogy a hol nem mállott is teljesen szét, alig tanúsított ellenállást a talaj és a patak vizével szemben. A mélyebben fekvő *C* helyiség teljes elisza-

Léptek
Echelle: 1:300

3. sz. kép. A cseléd-
lakás alaprajza.
Fig. 3. Plan de
l'habitation des
domestiques.

¹ Lásd 2. sz. képünket, melynek felvételéért Kadlik Ottó főmérnök úrnak tartozunk köszönettel.

podása ennek tulajdonítandó s így az is, hogy ez a helyiség semmi érdemes leletet nem szolgáltatott. Mert ha volt is benne valami — fedőcserép és téglá töredéken kívül — megsemmisült. Így tehát rendeltetéséről sem tudunk semmi határozottat.

Valamivel több az, a mit a *B* helyiségről mondhatunk. Erről mindenekelőtt tudjuk, hogy a padozata patak-kavicsból volt, melyet a nem messze levő Cserna vize szolgáltatott. Vajjon ezen a padozaton volt-e valami burkolat, — nem lehetett megállapítani. Nem pedig azért, mert a lezuhant falak, továbbá a fedélcserépek mélyen belevágoztak, minnek következtében ha volt is valamikor burkolata, azt teljesen tönkretették. A helyiség nyugati falának körülbelül a közepénél oly kőhalmazra találtunk, mely élénken emlékeztetett arra, a mely alatt Porolissumban a *sütő- és konyhakemenczét* találtuk. Minden jel arra vall, hogy itt hasonló volt egykor, de, fájdalom, a romhalmazból semmi kétségtelenül bizonyosat nem sikerült kihámozni. Feltevésünket támogatja azonban az is, hogy a helyiség déli felében sok és változó fajta edénycserépet, továbbá állatsontot, szarvat, stb. konyhai hulladékot találtunk, továbbá egy durva művű, széttörött, de összeállítható edényt, egy ép bronz-fibula és nagyon kopott bronzérem társaságában. A helyiségnek ez a része tele volt hamúval és szénnel. Mindeneket egybevetve aligha tévedünk, ha ezt a helyiséget *konyhának* tartjuk.

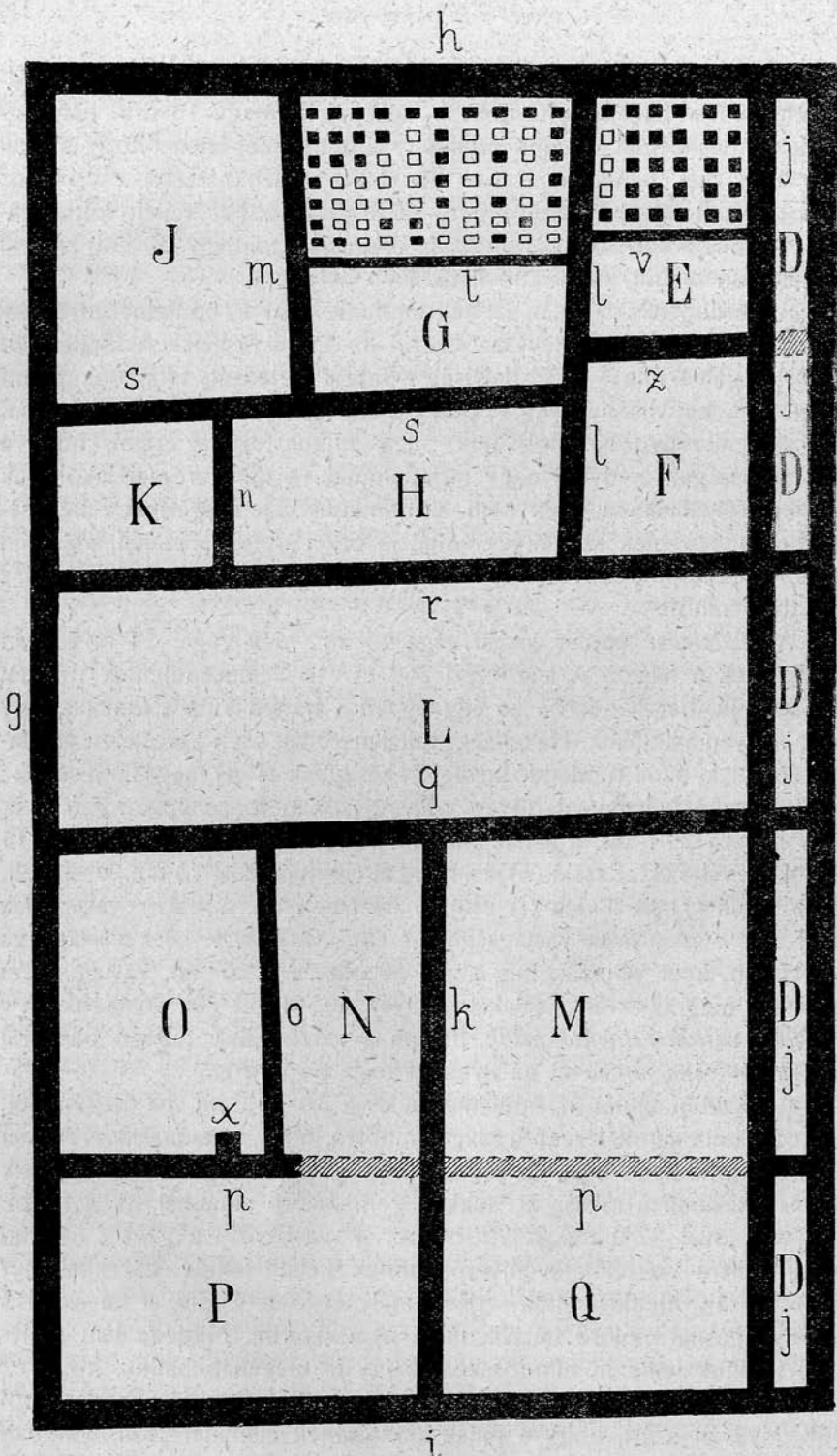
Valamivel nehezebb a dolgunk az *A* helyiséggel. Ez a helyiség *ma* jobban védett, mint a többi. Itt u. i. épen a két helyiséget elválasztó keresztfal felett 1·20 m. magas fekete földréteg kezdődik. Semmi kétség, hogy ez a réteg földcsuszamlásból származik. Ez a csuszamlás azonban csak később, akkor történt, mikor az épület már tönkre volt menve; ezért semmi érdemlegeset nem takar. Ettől a faltól délre eső részt különben sem lehetett teljesen kiborítani. Egyfelől azért, mert a *d* fal irányában menedékes mesgye volt, melyet csak két helyen — a hosszfalak irányában — vághattunk át, de luczernával lévén bevetve a terület, mindenképen kimélnünk kellett. Amennyit a teljes feltárással lehetett volna, így is sikerült megállapítanunk. Legfontosabb, hogy a déli keresztfalnak, mely a *d*, *e* falakkal párhuzamosan kellett volna, hogy legyen, — *nyomát sem találjuk*. Ehhez járul, hogy a *d* fal keleti végénél, a hosszfalhoz való csatlakozásnál egy hatalmas görgetegkő alkotja a záródást; ennek 2·5 m. távolságra délre egy másik hasonló felel meg. Első tekintetre azt hittük tehát, hogy a *d* fallal záródik az épület; a két kő között szántuk az épület előtt elvonuló vízlevezető csatornának, mely után következett volna az 5·5 m. széles út. De le kellett mondanunk feltevésünkről. És pedig azért, mert bebizonyosodott, hogy a hosszfalaknak folytatása van délfelé. A helyiség padozata sem felel meg az út szerkezetének. Mintegy 20 cm. vastag, homokkal kevert apró kavics rétegen ugyanis kb. 10 cm.

vastag u. n. terrazzo réteg van, vagyis mészhabarcsba ágyazott apró téglatörmelék, mely felül le volt simítva. Találtunk mintegy 10 drb. hatszögletű kis mozaiktéglát is, amit csak úgy tudunk megérteni, hogy ezeket nem törték szét, hanem egészben kerültek a mészhabarcsba. Mert ha az egész padozat ilyenből állott volna, akkor jóval többet kellett volna találnunk. Ennek a helyiségnek padozata eredetileg mintegy 30—40 cm.-rel magasabban feküdt, mint a mellette levő helyiségé.

A körülmények alapján azt kell hinnünk, hogy ez épületnél *cselédlakással* van dolgunk. E feltevéssel sikerül az épület részeit is rendeltetésük szerint osztályoznunk. A *C* helyiség volna a cselédség tulajdonképpeni lakása, *B* a konyha helyiség, *A* pedig a cselédség felügyelőjének lakása. Ha ezt az osztályozást elfogadjuk, meg tudjuk azt is érteni, hogy a *B*, *C* helyiségek aránylag nagy terjedelműek, a mit a római lakóházak helyiségeiről általában épen nem mondhatunk. De megértjük a helyiségek berendezésének szegényes voltát is ezzel a magyarázattal, valamint azt, hogy a fűtőberendezésnek miért nem találjuk nyomát az egész épületben sehol.

A *II. jelzésű* épület északi vége 15 m., déli vége 14 m.-re van az előzőnek *b* falától. A közbeeső 260 m.² területen épületnek nyomát nem találtuk, bár két ferde és egy egyenes irányú kutató árokkal, egy méter mélyen átkutattuk. Ha tehát egyáltalán voltak ezen a területen gazdasági épületek, azok romlandó anyagból készültek és így megsemmisültek; hamú és szén helyenként bőven volt. A szóban forgó épület *f* falának külső hossza 29·7 m., a *g* falé 30·5 m. Az épület szélessége 19—19·15 m. között változik. Északi (*h*) és nyugati (*g*) határfalai 78 cm. vastagok, míg a keleti (*f*) és a déli (*i*) csupán 68 cm.-esek. A belső válaszfalak közül a *j*, *r* és *q* falak vastagsága 54 cm. Az *l*, *n*, *s* falak vastagsága 45—47 cm. közt változik, míg az *m* 60 cm., a *k* 66 cm. vastag. Nem említettük még az *o* és *p* falakat, melyek 40, ill. 52 cm. vastagok. A *v* és *t* *nem voltak felnyúló falak*, hanem a helyiségnek lebegő padlóval bíró részét választották el az ilyenekkel nem bíró résztől.

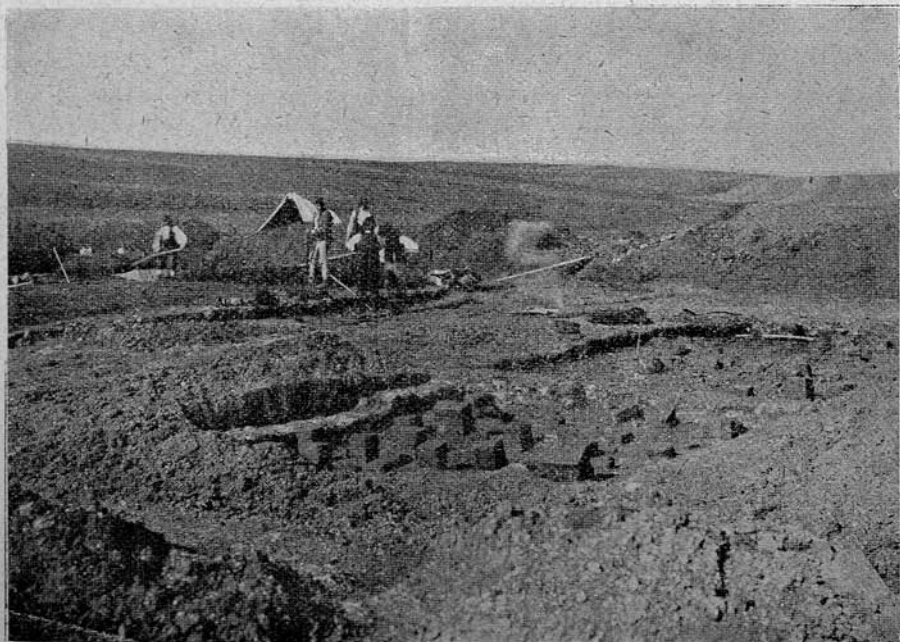
A falakból ennél az épületnél is csak 10—20 cm. ha megmaradt, az is csak imitt-amott. Ezekből megállapítható, hogy *opus incertum* rakású fal volt, ugyanolyan fajta, de jobban kiválogatott anyagból, mint a másik épület. Általában a rakása is sokkal gondosabb amannál. A *h* fal pl. azért volt jóval — mintegy 20 cm.-rel — vastagabb a *g* és *i* határfalaknál, mert a víz felől lévén, erősebbnek kellett lennie. Északkeleti (*f* felőli) sarkán megkiséreltük egész mélységében kiásni, a mi az első csákányvágásnál előtörő talajviz miatt nem sikerült. Mintegy 1 m. mélységre tudtunk lemenni mindössze, de így is megállapíthattuk, hogy ez az alapfal különösen gondosan, jól kidolgozott, ellenálló quaderekből épült. Nyilván azért, hogy a patak kiöntésének ellenállhasson. Valóban

4. sz. kép. Az urasági lakás alaprajza.
 Fig. 4. Plan de l'habitation des maîtres.

míg külső oldalán már az első csákányvágásoknál előtört a talajvíz, az *E* és *G* helyiségekben egy méter mélységben is csak nagy vízenyősséget tapasztaltunk, de nem kaptuk magát a vizet, mint a külső oldalon.

Ez a két helyiség felerészében lebegő padlóval bírt és pedig mindkettőnek az északi fele (5. sz. kép.) A lebegő padló téglaszlopokon nyugodott, melyek aránylag jól megmaradtak az *E* helyiségben, míg a *G*-ben nagy részt megsemmisültek, csak nyomaik állapíthatók meg kétségtelenül. Az oszlopok egymástól 35—45 cm. távolságban vannak s ha *ma* ez a távolság nem egyenletes, annak magyarázata az

5. sz. kép. Lebegő padlót tartó oszlopok maradványai.

Fig. 5. Restes des piliers supportant le pavement suspendu.

is lehet, hogy többé-kevésbé megdőltek, egymástól eltávolodtak, illetőleg egymáshoz közelebb hajoltak. Az első oszlopok közvetlenül a fal mellett vannak és 57 cm. hosszú, 29 cm. széles és 8 cm. vastag téglával voltak fedve. Egy ilyen eltört téglát eredeti helyén megtaláltunk és sikerült így megtudnunk, hogy a négy falnak az oszlopok magasságában mintegy 20 cm. széles párkánya van s a most említett téglát egyik szélével — mészhabarcba ágyazva — azon nyugodott, míg másik szélével a legelső oszlopon. A szóban forgó párkány egyébként úgy képződött, hogy a falak addig a magasságig tulajdonképpen fun-

damentumfalak, tehát jóval vastagabbak, mint az itt kezdődő felmenő falak. Az *E* helyiségben szélességben 6, hosszában 5 oszlop volt eredetileg, melyekből legalább egy téglá majdnem mindenütt maradt. A *G* helyiségben azonban sokkal jobban tönkrementek az oszlopok és nagy részüknek csak a helyét sikerült megállapítanunk s így azt, hogy hosszában 7, szélességben 10 oszlop volt eredetileg.

Rendes körülmények között az ilyen lebegő padlós helyiségekben égés, pörkölődés nyomait szoktuk találni, mik kétségtelenné teszik rendeltetésüket, vagyis hypocaustum voltukat. Itt azonban ezt nem láttuk. De nem láttuk a két helyiséget elválasztó falban, valamint a többi falban sem azokat a nyílásokat, melyeken át kellett volna a meleg levegőnek egyik helyiségből a másikba hatolnia. Mivel tehát semmi olyat nem láttunk, a mi arra mutatna, hogy a lebegő padló a fűtés céljait szolgálta, önkénytelenül vetődött fel az a lehetőség, hogy itt a lebegő padló a talajvíz ellen való védekezésül szolgált. Nem mernők ugyan ezt teljes határozottsággal állítani, mivel nem tudunk reá analógiát; de az kétségtelen, hogy a fűtésre vonatkozó mindennemű maradvány hiányzik, míg a talajvíz ellen ebben a két helyiségben csakugyan kellett védekezni. A *J* helyiség kevésbé volt kitéve a víznek és ott nem csoda, ha nem alkalmaztak ilyen védekezést. Ezért lehetett a *g* fal is keskenyebb, mint a *h* és *f*.

Mindkét helyiségben piskóta-alakú téglákból kirakott padozat volt. A piskóta-téglákat mészhabarcba ágyazták, mint rendesen. Úgy látszik, hogy a lebegő padlósrészben is ilyen volt a padozat, mert az oszlopok közt igen nagy számmal találtunk ilyen kis téglákat behullva.

Semmi különös mondanivalónk nincs az *F*. és *J*. helyiségekről. Utóbbi, a mellette levő *G*-vel az egész háznak legszebb helyisége lehetett; terrazzo burkolata alig romlott valamicskét. Az *F* padozata ellenben teljesen tönkrement s csak a jelekből következtethetünk arra, hogy esetleg szintén terrazzo volt. Ugyanennyit mondhatunk a *K* helyiségről is, mely úgy látszik a konyhai személyzet lakása lehetett. Ebben a helyiségben találtunk egy orsógombót csontból. A *H* helyiség, úgy látszik, konyha volt. Erre lehet következtetnünk abból, hogy benne cserépedény töredékeket találtunk, köztük egy hatalmas mázas edényét, mely, fájdalom, nem állítható össze, de az megítélhető, hogy valami folyadékot tarthattak benne. A helyiség padozata nagy téglákból állott, melyek azonban összetörték. Mindössze az *s* fal mellett maradt meg egy néhány az eredeti helyén. Ugyanabban a helyiségben egy nagy vaskanalat is találtunk, melyet azonban a rozsdá annyira tönkre tett, hogy — különösen mivel állandóan esős idő járt, a mikor ki sem száradhatott — fel sem vehettük, mert apró darabokra mállott.

Teljesen tanácstalanul állunk az *L* helyiség rendeltetésére nézve. A 16·40 m. hosszú és 5·10 m. széles helyiséget egyetlen fal sem osztja.

Vagy ha osztotta is egykor, ma az teljesen megsemmisült, a miből joggal következtetjük, hogy nem volt valami mély alapja, hanem csak amolyan gyöngébb közfal lehetett. Pedig leleteink arra mutatnak, hogy nem volt egységes rendeltetése, tehát tagozottnak is kellett lennie. Nyugati végében u. i. a *g* faltól kezdve s az *r* fallal párhuzamosan egy sor négyszögletes fűtőcső töredékét találtuk, még eredeti helyén ugyan, de annyira szétmenve, hogy felszedni nem lehetett őket. (L. 6. sz. kép.) Megállapítható, hogy a helyiségnek téglapadozata volt, de azt már nem

6. sz. kép. Fűtőcsövek (tubi) maradványai az *L* helyiségben.
Fig. 6. Restes de tuyaux de chauffage (tubi), dans la pièce *L*.

dönthetjük el itt sem, hogy azon vajjon volt-e terrazzo-réteg. A helyiségben talált tubusok közvetlenül a padozaton nyugodtak s az *r* faltól mintegy 1 m. távolságban azzal párhuzamosan helyezték el őket. Méreteik 13×17 cm.; magasságuk nem volt megállapítható, mert a megmaradt 12 darabból egy sem ép. Egykor természetesen több sor volt egymás mellett s e sorok egészen az *r* falig terjedő közt kitöltötték. Körülbelül az *n* fal irányáig tarthatott ez a padozat. Ott egyszerre puhább a talaj s nagy mennyiségű égett föld van, azonkívül hamú, melyből egy kézi őrlőkövet emeltünk ki; találtunk még apró, teljesen alakatlan bronzdarabkákat, egykor valamiféle edénynek felismerhetetlen maradványait. Egy második őrlőkőnek töredékét találtuk egyébként a **H**

— konyhának nevezett — helyiségben is, ez azonban csak idehurczolódt, mivel egészen a felszínen találtuk.

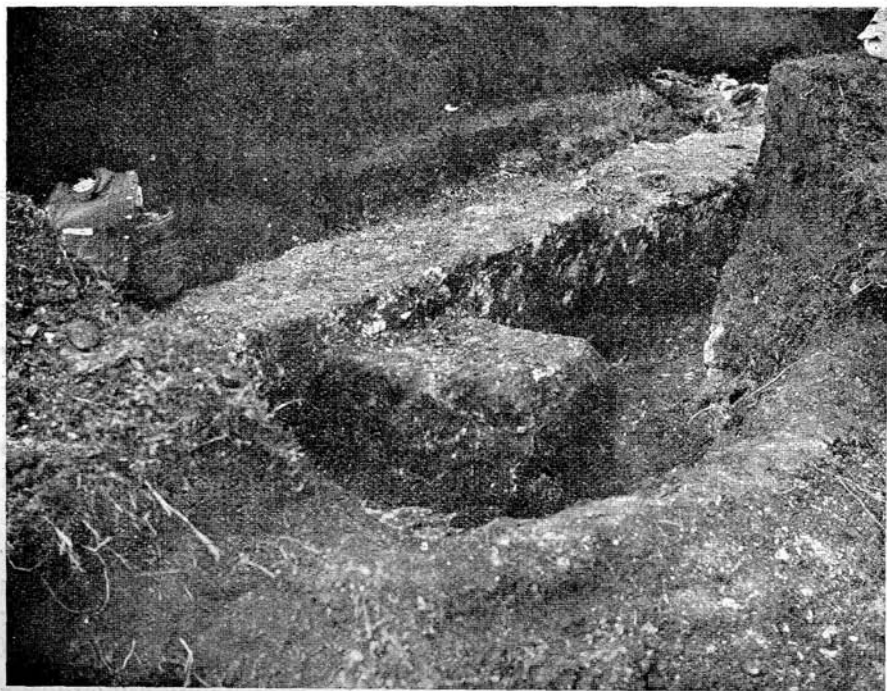
Ha már most az **L** helyiség rendeltetése felől gondolkozunk, meglehetősen nehéz a feladatunk. A helyiség az épület egész szélességében vonúl, s így azt majdnem teljesen egyenlő két részre osztja. Nagyon alkalmas tehát arra, hogy mintegy előtérül szolgáljon a két épületrész között s a fedett udvart (atrium) helyettesítse. Részben lehetett is ez a rendeltetése, de a benne talált leletek alapján azt kell hinnünk, hogy a fűtésnek központi helye — praefurnium — is itt volt. A malomkő természetesen a mellett szól, hogy egyéb rendeltetése is volt, aminthogy a nagysága miatt kellett is, hogy legyen.

Nem könnyű az **L**-től délre fekvő helyiségek rendeltetésének megállapítása sem. A **p** fal, úgy látszik, eredetileg egészen a **k** falig nyúlt; ma azonban egy része megsemmisült. Éppen felette emelkedik annak a földomlás által képezett terrásznak a széle, mely ma mesgyéül szolgál s melyről már az I. jelzésű helyiséggel kapcsolatosan is megemlékeztünk. Leletekben ezek a helyiségek is igen szegényesek. Az **O** és **N** helyiségeknek még a padozatát sem lehet megállapítani. Úgy látszik azonban, hogy terrazzo volt, a melyet a reá zuhant fedélcseréptömeg tett tönkre a felismerhetetlenségig. Érdekes jelenség az **O** helyiségben a **p** fal mellett egy 60 cm. széles, ugyanolyan hosszú és 35 cm. vastag faragott kő, mely szorosan a fal mellett van s egykor valószínűleg a háziúr pénztári szekrénye lehetett rajta. (7. sz. kép.) Közelében jelentéktelen bronz-maradványok, talán a szekrény díszéből maradtak reánk, teljesen értéktelen emlékeztőül. Ha feltevésünk helyes, akkor ezt a helyiséget az atrium egyik tartozékaként foghatjuk fel.

Nagy kérdés, hogy az **M** és **Q** helyiségek között volt-e elválasztó fal. Mi semmi nyomát nem találtuk s hogy mégis — legalább feltételelesen — felrajzoltuk, annak magyarázata, hogy épen itt vonul az ismételt említett mesgye, melyet respektálnunk kellett, tehát nem áshattuk fel kedvünk szerint; másfelől a **D** folyosóban kétségtelenül meglevő keresztfal miatt nem tartjuk lehetetlennek, hogy a **p** falnak egészen eddig volt folytatása, de az épen úgy megsemmisülhetett, mint a hogy az **o** fal keleti végén túl egykor kétségtelenül megvolt folytatása, most teljesen megsemmisült.

Ne mulasszuk el megemlíteni, hogy az **M** helyiségben is kerültek elő olyan téglák — 6 drb.; az egyikben bekarcozott betűk — a melynekből az **E** és **G** helyiségben levő oszlopokat rakták. Ebből arra lehetne következtetnünk, hogy ebben a helyiségben is lebegő padló volt valamikor, a mi épen nem lehetetlen, de az bizonyos, hogy ma semmi biztos nyoma nem maradt; a szóban levő téglák pedig máshonnan is hurczolódhattak oda. Valamennyi meg is volt sérülve, a mi — ha az eke vagy borona hurczolta el — egészen érthető.

A *Q* és *P* helyiségekkel szintén hamar végezhetünk. A déli határfalukat meglelven megbizonyosodtunk róla, hogy a másik épületnél is valami helyiség volt ezen a végén és nem út, mert annak itt is folytatódnia kellett volna. Ehhez járult, hogy padozata ezeknek a helyiségeknek ugyanolyan, mint az *A*-nak és így alkalmas minden kétség megszüntetésére, ez utóbbi tekintetében. Leletek, fájdalom, ezekben sem kerültek napfényre. Ezeknek a helyiségeknek a padozata ép úgy magasabban fekszik 20—30 cm.-rel a többiekénél, mint az *A*-nál láttuk.

7. sz. kép. Nagy kő a *p* fal mellett; rajta valami szekrény állhatott.
Fig. 7. Grand pierre près du mur *p*; une armoire quelconque devait se trouver dessus.

Hátra van még szólanunk a *D* folyosóról, mely vékony szalagként az épület egész keleti hosszán végig fut. Szélessége átlag 80 cm.; helyenként valamivel több, illetőleg kevesebb. Padozata úgy látszik terrazzo volt, mert nagyon sok mészhabarc maradt meg benne, vékony kavicsrétegen.

Az elmondottakon végigtekintve, lehetetlen nem vennünk észre, hogy itt jobb módú ember lakásával van dolgunk. Az egyes helyiségek rendeltetéséről többet nem igen állíthatunk, mint a mennyt már elmondottunk. Ennek legelső sorban a leletek kevés száma az oka. A leletek

csekély számából azonban tévedés volna messzemenő következtetésekre vonni, mivel magyarázata egészen egyszerű. Képeinkből megállapítható, hogy a ház majdnem mindenütt egészen a padozásáig elpusztult. Az alaprajzon berajzolt falak majdnem kizárólag alapfalak; sőt a *p* falnál láttuk, hogy részben az is megsemmisült. Felmenő fal alig maradt reánk. Mindent elhordott az eke és a borona s ez megmagyarázza leleteink kevés voltát. A mi keveset találtunk, az is olyan helyen került elő, ahol a lezuhanó falak és fedélcserépek maguk alá temették és így óvták meg.

Ezek után természetes, hogy ajtók helyéről, ablakokról nem beszélhetünk. Ablaküveget nem találtunk, sem küszöb-követ. Mindössze az épülettípus maradt fenn eredményként, a mivel azonban fáradozásunkat és kiadásainkat megjutalmazottnak tekinthetjük. Mert a ház alaprajza nagyon is megérdemli figyelmünket.

Jellemző a középső *L* helyiség, a mely az egész épületet két majdnem szabályosan egyenlő részre osztja. Ez a helyiség — legalább egy része — fűthető volt, a mint a benne még eredeti helyükön talált *tubi* bizonyítják. Ugyanezt bizonyítják a benne és környékén talált ú. n. *lábás cserepek (tegulae mamatae)* töredékei. Ha ezeket a leleteket tekintetbe vesszük, lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy ez a helyiség teljesen befedett lakóhelyiség volt, legalább egy részében. Ennek megállapítása pedig azért fontos, mert különben ezt kellene az *atriumnak* tartanunk. Így azonban ez — a helyi viszonyoknak megfelelő — lényeges változást, eltérést mutat annyira, hogy egyáltalán még az atrium helyettesítőjének is valamelyik mellette levő helyiséget (talán az *M*?) kell felvennünk.

Másik jellemzője a háznak a *D* folyósó, mely annak keleti oldalán mintegy *porticus* vonúl végig. Minden valószínűséggel minden helyiségcsoportba egy-egy ajtó vezetett erről a folyósóról, melynek keresztfalai bizonyára nem voltak felmenő, hanem csak alapfalak, s azt mutatják, hogy az épület helyiségei négy, esetleg öt csoportra oszlottak. Ez a folyósó is emeli házunk egyéni jellegét; az a tény, hogy az épület egész hosszában végig vonúl, amellet szól, hogy az épületben nem volt meg az atriumnak megfelelő középponti udvar, melyből az összes helyiségekbe el kellett indulni. A két jelenség egymásnak következménye és kiegészítője; együtt a lakóháznak olyan sajátos alaprajzot adnak, a melyhez hasonlót nem ismerünk akár csak magukat a villákat nézzük, akár bevonjuk tárgyalásunkba a városi házat is.

Villa rustica aránylag kevés ismeretes. Leginkább azokra szeretnők felhívni a figyelmet, a melyeket *Schumacher* ismertet a württembergi límes mentéről.¹ A négy villa alaprajzából háromé lényegileg azonos:

¹ Westd. Ztschr. XV. (1896) s. köv. l., I. táb. 1—4.

falal kerített nagy udvar egyik oldalán — melyet az épület homlokzatának kell vennünk — széles folyosó vonúl végig, s ennek végein, az udvar-négyszög sarkain tágas lakóhelyiségek vannak, kiugró saroktoronyokat utánozva. Az egésznek erődítmény jellege el nem vitatható.

Kettőnél kétségtelenül bizonyos, hogy az udvarban is voltak lakható helyiségek; sőt ezek egyikénél az *atrium Corinthiacum*ra emlékeztető oszlopok maradványai is megállapíthatók. Az utóbbival majdnem teljesen egyező harmadikról tehát joggal tétélezhető fel, hogy az udvar felől is voltak lakható helyiségei. Minket ez a típus csak annyiban érdekel, hogy a miénkénél mindenestre általánosabban elterjedt s a hazánkban eddig ismertek általában ennek változatai. *Schumacher* fenti cikkéből is arról értesülünk, hogy ez és ennek változatai az általánosak a német területen. Magunk is ismerünk ilyeneket. A Rajna és Mosel közeléből *Weerth* közl egy ilyen *Ravensbeuren*ből,¹ mely csak épen gazdagabb tagozású ezeknél, de különben egészen azonos elvek alapján készült, Vitruvius előírása szerint.² Ez az előírás pedig csak annyi eltérést kíván a városi ház alaprajzától, hogy a bejárat után mindjárt a perystilium következék s csak azután az atrium. A most ismertetethez egészen hasonlót közl ugyancsak *Weerth, Stahl* közeléből,³ a hol csupán a méreteken és a helyiségek számában van eltérés. Az alapelv azonban kétségtelenül azonos az eddig ismertettekénél tapasztalttal.

Nem mondhatunk mást azokról sem, a melyeket *Naeher* ismertet badeni területről.⁴

Kezünkben van *Gnirs* értékes tanulmánya a római villa rustica istriai példáiról.⁵ Utóbbiak az itáliai parasztház hatása alatt állanak ép úgy, mint Vitruvius leírása. Természetes tehát, hogy annyira egyeznek a fennebb ismertetekkel és Vitruvius leírásával. Itt is a tágas udvar a középpont, melyet körülépítenek a szükséges lakó- és gazdasági helyiségekkel, mely utóbbiak közt az olaj- és borsajtoló és elraktározó helyiségek nagy szerepet játszanak. Nálunk ezek nem igen kellett, hogy legyenek s ezért nincs is semmi olyan jel, mely arra vallana, hogy akár borgezdekedés is folyt volna e helyen. Bár lehetetlennek nem kell tartanunk, mert a későbbi korban ezen a vidéken, a legújabb időkig sok és jó bor termett.

Villánkhoz közelebb áll a *Schumacher* által leírt negyedik villa, melynek maradványait *Bachenau* mellett ásták fel.⁶ Ennek tulajdonképen

¹ Bonner Jahrbücher, LXI (1877), 128 köv. 1.

² De archit. VI. 6.

³ Bonner Jahrbücher, LXII. (878) 1 s köv. 1.

⁴ Bonner Jahrbücher LXXIX. (1885.) 64 s köv. I., Taf. II.

⁵ Jahrbuch für Altertumskunde 1908 (III.) 124 s köv.

⁶ Idézett helyen, 13. s következő lapok.

két alkotó része van: a lakó helyiségek és ezeket két oldalról körülvevő mintegy 2 m. széles folyósó. A tulajdonképeni lakóház hármastagozású: nagy udvar — atrium — előtt két részre osztott, mögötte osztatlan helyiség; akárcsak a Porolissumban kiasott házak egyikét látnók. A folyósó tagozott, de a tagozásnak egészen más elve van, mint a miénknél. Mert a míg a miénknél a folyósó tagozása a lakott helyiségcsoportoknak megfelelő, addig itten arra szolgál, hogy a bejáratnál egy kis alapinczézett tér (ostium) képződjék; a folyósó végén elzárt kis rész szintén használati célokat szolgálhatott. Ettől eltekintve, az egész folyósó osztatlan.

A körülfutó folyósó egyébként *Vitruvius* előírásában is szerepel, bár nem egészen érthető, hogy vajjon az udvarfelől kívánja-e meg, vagy a homlokzat felől. A felsorolt példák után azt kell mondanunk, hogy a lakott rész homlokzata előtt egy szélesebb folyósó általában van; de nem maradt el az udvar felől körülfutó keskeny folyósó sem. Ez utóbbi szélesebb szokott ugyan lenni, mint a miénknél levő, de *ez nem lényeges* különbség.

A folyósó tehát rávezet arra, hogy a két épületünk közé eső területet a villa rusticánál szokásos négyszögletű udvarnak kell vennünk s így a két épületet egy gazdasághoz tartozónak tekintsük. S ezzel meg is indokoltuk azt, a mit az I. jelű épületünkről fennebb mondottunk, valamint azt a feltevésünket, hogy ehhez a gazdasághoz nem tartozhattak a hegyoldalban messzebb fekvő romok, melyekről azt is említettük, hogy ezután lesznek átkutataandók.

Két épületünk, a közre fogott udvarral, ezek szerint egy nem nagy, de — a gazda lakóházából ítélve — mégsem egészen jelentéktelen gazdaság középpontja volt. Az udvart északon és délen nem övezte kőfal, mert annak nem maradt nyoma, noha ha egykor volt volna, a déli oldalon mindenesetre volna nyoma, még ha fel is tételezzük, hogy az északi — a patak áradásainak kitétt — oldalon épen úgy megsemmisülhetett, mint I. jelzésű épületünk megfelelő falának épen az udvar felől eső része. Úgy kell tehát lennie, hogy az istállók, színek stb. gazdasági épületek nem kőből, hanem fából épültek és csak fára voltak alapozva is. Így aztán megérthető az a sok hamú és szén, melyet az udvaron ásott kutató árkainkban kaptunk, a nélkül, hogy alapfalakra a legkisebb gyanú is lehetett volna. Ezért nem találtunk az udvarban, hanem csak a két épület közelében, fedőcserép töredéket sem, bizonyágául annak, hogy fedetlen volt, aminthogy másképp nem is lehetett.

Miután így az épület maradványokat aránylag részletesen megbeszéltük, térjünk át a

kisebb ingó leletek

ismertetésére. Nem sok van belőlük, a mi az épület maradványok ismeretett fenntartása mellett egészen érthető.

A. Érmek.

1. Meghatározhatatlanságig kopott közép bronzérem, melyet az I. épület B helyiségében találtunk az alább említett fibulával és edénnyel.

2. *Elagabalus* hybrid, bélelt (subaeratus) denarius. *Előlap*: Caracalla; Coh.¹ III. köt. 32. sz.; Coh.² IV. köt. 566., 588. *Hátlap*: Elagabalus; Coh.¹ III. köt. 149. sz. és Coh.² IV. köt. 299. sz. Előkerült az előzetes kutatás alkalmával.

B. Bronztárgyak.

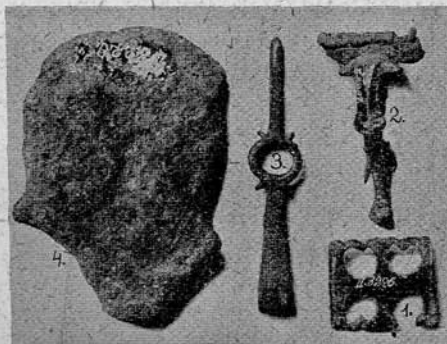
8. sz. kép.

1. *Szija erősíthető dísztag.* Leltük az előzetes kutatás alkalmával. Alsó felén ma is látszanak azoknak a nyulványoknak a maradványai, melynek segítségével felerősítették. Leltári száma: II. 8226. Gyakran előforduló tárgy a leletekben.

2. *Fibula.* Leltük az I. épület B helyiségében a 10. sz. képünkön látható agyagedénnyel. Mindkettőnek korát meghatározna a velük talált közép bronzérem, mely azonban a meghatározhatatlanságig elkopott. Hasonlót közölnek Zugmantel táborából azzal, hogy a II. sz. derekára tehető ez a fibula-typus.¹ Leltári száma: II. 8227.

3. *Tükörnek a nyele.* Leltük az N. helyiségben. Alsó végénél ma is látszik a bevágás, melybe a bronz tükörlapot elhelyezték és a szegnek a helye, melylyel megerősítették. Gyakran előfordul a római leletekben.² Leltári száma: II. 8225.

4. *Rög.* Leltük az I. épület B. helyiségében. Úgy látszik, hogy valami nehezebb — talán hús potyolására szánt — szerszámnak a töredéke. Az egyik oldala megsérült. Analogiáját nem ismerem. Leltári száma: II. 8228.

8. sz. kép. Bronz tárgyak a magyarosdi ásatásból. *Fig. 8.* Objets en bronze provenant des fouilles de Magyarosd. } ^{1/2} term. nagys. gr. nat.

¹ *Obergerm.-rhaet. Limes.* Abt. B. Lief. XXXII. Nr. 8. Kastell Zugmantel Taf. IX. 11.

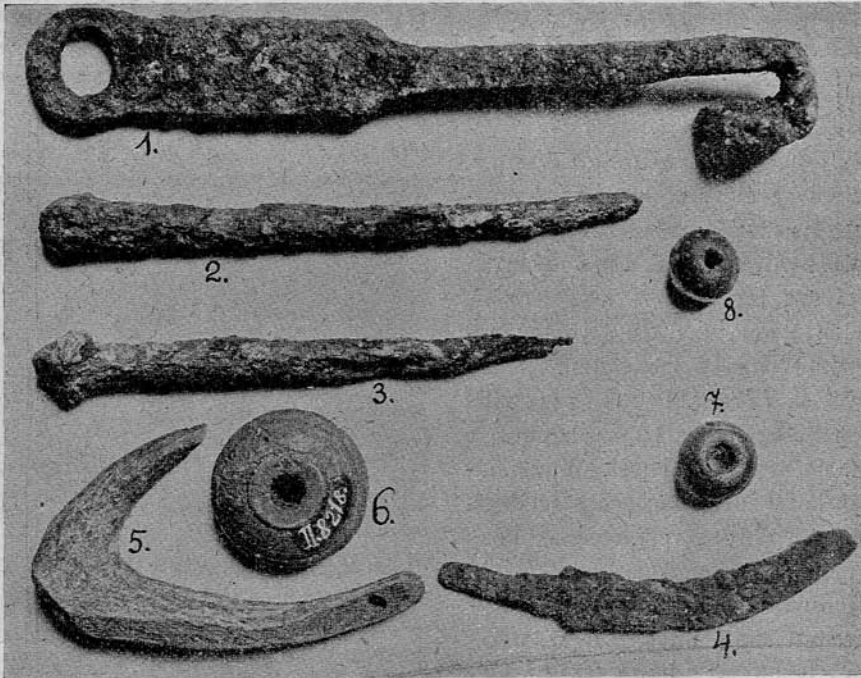
² V. ö. *Ugyanott*, Lief. XIV. Kastell Pfünz, Taf. XII. 86. *Jacobi*: Saalburg, Taf. LXI.

C. Vastárgyak.

9. sz. kép.

1. *Kulcs*. Leltük az I. épület B. helyiségében. Általánosan ismert alak. Leltári száma: II. 8234.

2—3. *Kerekfejű lyukasztó szerszám*. Leltük a II. épület feletti törmelék eltakarítása közben. Szintén gyakran előforduló szerszám-típus. Leltári számuk: II. 8231—32.

9. sz. kép. Vas-, csont- és üvegtárgyak a magyarosdi ásatásból. }
 Fig. 9. Objets en fer, en os et en verre, provenant des fouilles de Magyarosd. }^{1/2} term. nagys. gr. nat.

4. *Kis görbe kés* az I. épület B. helyiségéből. A nyelét egykor borító — nyilvánvalóan — fagofantú teljesen megsemmisült. Leltári száma: II. 8233.

D. Csont- és üvegtárgyak.

9. sz. kép.

5. *Csonthorog*. Leltük az I. épület B. helyiségében. Egyik vége átfurt, nyilvánvalóan azért, hogy abba zsineget lehessen húzni és ezzel felfüg-

geszteni. Nagysága miatt nem használhatták halászatra, hanem minden valószínűség szerint húst akasztottak reá. Leltári száma: II. 8219.

6 *Csont orsó-karika* a II. épület K helyiségéből. Igen finoman esztergályozott; a képen is kivehető szabálytalan vonalok rajta nem rajznak maradványai, hanem idő közben a földben ért hatások nyoma. Leltári száma: II. 8218.

7—8. *Üveggyöngyök*. Leltük a II. épület északi részében még a választófalak megállapítása előtt. A szokásos sötétkék üveganyagból vannak vörös-zöld-sárga betétekkel. Leltári számuk: II. 8215—16.

Kőtárgyat a már említett őrlőköveken kívül mindössze egy jelentéktelen töredéket találtak az előzetes kutatáskor a felszínen. Ez egy

10. sz. kép. Agyagedény a magyarosdi ásatásból. } ca. $\frac{1}{3}$ term. nagys.
Fig. 10. Vase en argile, } gr. nat.
des fouilles de Magyarosd.

márványtálnak (u. n. *Reibschale*) a kiöntője. Leltári száma: II. 8214.

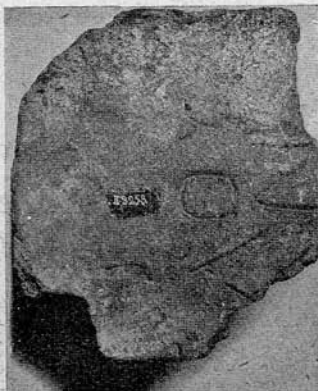
E. Agyagtárgyak.

10. sz. kép. *Agyagedény*. Rendkívül durva művű; rosszul iszapolt és nagy kavicszemekkel kevert agyagból. Szabad kézzel formálták és rosszul égették ki, vagy talán csak szárították. Leltük az I. épület B. helyiségében a már említett (8. sz. képen, 2.) fibulával és éremmel. Egykor füle is volt, mely azonban letörött. Leltári száma: II. 8213. Keresztmetszete a 13. számú képen 1.

11. sz. kép. *Agyagmésces fedőlapja* több töredékből összerakva. Vöröses

11. sz. kép. Agyagmésces fedőlapja a magyarosdi ásatásból. } $\frac{1}{2}$ term. nagys.
Fig. 11. Couvercle d'une lampe } gr. nat.
d'argile, des fouilles de Magyarosd

12. sz. kép. Téglabekarczolt betűkkel a magyarosdi ásatásból.

Fig. 12. Briques avec lettres gravées, des fouilles de Magyarosd.

ca. 1/4 term. nagys. gr. nat.

Ezekon kívül találtunk agyagedény cserepeket és egy agyagfedő részletét. — Ezek egy részének metszeteit közöljük a 13. számú képen. Anyaguk és leltári számuk a metszetek számai szerint:

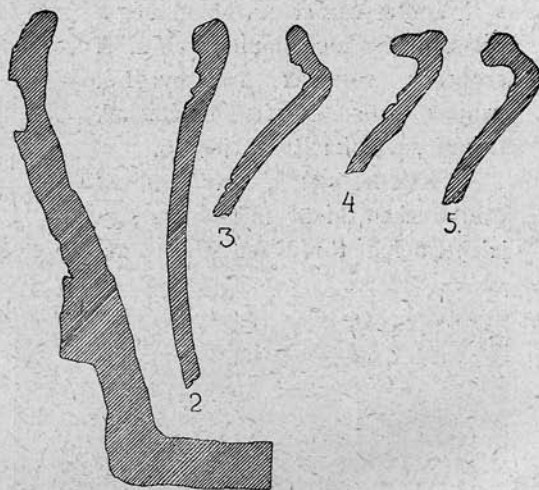
2. sz. metszet: Vörösbarna agyagból készült edény töredéke; egykori mázának halvány nyomai. Leltári száma: II. 8200.

3. és 5. sz. metszet: Közönséges szürkés anyag, máz nélkül. Leltári számuk: II. 8208 és II. 8209.

4. sz. metszet: Füstöléssel gyengén és hiányosan feketített szürkés agyag. Leltári száma: II. 8210—11.

agyagból készült nagyobb mécsesből való, mely az alpnál sötétebb mázzal is be volt vonva. Rajta valami képzeleti állatnak a képe volt, mely azonban ma már meg nem határozható. Leltári száma: II. 8206.

12. sz. kép. Oszloptégla töredéke, a II. épület M. helyiségéből; ilyenek voltak a lebegő padlós helyiségekben. A rajta bekarczolja látható betűk alapján nem állapítható meg, hogy vajjon összefüggő szöveg maradványával van-e dolgunk, avagy csak különálló betűkkel. Leltári száma: II. 8253.

13. sz. kép. A magyarosdi ásatásból való agyagedény és cserepek metszetei.

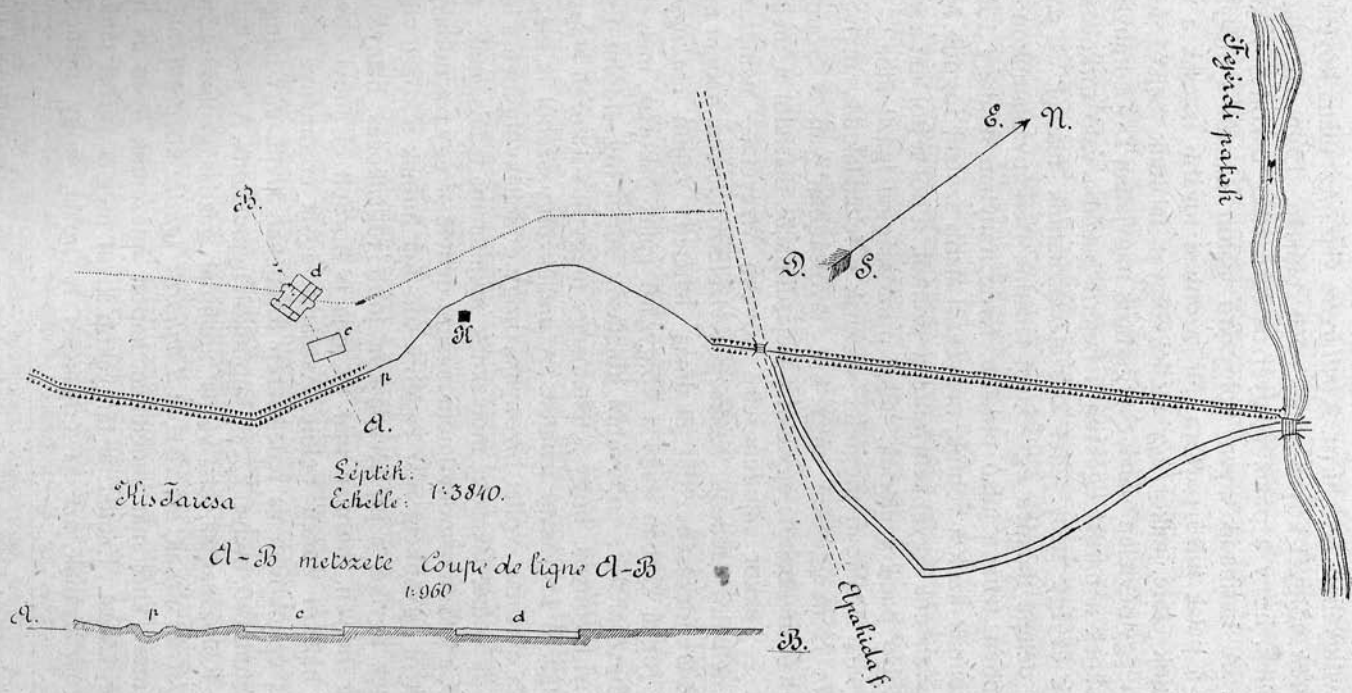
Fig. 13. Coupes de vases d'argile et de tessons de poterie, provenant des fouilles de Magyarosd.

II.

Római villa Kolozsvár „Kistarcsa“ nevű határrészében.

(A címlapon levő térképen 5.)

A Kistarcsa nevű határrész egészen Apahida községig nyulik el. Amint Apahidán a vasutól elindulunk s az országútát követve keresz-

1. sz. kép. A Kistarcsán kiásott római épületmaradványok helyzetrajza.
Fig. 1. Plan de situation des restes du bâtiment mis au jour à Kistarcsa.

túl megyünk a falún, annak alsó végénél balkéz felől az első mezei út a Szamosvölgyében levő u. n. *Királyrétre* visz. Az utána következő a *Fejérdi patak* völgyét követi annak déli oldalán. Ezen előhaladva, szemünkbe ötlük, hogy a patak völgyét ősrégi (talán őskori?) földtöltések zárják. A harmadik ilyen völgyzáró gáton átkerül a mezei út egyik ága is a patak tulsó partjára. Mi azonban tovább is csak a déli parton haladunk előre, mikor egy mellékvölgyet találunk balkéz felől, melynek ölén egy névtelen patak csörgedezik nagyjában D—É irányban. Ennek a pataknak a partjai egészen a Fejérdi-patakba való torkollásáig szabályozottak és így nem lehet összetévesztenünk mással. A patak keleti partján délfelé haladva egy kutat találunk (térképvázlatunkon K), melylyel szemben, tehát a tulsó oldalon, ferde irányban mintegy 150—200 lépésre vannak azok a romok, melyekről alább szólni fogunk. Mellékelt térképvázlatunk egyébként attól a ponttól, a hol a hol ezt a mellékvölgyben folyó patakot elértük, teljes pontossággal igazít útba.¹

A hely tehát általában megfelel azoknak a feltételeknek, melyeket *Vitruvius előír*. Nem egészen négy km. távolságban van a Szamosvölgyén vonult fő útvonaltól; egyfelől a Fejérdi-patak, másfelől a mellékvölgy pataka — akkor mindenesetre bővebb vízzel — nemcsak a gazdasághoz nélkülözhetetlenül szükséges vizet szolgáltatta, hanem még halgazdaság berendezéséhez is alkalmas lehetett. Vajjon *csakugyan* volt-e ilyen a római korban vagy a völgyzáró gátak őskoriak, melyeket később nem használtak, — a további kutatások során fog eldőlni. Egyelőre csak annyi bizonyos, hogy a lehetősége megvolt s a közeli Napoca városi lakossága jó fogyasztó lehetett. A mellékvölgy széltől is eléggé védett. Lakásra alkalmas voltát bizonyítja, hogy e mellékvölgyben a legújabb korban is voltak lakások, melyeknek nyomai ma is látszanak; sőt van ma is ott — a kiásott romoktól nem messze délfelé — egy pásztorlakás.

A romokról egyébként már régebbi idő óta tudnak a közeli vidéken lakók. Ezek egyike, a hó olvadáskor, jobb foglalkozás hiányában ázni kezdett e helyen, honnan már az apja is hordott el annyi követ, hogy egy kis házikót épített belőle. Ásásának egyik eredménye a sok mészhabarcos építőkőven és fedélcserép töredéken kívül, egy hengeralakú hypocaustum-cső, melyet 22. sz. képünkön bemutatunk. Az ásás tudomására jutott Kolozsvár sz. kir. város apahidai gazdasági intézőjének ifj. *Schneller István* úrnak, aki viszont *Lönhardt Ignác*z központi intéző úrnak tett jelentést, kitől már ismételtén kapott intézetünk ilyen és hasonló tárgyú értesítést. Ezúttal a tárgyakon kívül még a városi tanács gazdasági ügyosztályának azt az értesítését is hozta, hogy nemcsak

¹ E térképfelvételért Lattyák Sándor kolozsvári m. kir. erdőmérnök urat illeti köszönetünk, a ki máskor is fáradságot nem ismerve áll a régiségtan szolgálatába.

készségesen megengedik az esetleges kutatást, hanem tőlük telhetőleg mindenben elő is segítik azt. Valóban a kutatások egész tartama alatt a legnagyobb szívességet és előzékenységet tapasztaltuk, amiért ezen a helyen hálás köszönetet mondanunk, kedves kötelességünk.

* * *

Az ásatást június 13-án kezdtük meg és július 10-én végeztük be; vagyis kerekén 4 hétig tartott. Ebből azonban a rendes ünnepnapokon kívül néhány nap az esőzés miatt teljesen kárbaveszett, másik néhány napon pedig — ugyancsak a kedvezőtlen időjárás miatt — nem lehetett teljes erővel és sikerrel dolgoznunk.

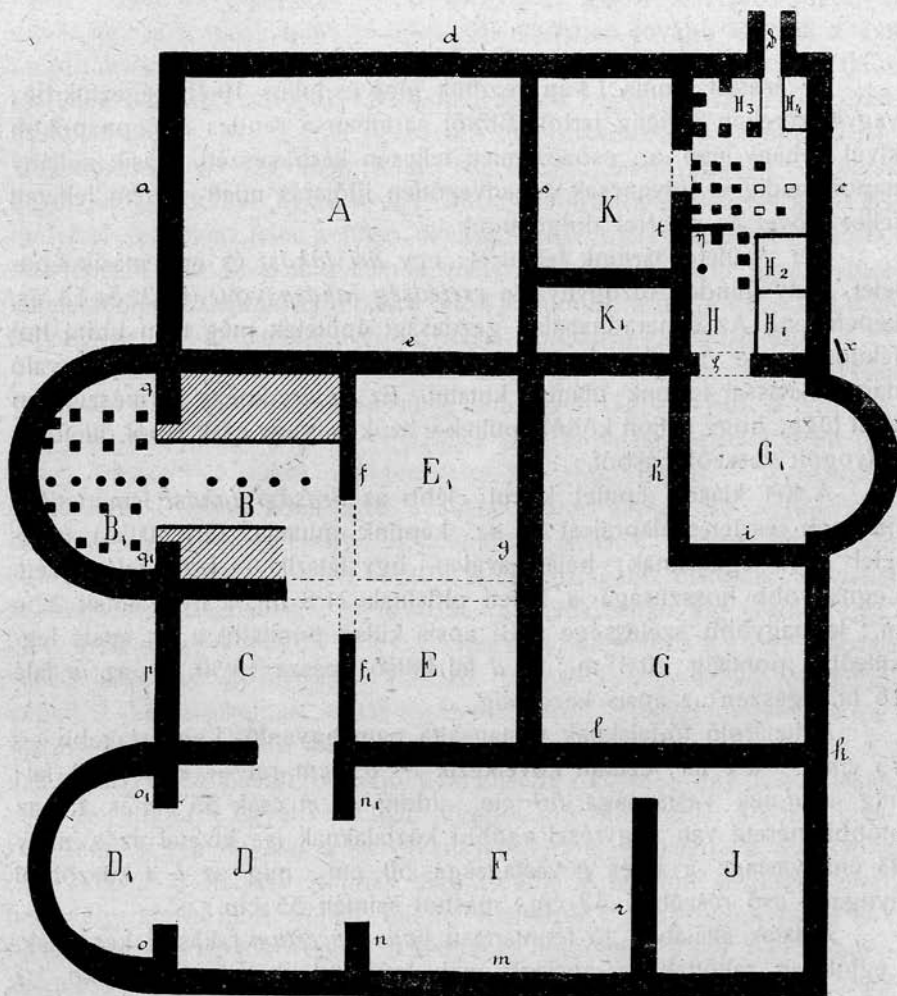
Két épületet tártunk fel itt is: egy *úri lakást* és egy másik épületet, mely minden bizonynyal a *cselédesség lakása* volt. (L. 2. és 13. sz. képeinken.) Az elmaradhatatlan gazdasági épületek még nem tudni hol feküdtek; de vannak már olyan pontjaink, a hol az eredményre való nagy kilátással fogunk utánuk kutatni. Ez az eredmény természetesen attól függ, hogy vajjon kőből épültek-e azok is, vagy csak fából, illetőleg vályogolt vesszőfonásból.

A két kiásott épület közül előbb az *urasági lakást* ismertetjük, melynek részletes alaprajzát 2. sz. képünk mutatja. Orientálása megfelel a fő égtájaknak; bejárásával — úgy látszik — kelet felé nézett. Legnagyobb hosszúsága a keleti oldalnak 21·8 m., a nyugatiának 22·6 m.; legnagyobb szélessége a B₁ apsis külső pontjától a G₁ apsis legkülsőbb pontjáig 20·8 m.; a *d* fal külső hossza 16·50 m., az *m* falé 16 m. egészen az apsis kezdetéig.

A határoló fő-falaknak vastagsága nem egyenlő. Legvastagabb — 75 cm. — a *c* fal; ezután következik — 65 cm.-rel — az *a* és *k* fal; míg a *d*-nek vastagsága 60 cm., addig az *m* csak 55 cm.-es. Ez az utóbbi mérete van nagyrészt a többi közfalaknak is; kivétel az *s*, mely 35 cm. vastag; a *v* és *g* vastagsága 50 cm., míg az *l* a küszöbtől nyugatra eső részében 52 cm., máshol szintén 55 cm.

A falak általában jó fenntartású *opus incertum* rakással készültek. Legjobban rakottak az apsisok, melyeknek tulajdonképeni fala kb. 1/2 m. mély fundamentum leszámításával helyenként az 1 m. magasságot is eléri. Általában a keleti, déli és nyugati határfalak a jobb fenntartásúak; ez utóbbiak közül azonban az *a* már nagyon rongálódott, míg a *d* egy részében épen csak megállapítható. Legtöbbet szenvedett azonban az *l*, *g*, *f* és *u*, különösen attól az ásástól, mely épen a romok mostani felfedeztetésére vezetett. (Lásd 2—3. sz. kép.) Épen ez az oka annak is, hogy nem tudjuk biztosan eldönteni, vajjon az E és E₁ között csakugyan volt-e elválasztófal; a hivatkozott képünkön látható nyomok azonban valószínűvé teszik, hogy volt. Egyébként a leletek

közt épen ezen a bolygatott területen több újabbkori tárgy került elő, köztük a XVII. sz. végétől, illetőleg a XVIII. sz. legelejéről való érmek is. Ezeket nem igen tudjuk másképp megérteni, mint annak fellevesével, hogy a Rákóczi-féle szabadságharcz alkalmával előőrsök számára

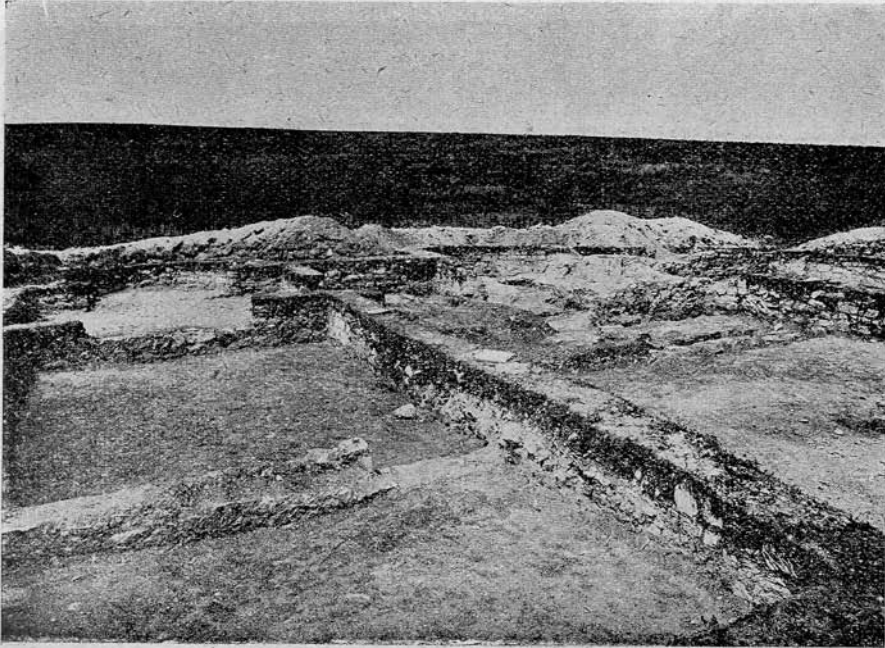

2. sz. kép. Az urasági lakás alaprajza.
Fig. 2. Plan de l'habitation des maîtres.

huzamosabb ideig felhasználták e romokat. Valószínűvé teszi ezt az a tény, hogy Rabutin táborának nyomai Kolozsvár és Szamosfalva között, az országút mellett ma is láthatók. Nincs tehát semmi lehetetlen abban, hogy a tábor meglepetés elleni védelmére kiküldött előőrsök itt még alakot találván, azokat felhasználták és pedig ezt a középső részt. Az

ennek következtében itt képződött mélyedés hívta fel a figyelmét emberünknek is.

Az egyes helyiségcsoportok ismertetését a déli oldalon kezdhetjük. Itt a *D*₁, *D*, *F* és *I* helyiségek alkotnak egy összefüggő csoportot és pedig olyan módon, hogy az *elő*l említett *kettő* egynek számít, melyeket csak az *o* és *o*₁ tagolnak. (L. 3. sz. kép.) A fő helyiség a *D* volt, melynek függeléke a félkörös záródású *D*₁. Utóbbinak építője nem igen volt első rendű mester. Erre következtethetünk abból, hogy

3. sz. kép. A déli oldal helyiségeinek maradványai.

Fig. 3. Restes des pièces du côté sud.

a záródás nem egészen szabályos, hanem inkább a félellipsishez hajlik; alapja 3·6 m., félátmérője 2·6 m.; a rövidebb átmérő végét és a hossz-átmérő szélső pontjait összekötő húr egyenként 3·25 m. hosszú. A fél-ellipsist képező fal végei az *o* és *o*₁-nél sokkal szélesebbek, mint egyébként, amint azt alaprajzunkban is kitüntettük. Ha bolthajtásos fedést tételezünk fel, megérthető ez; az építő épen ezeket a legnehezebb pontokat különösen erősen akarta alátámasztani. Egyébként semmi különösebb lelet nem került elő ebből a helyiségből. Töméntelen fedéscserép töredék és agyagedény cserép alkotta majdnem kizárólag a leleteket, meg néhány vasszeg, a milyen egyébként minden helyiségben

került elő. Padozata mindkettőnek terrazzo, azaz mészhabarcba vegyített, apróra tört téglá és apró kavics, melyet a mai betonhoz hasonlóan simítottak le.

Ebben a helyiségben találtuk azonban az egyetlen *küszöbkövet* az egész ásatás folyamán. A küszöb az *l* falat szakítja meg és a *C* helyiséggel való közlekedést szolgáló ajtóból maradt. (4. sz. kép.) Egyetlen darab mészkőből faragták ki, mely azonban az idők folyamán a közepén keresztül repedt. Hossza a kőnek 186 cm.; ebből azonban 23 cm.-t elvesz a *n* fal, mely részben reáépült. Ugyanez lehetett az

4. sz. kép. Küszöbkő a *D* és *C* helyiségek közötti *l* falban.
Fig. 4. Pierre de seuil dans le mur *l*, entre les pièces *D* et *C*.

eset a másik végénél is, hol azonban az *l* fal 32 cm.-re fekdött rajta, de a fal nagyon megrongálódott úgy, hogy mi már csak törmeléket találunk. A *C* helyiség felől 15 cm. széles párkánya van a küszöbkőnek; hasonló a kép a két végén azzal a különbséggel, hogy ott szélesebb a párkány. A párkányokkal körülvett rész 6 cm.-rel mélyített és *D* felől a szoba padlójával egy szintben van; ennek a mélyített résznek hossza 1,3 m., szélessége 47 cm. A *C* helyiség felőli párkány mellett annak két sarkában még ma is megállapítható az ajtó alsó csapjainak a helye. A nyugati jobb fenntartású és ez 6 cm. mély, átmérője 7 cm. A két lyúk mellett kis darabon, a hosszpárkány irányában, völgyelés nyomai

látszanak. E völgyelés azonban nem ment egészen végig, hanem csak mintegy 30—30 cm.-re a két lyuktól és mélysége sem egyenlő, hanem menedékes.

A *D* helyiségből 2·68 cm. széles ajtónyíláson át lehetett jutni az *F* helyiségbe. Ezen a nyíláson valóságos ajtó épen úgy nem volt, mint a *D*₁ rész felől, amit nyilvánvalóvá tesz a szemben fekvő rövid közfalaknak szabálytalan elhelyezése és az, hogy küszöbnek nyoma sincs, hanem a terrazzo-burkolat itt is, ott is tovább folytatódik a szobák szintjével egyező magasságban. A helyiség nem egészen szabályos négyszög, mert épen az *m*₁ fal elhelyezése miatt ez az oldala mintegy 20 cm.-rel hosszabb, mint a másik, vele szemben levő. Ez a falehelyezés egyébként árt a *D* helyiség szabályosságának is. Az *I* falnak e helyiségben levő középső részét jelentékenyen megrongálták a bevezető sorainkban említett alkalmakkor. A helyiségben agyagedény cserepeket és egy agyagmécsest töredéket találtunk.

Az *r* fal északi végénél kb. 1 m. széles nyílás van; vajjon eredetileg is megvolt-e, nem épen bizonyos, de valószínű. Itt járhattak át az *I* helyiségbe, melyben őrlő-kő egészen jelentéktelen darabját találtuk. Megemlítendő még, hogy padozata eltérő az elébb említettekétől, mert folyami kavicssal volt kirakva, melynek egy kis részét még eredeti helyén találtuk; a lezuhant fal ezt is megrongálta, de kavicsot sokat találtunk a falromok alatt.

A ház középső részét alkotó *B—B*₁, *C*, *E—E*₁ és *G* helyiségek fokozott figyelmünket igénylik. Az elől említett három azért, mert ezek voltak a ház legelőkelőbb helyiségei. A háromnak egymással összefüggőnek kellett lennie, bár ma — a közfalnak épen ebben a részében történt teljes megsemmisülése miatt — nem tudjuk megmondani, hogy hol volt az összekötő ajtó és főleg azt, hogy milyen volt. Bár nem kell nagy merészség annak feltételezéséhez, hogy a *C* és *D* közti ajtóval szemközt volt. Lássuk elébb a *B—B*₁ helyiségeket, melyeknek hypocaustumos fűtőberendezésük volt. Az *f*. és *u* fal közénél ásott be az az ember, kinek révén a romokról értesítést kaptunk. Munkájának legszembeötlőbb eredménye — a romboláson kívül — egy hengeralakú hypocaustum-cső volt, mely jobb fenntartású, mint az 5—6. sz. képeinken látható és nem bolygatott társai. Ennek a leletnek a nyomán indultunk meg mi is, legelső sorban a *B—B*₁ helyiséget tisztítván meg a rázuhant törmeléktől. Mikor ezzel elkészültünk, e helyiségek az 5. sz. képünkön látható alakban állottak előttünk. A helyiség közepén 1·4 m. szélességben a nagy padozat téglák megroppantak, a laikus előtt is nyilvánvalóvá tévén, hogy egykor lebegő padlót alkottak. Két oldalt viszont szembetűnhetnek a folyósószerű úrt határoló keskeny falak az által, hogy rajtuk túl a föld ismét megroskadt egy kissé, de sokkal

kevésbé, mint a falak közén. Ámbár ez nyilvánvalóvá tette, hogy a falak két oldalán nem volt lebegő padló, egyik látogatóm meggyőzésére ott is kibontottam egy darabot, a mivel őt is teljesen meggyőztem. Az, a mit 5. sz. képünk nyújt, minden további magyarázatot fölöslegessé tesz.

Csak azt kell még megjegyeznünk, hogy a folyósoszerű űr a q és q_1 falak közén sem szűnik meg, hanem a félkör alakú záródásba is átmegy és pedig úgy, hogy annak egészen nyugati faláig sorakoznak egymás mellé a henger alakú csövek, mint azt egyébként a 2. sz. ké-

5. sz. kép. A fűtőszerkezet maradványai a B—B₁ helyiségekben.
Fig. 5. Restes de l'appareil de chauffage, dans les pièces B—B₁.

pünkön között alaprajzban feltüntettük. A félkör alakú záródás egészen lebegő padlós volt és pedig olyan módon, hogy a henger alakú csövek mellett jobbra és balra 2—2 sor téglából álló oszlop is tartotta; csak egyik téglaszlopot helyettesítették henger alakú csövel. (7—8. sz. képek.) A félkör alakú záródásnak a falához nem mindig csináltak téglaszlopot vagy párkányt; nem is állítottak oda henger alakú csövet, hanem igen eredeti módon oldották meg a szélső támaszték kérdését. A módot 8. sz. képünk szemlélteti és abban áll, hogy egy tegula mamatát (α , β) úgy állítottak a fal mellé, hogy lábai befelé legyenek és ezekre fektették a nagy padozat-téglákat. Ezek a tegulae mamatae

egyébként itt is, mint általában szokás, a falfelé fordított lábakkal voltak elhelyezve a lebegő padló feletti részben (γ , δ a 7; képen, volt több is, de a lefényképezés előtt lezuhant). A lebegő padló alatt sok szárnyas- és szarvasmarha-csont került elő, melyek képeinken is láthatók.

Jellemzőek e két helyiség leletei is. Már maguk az agyagedény töredékek is finomabbak, mint a többi helyiségekben találtak. A majdnem terra sigillataszerű mázas cserepek mellett igen finoman iszapolt és keményre égetett szürke agyagcserepeket is találtunk és pedig benyomott díszítéssel, míg a vörös cserepek közt alig van díszített darab.

6. sz. kép. A fűtőcsövek maradványai a B helyiségben.
Fig. 6. Restes de tuyaux de chauffage, dans la pièce B.

Találtunk még három darab csont tüt, egy bronz stílust, egy dudoros üvededény-töredéket, ablaküveg darabot és sok stucco-töredéket.¹ (9. és 9a képek.) Utóbbiaknak domború műves vonaldíszje bár csak jelentéktelen apró darabokat találtunk, mégis kellően rekonstruálható. Az, hogy csakis darabokat találtunk, természetes, mert a lezuhant fal érthetően összetörte. Annyit ezek a darabok is bizonyítanak, hogy a

¹ Hasonlót közöl dr. Cserni Béla a marosportusi ásatásokból. *Múz. és Kvtári Értesítő*, VI. köt. (1912.) 272. lap.

szóban forgó helyiségek fala is díszes volt. Hasonló töredékek, de már nem domború művel és nem ornamentikával kerültek elő a szomszédos *C* helyiségben is. Ezeken az ismert vörös és zöld festésnek nyomai látszanak, a darabok azonban egészen kicsinyek. Ez az oka, hogy ezt a három helyiséget szorosán együtvé tartozónak valljuk, mint ezt fennebb említettük.

Mielőtt tovább mennénk, említsük meg azt, hogy a *B*₁ záródásnak alapja 3·80 m., félátmérője 2·95 m., húrjai 3·30 m.-esek; tehát ez is

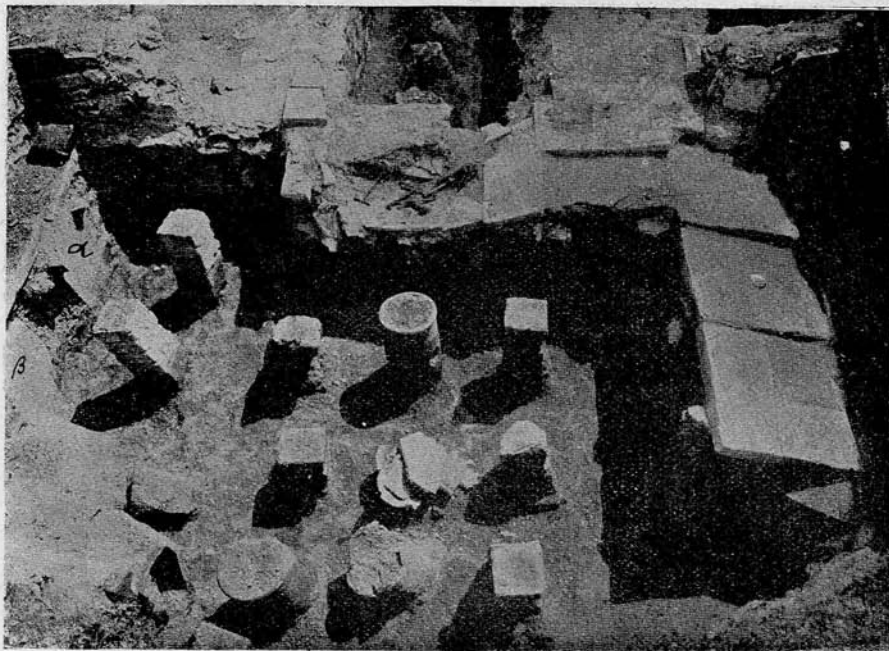
7. sz. kép. Fűtőszervezet maradványai a *B*₁ helyiségben déltől nézve.
Fig. 7. Restes de l'appareil du chauffage vus de sud, dans la pièce *B*₁.

inkább félellipsis, mint félkör; — és azt, hogy a *q* és *q*₁ között épen úgy nem zárta el valóságos ajtó, mint az *o* és *o*₁ között.

Alaprajzunk szerint a *B*—*B*₁ helyiségek kívülről fűthetők voltak. A praefurniumot nem kereshetjük máshol, mint az *E*—*E*₁ helyiségekben. Erre mutat legelső sorban, hogy az *f* falnak az a része, amelylyel az *f*-hez kellene csatlakoznia, nemcsak most nincs meg, hanem sohasem is volt meg. Bizonyos ez abból, hogy ez a fal ma is függélyes, záródása egyenes, a mi nem úgy volna, ha a végét erőszakosan rombolják vala szét. Két képünkön: a 3. és 6. számúán is meglátszik ez. Előbbi két képünkön viszont az is megállapítható, hogy ott, a hol az *f* falnak délfele a folytatását

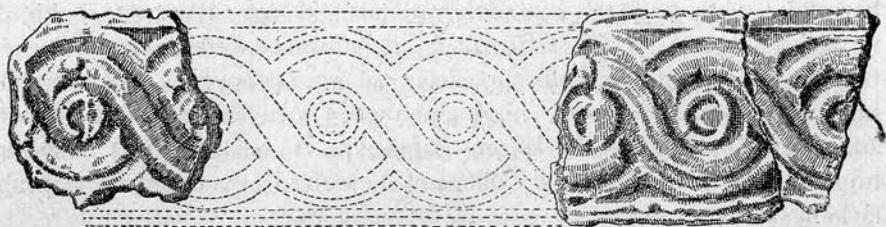
kerestük, téglapadozat maradványát találtuk egy darabon — kb. 1 m. hosszúságban — és csak azután olyanforma kőrakásokat, melyeket bizonyos jóakarattal és szükség esetén fal maradványának is mondhatunk. Ha ehhez vesszük, hogy épen ezen a helyen egyfelől nagyon sok égett földet, másfelől faszén darabokat is találtunk, azt hisszük, hogy eléggé megindokoltuk állításunkat, melyre egyébként az alaprajz is kényszerített.

A G helyiség mellett akár szó nélkül tovább is mehetnénk, ha

8. sz. kép. A fűtőszerkezet maradványai északról nézve.
Fig. 8. Restes de l'appareil du chauffage vus de nord.

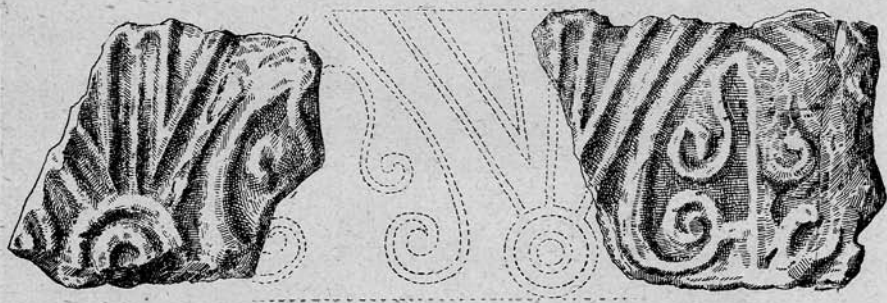
nem volna mellette a G_1 és nem volna előtte az $E-E_1$. De így meg kell itt is állanunk néhány szóra. A helyiség alakja szabálytalan, mint alaprajzunkból kitetszik. Padozata úgy látszik döngölt föld volt csupán, legfeljebb kisebb-nagyobb kőlapokkal hiányosan kirakva, amilyenből néhány darabot kaptunk. Néhány agyagedény cserép mindaz, a mit leletként nyújtott. Annál érdekesebb a G_1 . Ez — legalább ebben az alakjában — a G szerves részének tekintendő körülfalazott és a G szintjénél mintegy jó félméterrel magasabban fekvő, nagy téglákkal és azonfelül mészhabarcba kevert téglatörmelékkel és kavicskeverékkel bevont pa-

9. sz. kép. Domborúmüves díszítések kiegészítve.
Fig. 9. Reconstruction des ornements en relief.

dozatú terület. Nagyon emlékeztet a Porolissumban talált konyha- és sütőkemencze helyére.¹ Leletei közt említésre méltó nem akadt.

Az *e* fal a K_1 helyiség vonalában nagyon megrongálódott. De azért megállapítható, hogy a G_1 és H_1 helyiségek között egy 1·62 m. széles nyílás volt a falban. Valójában egy helyiség az egész $H-H_1$, melyet csak

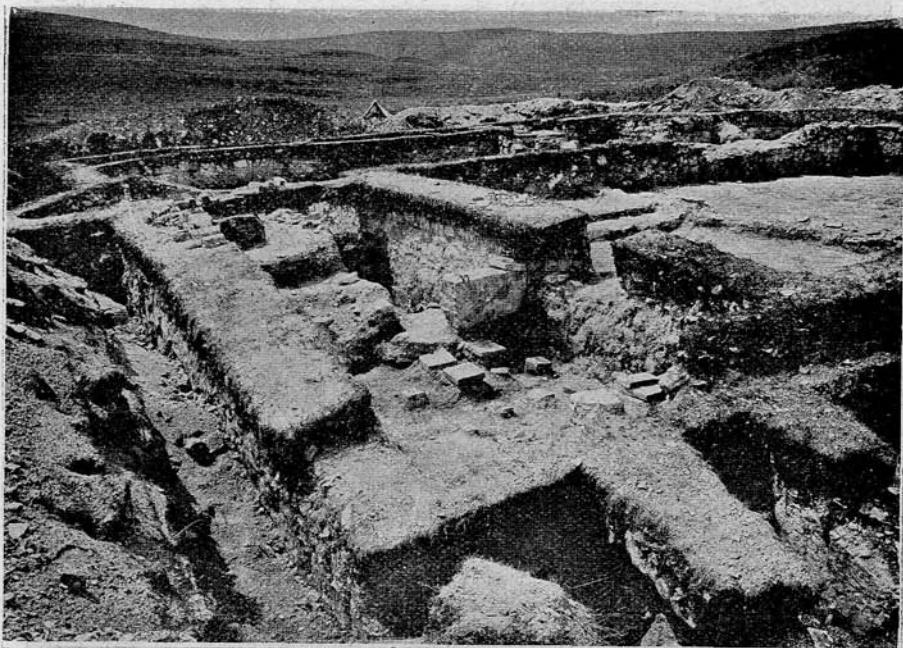
9a sz. kép. Domborúmüves díszítések kiegészítve.
Fig. 9a. Reconstruction des ornements en relief.

leírásunk világossága érdekében jelölünk részenként külön. Mivel pedig a két helyiség padlószintje nem egyenlő, hanem a G_1 szintje valamivel alacsonyabb, önként következik, hogy a nyílás nem szolgálhatott ajtóul, hanem a lebegő padlós, tehát hypocaustumos berendezésű H helyiségből a meleg levegő hatolt át a G helyiségbe ezen a nyíláson, melynek ezek szerint, hasonló fűtésre kellett berendezve lennie. A ránk maradt alakjában azonban ennek semmi nyoma, minek alább igyekszünk megtalálni a magyarázatát. A $H-H_3$ helyiségek hypocaustumos voltát nem szükség bizonyítanunk. (L. 10. sz. képen.) Itt megtaláljuk a praefurniumot is, mely két nagy (50–50 cm. vastag), élére állított kőlapból állott. Ezek

¹ V. ö. Dolgozatok — Travaux, 1911. (II.)

ma nagyon porladozó, a mi a sok tüzelés után természetes. Mintegy 60 cm. széles közükben sok szenet találtunk. A *d* falban volt nyílása ugyanolyan széles, de már a fal belső szélénél 40 cm.-re keskenyedik a melegvezető csatorna az által, hogy két oldalán felfalazás van.

A baloldali H_4 felfalazás 1 m. hosszú, kb. 40 cm. magas; vagyis körülbelül egy szintben van a H_2 -vel, valamint ilyen magas az η kő is, mely falat helyettesít, a miből világos, hogy az egész helyiség padozatának ez volt a szintje. A praefurniumból (ϑ) bevezető csatorna jobb

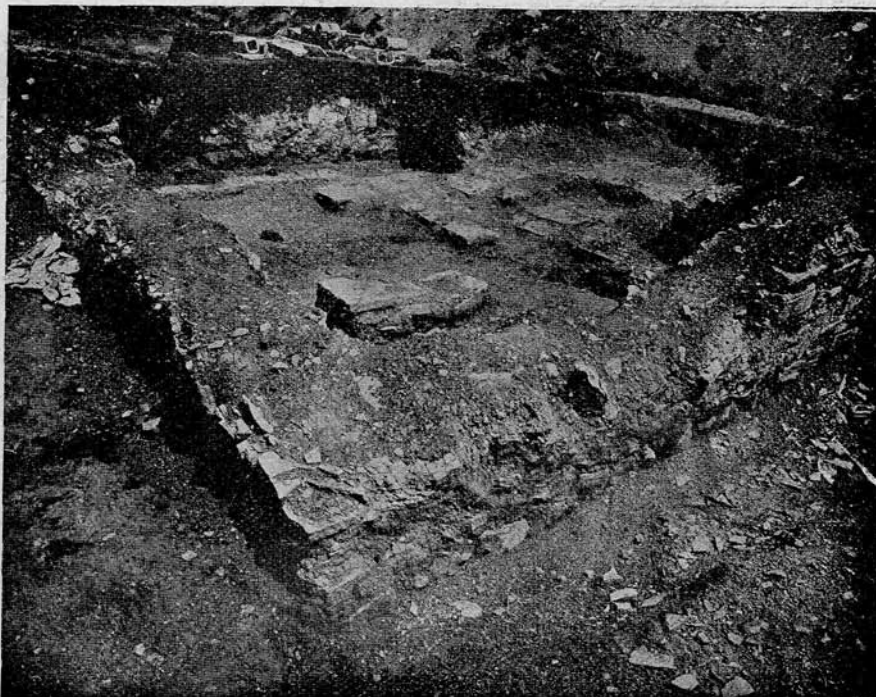
10. sz. kép. A keleti oldal helyiségeinek maradványai.

Fig. 10. Restes des pièces du côté est.

oldalán levő felfalazás jóval alacsonyabb és itt már 28×28 cm. széles, 6 cm. vastag téglákkal rakott, padló tartó oszlopok maradványait is találjuk. A H_3 egész területén ilyen oszlopmaradványok vannak 18×18 cm. széles, 6 cm. vastag téglákból. A H_2 és η köze 50–60 cm. széles, a mely nyíláson át a meleg levegő a H helyiség részbe jutott. Ebben ugyanolyan téglákból rakott oszlopok maradványait találjuk, mint a praefurnium felőli falnál, de van egy henger alakú csőnek is maradványa bizonyítván, hogy itt a téglaszlopok ilyen csövekkel váltakoztak.

Szólunk még a H_1 -ről, melynek szintje mintegy 30 cm.-rel fekszik magasabban a H_2 szintjénél. Ez 1.3 m. széles, 1.6 m. hosszú

medencze, melynek feneke mészhabarcsba ágyazott összetört téglából van, igen gondos simítással. A medenczének úgy látszik oldalfalait is melegítették. Mielőtt kitakarítottuk, a 12. sz. képünkön látható kinézése volt, vagyis tele volt rendszertelenül heverő kis falmelegítő csövekkel és azok töredékeivel, melyek csak a beomlott falból valók lehetnek. Nehány darabját ennél nagyobb csöveknek is találtuk, de csak töredékben annak bizonyosságául, hogy a helyiség többi részeinek falát is melegítették.

11. sz. kép. A G₁ helyiség maradványai nyugatról nézve.

Fig. 11. Restes de la pièce G₁ vus de l'ouest.

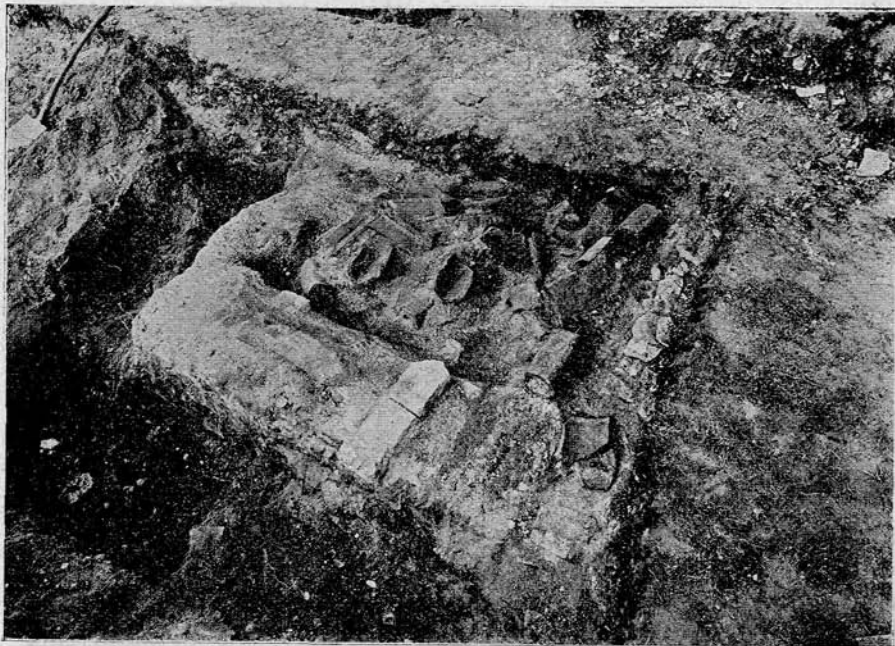
Már hivatkozott 10. sz. képünkön az a nyílás is látható, mely a *t* falon a *K* helyiség felé van. Ennek a helyiségnek padozata, kivált a *v* és *s* falak körül jó nagy darabon, égett földnek látszik; utóbbi fal mellett egy helyen még faszenet is találtunk. Minden azt mutatná tehát, hogy ez a helyiség is be volt kapcsolva a mellette levőnek légfűtésébe. Csak az a bökkenő, hogy a *t* falon levő nyílás nem megy lejjebb a padozat szintjénél, mely e szerint ugyanolyan magas volt, mint a mellette levő helyiség lebegő padlójának szintje. A falban levő nyílás tehát csak ajtó lehetett. Érdekes az *s* fal. Az összes többi falaktól eltérőleg, nem kő-

ből, hanem téglákból volt, a melyeneket nemcsak rendetlen összeomlásban találtunk, hanem eredeti helyzetükben is.

A K_1 helyiségről semmi különösebb mondani való nincs. A most említett két helyiségben került elő két római érem is.

Az A helyiségnél megfigyeltük, hogy a fedőcserép töredékek, melyek a többi helyiségeket egészen elfödtek, itt csak a falak mentén fordultak elő, míg a helyiség középpontja körül nem igen találtuk őket. A benne előkerült leletek közül a cserépdarabok nem kívánnak külö-

12. sz. kép. A H_1 helyiség fűtőcsövekkel tele.

Fig. 12. La pièce H_1 pleine avec tuyaux de chauffage

nősebb figyelmet. Annál inkább az, hogy az a és d falak találkozásánál égett tapaszdarabokat találtunk és ugyanabban a szintben XVIII. századbeli két bronz pénzt, a mi azt mutatja, hogy ez a rész is későbbi, erőszakos rongálásnak volt kitéve. A helyiségnek határfalai egyébként mindköt a leggyengébb fentartásúak úgy, hogy néhol irányukat is csak a fundamentum külső oldalának kiásásával tudtuk biztosan megállapítani.

Az egyes helyiségek részletes leírása után annak a nézetünknek kell kifejezést adnunk, hogy *ez az egész épület nem egyszerre épült ekkorának*. Úgy kell lennie, hogy az első építkezésnél megelégedett a gazda egy kisebb lakással, mely az A , $K-K_1$, $H-H_4$ és a G_1 helyi-

ségekből állott. Legfontosabb okunk erre a feltételezésre a G_1 helyiség szabálytalan elhelyezése és az, hogy ez a helyiség egykor fűthető¹ kellett, hogy legyen, mint a maga helyén kifejtettük. Fájdalom, a falak rakása annyira egyhangú, hogy azokban építési periodusokat megkülönböztetni nem lehet. De ha még tekintetbe vesszük, hogy a ház úgy, a mint a maga egészében előttünk áll, már a két helyről való fűtöttség szempontjából is talány, a mihez járul a G_1 helyiség a maga érthetetlen félkörös záródásával, — nem marad hátra más, mint fennebb hangoztatott feltevésünk. Az ilyen módon feltételezett kisebb lakóházban az A volt a fedett udvar és pedig minden valószínűség szerint *atrium displuviatum*, mert az impluviumnak (melyre itt nem is volt olyan szükség, mint a városi háznál) semmi nyoma. A K_1 lehetett a kis háztartás konyhája, míg a K csak nyáron használt helyiség. Mikor a hideg beköszöntött jött meg a fűthető helyiségek ideje. Egy szerényebb igényű polgári háznak megtaláljuk benne minden szükséges helyiségét.

Később aztán kibővítették ezt a kis házat, még pedig igen jelentékenyen. A bővítéssel együtt járt a $H-H_1$ helyiségek átalakítása a *család fürdőjévé*. Mert a H_1 abban az állapotában, a hogy találtuk más nem lehetett, mint fürdőmedence; kisebb fajta házi fürdőről lévén szó, nem csóda, hogy nincsenek meg benne mindazok a helyiségek, a melyeket nyilvános vagy közfürdőknél megtalálunk. A kibővítéskor történetelt meg a G_1 helyiségnek átalakítása is a konyhai és a sütökemence részére szükséges alappá.

A G lett tehát a konyha, míg a $K-K_1$ egyéb célra szolgálhattak, az A pedig megmaradt továbbra is atriumnak. A $B-B_1$ és C lettek a legelőkelőbb helyiségei, melyben kivált akkor tartózkodtak, mikor vendégei voltak a háznak. Csak egy a bökkenő! Az, hogy az $E-E_1$ helyiségeket egészben vagy részben a legutóbb említettek fűtőberendezéséhez szolgáló praefurnium helyének kell vennünk; azonban semmi maradvány nem szól arról, hogyan oldották meg a konyha és a nyilvánvalóan étkező helyiségek között való közlekedés kérdését.

A többi helyiségek közül a $D-D_1$ és F helyiségek bizonyára lakó- és hálólhelyiségek, míg a J -nek a konyhához tartozó melléhelyiség (kamra) szerepe jut. — A G_1 félkör alakú záródásánál, annak északi külső sarka mellett a 10. sz. képünkön is látható nagy kő minden valószínűség szerint egyik bejárat lépcsőjéből maradt, de nem valószínű, hogy eredeti helyén volna. Az épület bejáratának ezek szerint semmi biztos maradványa nincs.

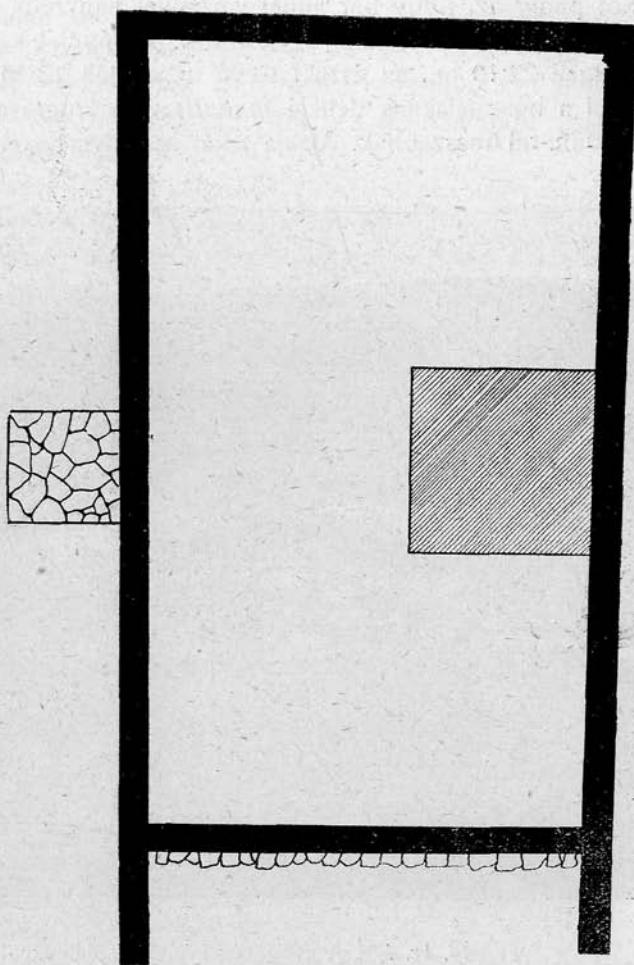
Egyik bejáratának mindenesetre az A atrium felől kellett lennie. Minthogy azonban ennek külső falai majdnem teljesen megsemmisültek, ma már nem tudjuk megállapítani, hogy hol volt. Nem okvetlenül kell feltételeznünk egy második bejáratot is, de viszont lehetőségét sem kell

kétségbe vonnunk. Ennek mindenesetre a délkeleti részen, a *G* helyiség felől kellett lennie és pedig az alább ismertetendő melléképülettel való közlekedés érdekében.

Az egész épületben nem találtunk — a dolog természete szerint — olyan helyet, a hová az ablakokat elhelyezhetnők. — Pedig a pompásabb helyiségekben nem is kis számmal talált ablaküveg töredékek azt mutatják, hogy ilyenek voltak.

Még csak egy körülményre kívánunk utalni, mielőtt ennek az épületnek leírását befejeznők és pedig az *A* = atrium elhelyezésére. Ebben mindenesetre szokatlan, hogy kifejezetten északnak fekszik. Magyarázata azonban megvan a dolognak abban, hogy a mikor építették — a tőle délre levő helyiségek későbbi hozzáépítések lévén — minden oldala sza-

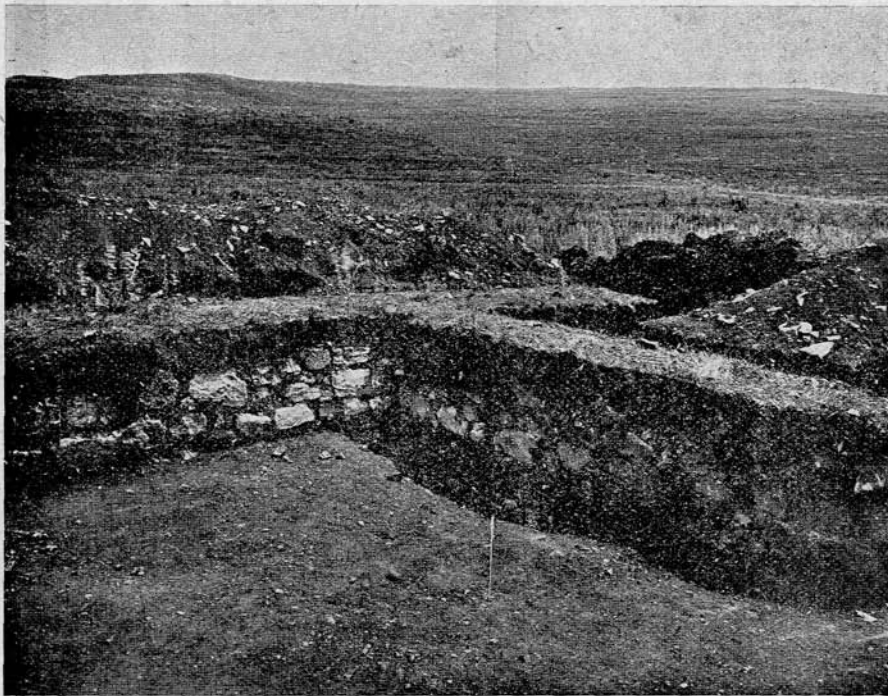
badon állott a keletinek kivételével és így az északi fekvést csak később nyerte, míg addig délről és nyugatról elég napot kapott. Azt hisszük, hogy ez is bizonyíték fennebbi véleményünk mellett, hogy az épület összes helyiségei nem egyszerre épültek.

13. sz. kép. A cselédség lakásának alaprajza.
Fig. 13. Plan de l'habitation des domestiques.

A most leírt épülettől keletre egy sokkal egyszerűbb másik épület maradványaira leltünk, melynek alaprajzát 13. sz. képünk mutatja, míg

az elébb leírt épülethez való elhelyezését a leírásunk elején közölt helyzetrajz szemlélteti. Ebből kitűnik, hogy elhelyezése a főépülethez viszonyítva még szabálytalanabb, mint a magyarosdiaknál láttuk, alaprajzából pedig az, hogy bár annál valamivel nagyobb, de semmi tagozása nem lévén, annál sokkal egyszerűbb. Az épület keleti fala 21·10 m., a nyugati 22·10 m., az északi 13·90 m., a déli 13·20 m. hosszú. Ehhez járul a hosszfalaknak dél felé *in antis* való kiugrása, mi által egyenként 2·60 m.-rel hosszabbak. Alakja tehát szabálytalan ennek is. A falak álta-

14. sz. kép. A cselédség lakásának délnyugati sarka.
Fig. 14. Angle sud-ouest de l'habitation des domestiques.

lánban igen gyenge fentartásúak; kivétel egyedül a délnyugati sarok, melyet 14. sz. képünkön fényképfelvétel nyomán is bemutatunk. Itt mintegy 40—50 cm. magasságban maradt meg, míg más helyeken a fundamentumnak is csak egy részét találtuk már. Ez is megcsuszott úgy, hogy a falak vastagságát sem lehetett egészen pontosan felmérnünk. A jobban megmaradt részek szerint mintegy 75—80 cm. vastagok lehettek ezek a határfalak, a mi — tekintve, hogy hatalmas fedézetet kellett tartaniok, — nem is mondható túlságosnak.

Az épület belsejében tapasztalt jelenségek közül arra kell rámutatnunk, hogy a déli keresztfaltól 8·5 m.-re a keleti hosszú fal mellett egy 5×5 m. terjedelmű, keskeny fallal körülfalazott részt találtunk, mely nyilván a tűzhely helye volt. Hasonlót találtunk a magyarosdi ennek megfelelő épületben is, de ott még ennél is jobban tönkrement állapotban. Pedig itt sem lehetett még a méreteket sem pontosan megállapítani, de a téglák, mészhabarcsmaradékok és széndarabok kizárják, hogy a lényegben csalódnánk.

A két antae között, a déli keresztfal külső oldalán egymás felett két sor palalapot kaptunk egész szélességben. Mivel ezen a helyen tovább is voltak hasonló palalapok, azt kell hinnünk, hogy ez az egész terület ezekkel volt padozva. Déli fekvése és ez oldalon teljesen nyitott volta miatt nem fojthatjuk el azt a megjegyzést, hogy ez a hely egy kisebb méhes czéljaira szolgálhatott.

Még egy jelenséget kell tekintetbe vennünk. Azt, hogy az épület nyugati falának közepe táján, tehát épen szemben a másik hosszfal mellett feltételezett tűzhelylyel, de a falon kívül, hatalmas kövekkel kikövezett 3×3 m. nagyságú terület van, valószínűleg az épület bejárata. A kikövezés csak a nevezett területre szorítkozik, a mit hangsúlyoznunk kell, mert könnyen támadhatna másnak is, mint nekünk támadt, az a gondolata, hogy ez a kikövezés egészen az urasági lakásig tartott. Meggyőződünk azonban, hogy ez a feltevés alaptalan.

Az épület rendeltetésére nézve aligha csalódnunk, ha a *cselédség lakásának* tartjuk, melyben természetesen szerszámai egy részét is tartotta. Itt is találtunk sok agyagedény töredéket, de ezek nem a finomabb anyagúak közül valók; egy agyagmécsest és egynek töredékét; leltünk szarvasagancsokat és mindenféle szarvasmarha-csontokat és néhány csontszerszámot; legfontosabb azonban az a két vasszerszám, melyet a 14. képünkön bemutatott sarokban találtunk a fal tövében.

Mindezekről azonban az alábbiakban lesz szó részletesebben.

Kisebb ingó leletek.

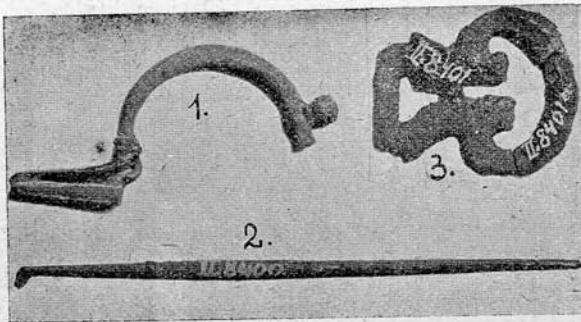
A. Érmek.

1. *Septimius Geta* ezüst denariusának bronz (potin) verete. *Cohen*² IV. 264 lap, 104 szám. Gyöngye fenntartású. Találtuk az A helyiségben.

2. *Elagabalus* potin denariususa; kopottsága miatt közelebbről meg nem határozható. Leltük a cselédlakásban.

3. *Julia Maesa* bronz denariususa. *Coh.*² IV. 394. l. 39. sz. Hátlap: PVDICITIA. Leltük ugyanott.

4. *Julia Mamaea* bélelt potin denariususa. *Cohen*², IV. 492. lap, 20. sz. Gyöngye fenntartású. Találtuk a H helyiségben.

15. sz. kép. Bronztárgyak a kistarcsai ásatásból,
 Fig. 15. Objets en bronze, provenant des fouilles de Kistarcsa. } $\frac{3}{4}$ term. nagys. gr. nat.

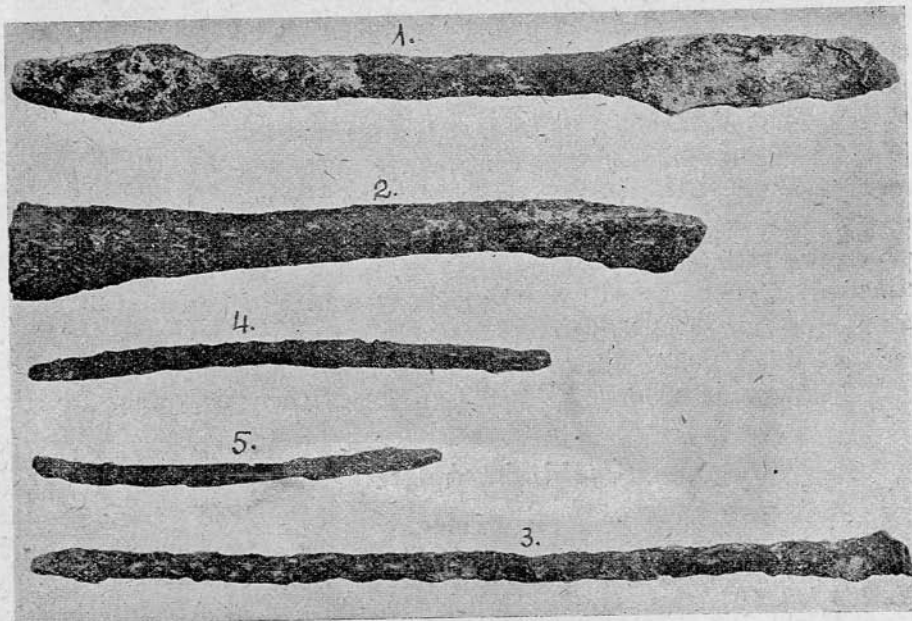
1. *Stilus*. Leltük a B helyiségben. Nem tartozik a ritkaságok közé.² Szokták kis kanálnak is hívni, de erre semmi alap. Leltári száma: II. 8400.
2. *Szijcsatt nőtagja*. Leltük a D helyiségben. Leltári száma: II. 8401.

5. Meghatározhatatlanságig kopott kis bronzérem. Találtuk a cseléd lakásban.

B. Bronztárgyak.

15. sz. kép.

1. *Aláhajtott láb fibula részlete*. Leltük az a fal külső oldalán. Egy porolissumi analogiánk alapján¹ a III. század első felére tehetjük. Leltári száma: II. 8397.

16. sz. kép. Vastárgyak a kistarcsai ásatásból.
 Fig. 16. Objets en fer, provenant des fouilles de Kistarcsa. } $\frac{2}{5}$ term. nagys. gr. nat.

¹ Dolgozatok — Travaux, 1911 (II). 79 és 91 lap.

² Obergerm.-rhaet. Limes; Abth. B. Lief. 26. (No. 72. Kastell Weissenburg) Taf. VII. 48 és 38 lap. Ugyanott: Lief. 14. Taf. XII. 26,

C. Vastárgyak.

16. sz. kép.

1. *Furó* illetőleg *vájószerszám.*

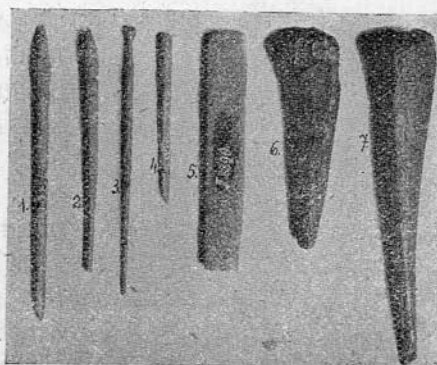
Leltük a II. épület lefénnyképezett (14. sz. képünkön látható) sarkában. Hasonlót ismerünk többet is, különböző lelőhelyekről szóló irodalomban.¹ Leltári száma: II. 8502.

2. *Vésőszerszám* nyéltokkal.

Leltük az előzővel együtt. Analogiáját szintén ismerjük.² Leltári száma: II. 8503.

3. *Ismeretlen rendeltetésű szerszám része.* Leltük az előzőkkel. Leltári száma: II. 8504.

4—5. *Megromlott lyukasztó szerszámok.* Leltük az urasági lakás bolygatott részének legelső rétegében. Leltári számuk: II. 8497 és II. 8499.

17. sz. kép. Csonttárgyak a kistarcsai ásatásból.
Fig. 17. Objets en os provenant des fouilles de Kistarcsa. } ^{1/3} term. nagys. gr. nat.

D. Csonttárgyak.

17. sz. kép.

1—2. *Diszes fejű tűk.* Leltük a B. és D. helyiségben. Analogiáik ismeretesek.³ Leltári számuk: II. 8394. és II. 8403.

3. *Fejes, díszítetlen tű.* Leltük a B. helyiségben. Leltári szám: II. 8393. Gyakran előforduló lelettárgy.⁴

4. *Fejetlen és díszítetlen tű.* Leltük a B. helyiségben. Szintén igen gyakran fordul elő. Leltári száma: II. 8395.

5 *Simító szerszám,* alsó végén kis átlukasztás nyomaival. Leltük a cselédlakásban. Analogiáját ismerjük.⁵

6—7. *Két ár.* Leltük a cselédlakásban.

E. Agyagtárgyak.

18. sz. kép. *Díszítetlen mécses* barna agyagból. Semmi különösebb mondanivalónk nincs róla. Leltük a cselédlakás északi falánál. Leltári sz.: II. 8418.

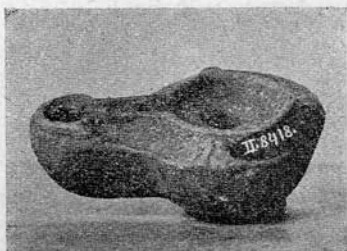
¹ *Jacobi*: Saalburg, 209. lap, 28. kép, 17. szám. Obergerm.-rhaet. Limes, Abt' B. Lief. XXXII. Nr. 8. Zugmantel, XVI. 15.

² *Jacobi*: i. m. 209. lap, 28. kép, 11. szám.

³ *Obergerm.-rhaet. Limes*; Abth. B., Lief. XXXII. Nr. 8, Zugmantel, XX. tábla 58. sz.

⁴ *Ugyanott*, XX. tábla 59. szám.

⁵ *Ugyanott*, XX. tábla 83. sz.

18. sz. kép.
Agyagmécse
a kistarcsai
ásatásból.
Fig. 18. Lampe en
argile des fouilles
de Kistarcsa.

1/2 term. nagys.
gr. nat.

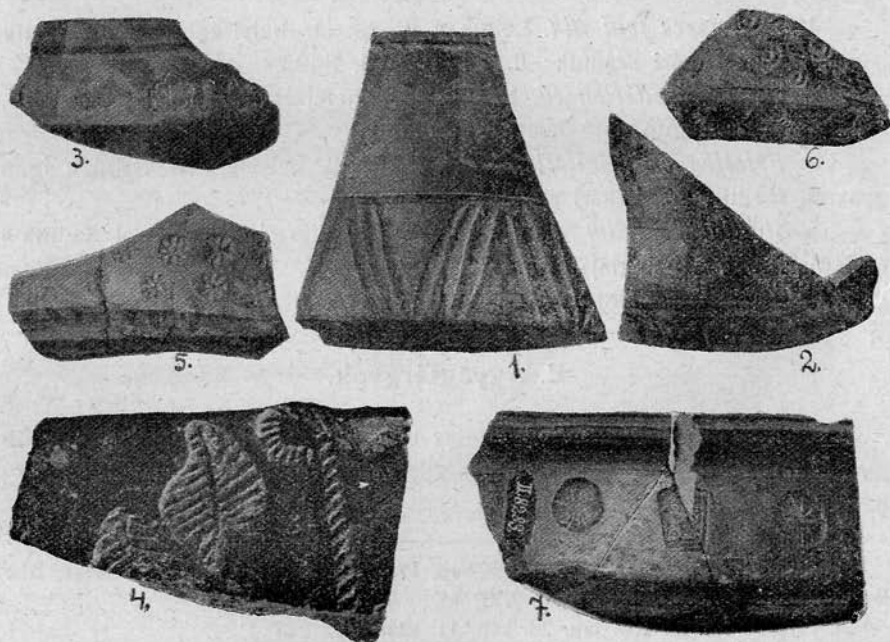
Ez az egyetlen ép agyagtárgyunk; a többi mind csak töredék, melyek közül a díszítetteknek képét is adjuk, míg a díszítetleneknek csak metszetét. *Jellemző körülmény, hogy a díszített darabok egyetlen kivétellel mind szürke agyagból készültek, melynél a tulajdonképeni anyagnál sötétebb, de rendkívül vékony mázat is alkalmaztak.*

A szürke anyagot használták a díszítetlen edényeknél is, de ezek kidolgozása nem annyira gondos, mint a most említettekénél.

Nagy számmal találtuk a *vörös mázas, terra sigillataszerű* edénycserepeket, melyek a formát is utánozzák, de egyetlen darab van köztük díszített.

A díszített darabok 19. sz. képünkön láthatók:

1. Metszete: 20. kép, 1. sz. Az edény felső testét három körülfutó hornyolat tagozza, melyek közül az egyik közvetlenül a szájerem alatt van. A legalsó sávban zezugos, mélyen vésett díszítés. Az edény szürke agyagból készült; az alpnál jóval sötétebb, nagyon vékony máza a belső

19. sz. kép. Díszített agyag edénycserepek a kistarcsai ásatásból.
Fig. 19. Tessons de vases d'argile, des fouilles de Kistarcsa.

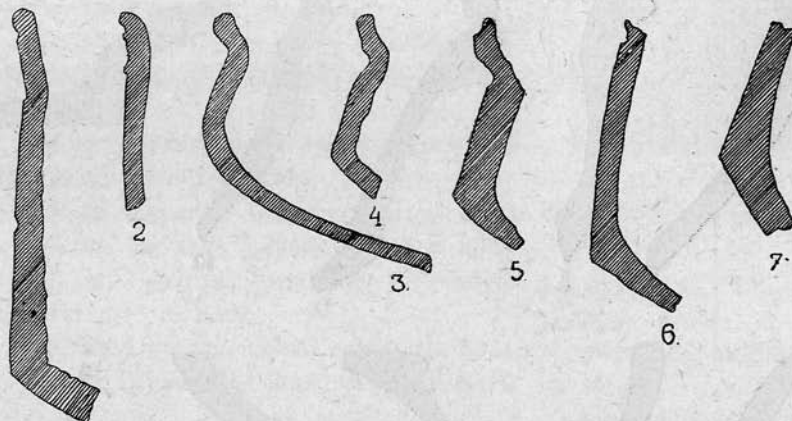

oldalán nagy részben lepattogzott. Leltári száma: II. 8281. Leltük a *C.* helyiségben.

2. Metszete: 20. képen, 6. sz. Hasonló anyagú és technikájú, mint az előző. Benyomott díszítése a fenyőág végén képződni szokott friss hajtásra emlékeztet. Leltári száma: II. 8282. Leltük a *B.* helyiségben.

3. Metszete: 20. képen, 4. sz. Halvány-szürke agyag, valamivel sötétebb mázzal, mely azonban megkopott. Benyomott díszítése reczés szélű, stilizált levelet mutat. Leltük a *B.* helyiségben.

4. Az 1.—2. alattiakhoz hasonló anyagból, majdnem sötét fekete mázzal készült edénynek jelentéktelen darabja, melyet képünkön nagyítva

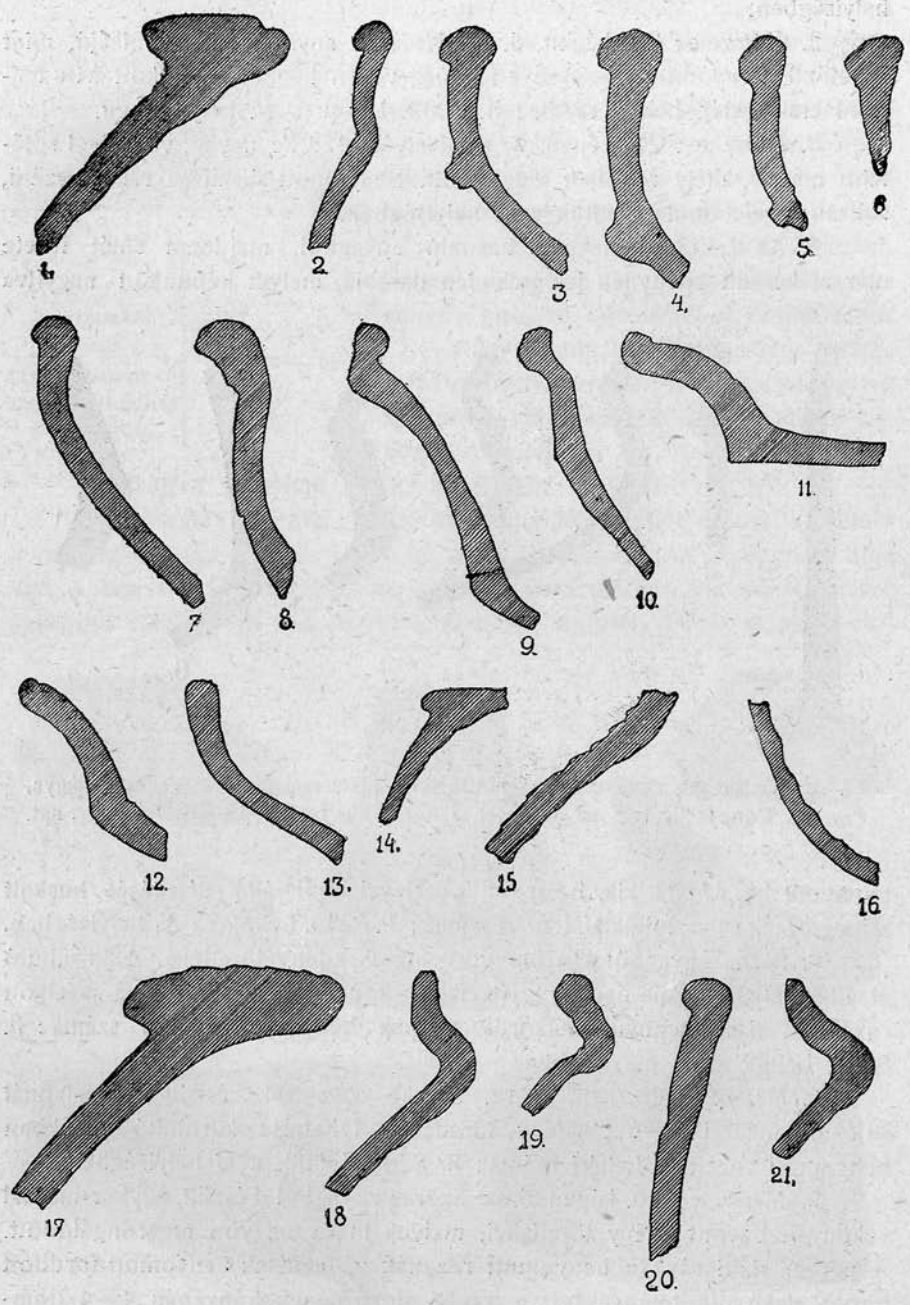
20. sz. kép. Agyag edénycserepek metszetei a kistarcsai ásatásból. Term. nagys.
Fig. 20. Coupes de tessons de vases d'argile, des fouilles de Kistarcsa. Gr. nat.

mutatunk be. Úgy látszik, hogy stilizált levelekből álló díszítését hurkolt zsinegdíszek választották el. Leltári száma: II. 8286. Leltük az *E₁* helyiségben.

6. Barna agyagból készült, vörösmázás edény töredéke. A körülfutó él által kétfelé tagolt darab egyik felén koncentrikus körök, a másikon rovátkolt, kissé megnyúlt félkörök vannak benyomva. Leltári száma: II. 8321. Leltük az *F* helyiségben.

5. Metszete: 20. kép, 7. sz. Szürke agyagból készült s az alapnál sötétebb mázzal bevont edény töredékei. Díszítése körülfutó sorokban benyomott rozetták. Leltári száma: II. 8285. Leltük a *B* helyiségben.

7. Metszete: 20. képen, 5. sz. Szürke agyagból készült, egykor mázzal vékonyan bevont edény töredékei, melyek máza nagyon megrongálódott. A perm alatti sávban benyomott rozetták váltakoztak benyomott fordított trapéz alakú díszítményekkel; a trapéz átmérőjének irányában 4—4 domború köröcske, középen ponttal. Leltük a *B* helyiségben. Leltári száma: II. 8283—84.

21. sz. kép. Agyag edénycserepek metézetei a kistarcsai ásatásból. Term. nagys.
 Fig. 21. Coupes de tessons de vases d'argile, des fouilles de Kistarcsa. Gr. nat.

A díszítetlen darabok anyaga a 20—21. sz. képeken látható metszetek rendjében, a már említettek kivül :

20. kép, 3. sz. szürke agyag, az alapnál sötétebb máz maradványaival. Leltári szám : II. 8297.

21. kép, 1. sz. Vörösbarna agyagból készült *dolium-féle* edény peremének részlete. Leltári száma : II. 8421.

2. sz. Terra sigillatát utánzó, vörös agyagból, erős vörös mázzal készült edény peremrészlete. Leltári száma : II. 8306.

3. sz. Ugyanolyan edény peremének három darabja. Leltári száma : II. 8311, 8314, 8340.

4. sz. Ugyanolyan edény peremének részlete. Leltári száma : II. 8334.

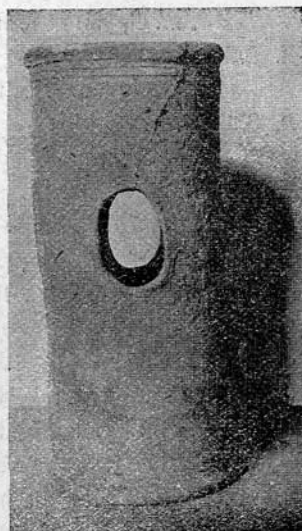
5. sz. Ugyanaz. Leltári száma : II. 8325.

6. sz. Ugyanaz. Leltári száma : II. 8326.

7. sz. Ugyanaz; peremnek a részlete. Leltári száma : II. 8302.

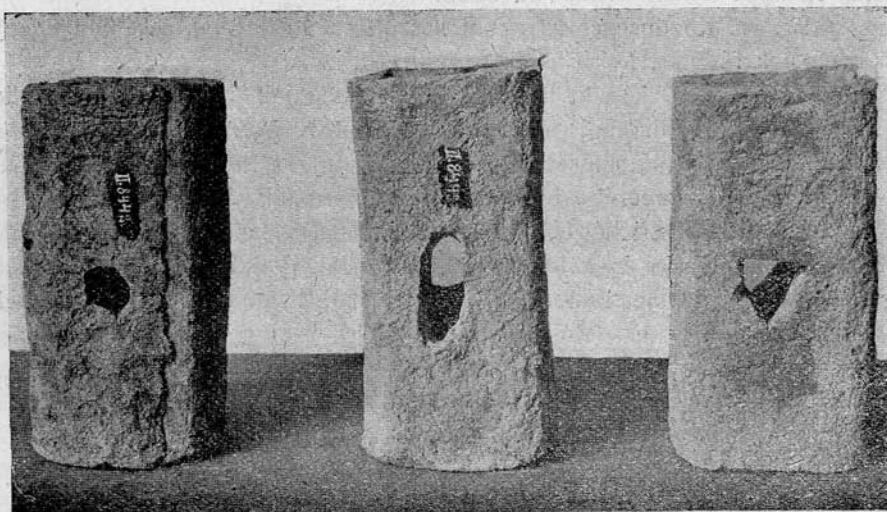
8. sz. Ugyanaz. Leltári száma : II. 8331.

9. sz. Ugyanaz. Leltári száma : II. 8310.

22. sz. kép. Fűtőcső a B helyiségből.
Fig. 22. Tuyau de chauffage, de la pièce B.

ca. 1/4 term. nagys.
gr. nat.

23. sz. kép. Fűtőcsövek a H₁ helyiségből. } 1/4 term. nagys.
Fig. 23. Tuyaux de chauffage, de la pièce H₁. } gr. nat.

10. sz. Ugyanaz. Leltári száma:
II. 8436.

11. sz. Ugyanaz. Leltári száma:
II. 8309.

12. sz. Ugyanaz, 2 drb. Leltári
száma: II. 8317, 8333.

13. sz. Vörös-barna agyagból,
máz nélkül készült edény peremének
részlete. Leltári száma: II. 8432.

15. sz. Barna agyagból készült,
vörös mázzal bevont edény töre-
déke. Leltári száma: II. 8330.

16. sz. Ugyanaz. Leltári száma:
II. 8329.

17. sz. Dolium-szerű, szürke
agyagból készült edény peremének
töredéke. Leltári száma: II. 8439.

18. sz. Szürke agyagból ké-
szült edény peremének részlete;
máza nem volt. Leltári száma: II.
8298.

19. sz. Ugyanaz. Leltári száma: 8292.

20. sz. Vörös mázas, vörös-barna agyagból készült edény peremé-
nek részlete. Leltári száma: II. 8338.

21. sz. Közönséges agyagból készült és füstöléssel feketített edény
peremének részlete. Leltári száma: II. 8416.

Az agyagból készült tárgyak közé sorolandók még a **fűtőcsövek**,
melyekből négy darabot mutatunk be képen is. A 22. sz. képünkön
látható a *B* helyiség fűtőszervezetéből való, míg a 23. sz. képünkön lát-
hatókat a *H* medenczébe bezuhant törmelék közül választottuk ki.

A **különböző téglák bélyegei** az általánosan ismertek; különféle
állatnyomok (lábak) és többé-kevésbé szabályos körök, hullámvonalak.
Különösebb figyelmet csak a 24. sz. képünkön bemutatott bélyeg érdemel,
amennyiben nagy hasonlóságot mutat a 19. képünk 2. edényén látható
díszítéssel.

24. sz. kép. Fedőtégla }
bélyege. }
Fig. 24. Empreinte sur }
une tuile. } $\left. \begin{array}{l} 1/2 \text{ term. nagys.} \\ \text{gr. nat.} \end{array} \right\}$

Dr. Buday Árpád.

Villas romaines en Transylvanie.

Abrégé.

Les traces qui nous restent de la civilisation romaine nous montrent que sur le territoire de la Transylvanie le système des fermes agricoles était général, sous la domination romaine : Dans les régions minières, et dans les endroits appropriés à l'industrie, se créaient ou se développaient des villes ; mais dans la plus grande partie du territoire c'étaient les fermes agricoles qui constituaient la forme caractéristique de colonisation. C'est ce qui explique pourquoi nous ne trouvons guère de traces de villes ou de communes romaines, en Transylvanie, dans les régions appropriées à la culture. Très fréquentes, au contraire, sont les traces *villae rusticae*. Au cours de l'année 1912, nous mîmes ainsi au jour, en deux endroits, des restes de villas. Dans les deux endroits il reste encore beaucoup à explorer, et nous espérons être à même de pouvoir continuer le travail. Nous rendons compte ici des fouilles déjà exécutées.

I. Villa romaine à Magyarosd, aux environs de Vajdahunyad

(No. 4. de la carte de la couverture ; voyez aussi nos fig. 1. et 2. p. 111—112.)

Les restes maintenant mis au jour se trouvent directement dans la vallée du ruisseau, et sur la rive sud de celui-ci, de sorte que, (surtout pour la partie nord, plus basse encore), ces restes sont recouverts par l'eau, aussitôt que celle-ci dépasse un peu son niveau habituel. Nous avons aussi eu constamment à lutter avec l'eau de la nappe souterraine. Cette action de l'eau, ajoutée aux *dégâts* occasionnés par la culture du sol, fait que ces restes sont extrêmement ruinés. C'est surtout le bâtiment marqué I. qui a eu beaucoup à souffrir. La fig. 3 nous en montre le plan de base. Le mur le plus long du bâtiment a extérieurement 38.35 m. de long (*a*), et le mur *b* a 20 cm. de moins. Mais il se peut que cette petite irrégularité ne soit qu'apparente, car vers le nord du bâtiment les murs ont été détériorés. La largeur intérieure du bâtiment est de 7.1 et 7.4 m. Les murs de clôture ont 75 cm. d'épaisseur, les autres 50 à 60 cm. Dans tous les cas, presque, nous avons affaire à des murs de fondation (*fundamentum*), car il ne

reste qu'en un ou deux endroits 15 à 20 cm. de hauteur de mur montant, et encore, pas uniformément. Les murs ont été élevés au moyen des pierres stratifiées du voisinage, très facilement décomposables. Ces pierres n'ont donc pas pu offrir une résistance suffisante à l'action de l'eau du ruisseau, et la pièce *C* par exemple, a été complètement envahie par la vase. Aussi n'y avons nous fait aucune trouvaille intéressante.

Le plancher de la pièce *B* a été fait de cailloux de rivière; on ne trouve pas trace d'un carrelage par là dessus. Près du mur *b* (à la mi longueur de la pièce, à peu près), nous avons trouvé un tas de pierres, comme celui sous lequel, à *Porolissum*, nous avons découvert des *fours de cuisine* et des *fours à cuire le pain*. Ici, malheureusement, nous ne sommes pas parvenus à trouver quelque chose de défini. Nous avons déblayé de nombreux tessons de poteries diverses, des os et d'autres déchets de cuisine, un vase de travail très grossier, brisé en morceaux mais reconstituable, puis une fibule en bronze et une monnaie de bronze, usée. Tenant compte de tous ces éléments, nous considérons cette pièce comme ayant été la *cuisine*.

Il est plus difficile de déterminer la destination de la pièce *A*. Cette pièce, après la destruction de l'édifice, a été recouverte par un éboulement de terre sur 1.20 m. d'épaisseur, et ce tas de terre s'arrête précisément au dessus du mur *d*. Cet éboulement s'est bien produit après la destruction de l'édifice, ainsi que le prouve, par exemple, ce fait, qu'à l'extrémité sud de l'habitation il ne reste plus trace du mur d'enceinte. L'aire du sol de la pièce est en deux couches: en dessous se trouve une couche de cailloutis mêlé de sable, de 20 cm. d'épaisseur; puis, une couche de 10 cm. d'épaisseur faite de petits fragments de briques, agglomérés par du mortier, et polis par dessus comme les *terrazzos* d'aujourd'hui. Le pavement de cette pièce se trouve à 20 cm. plus haut que celui de la pièce contigüe.

Nous croyons que le bâtiment constituait une *habitation de domestiques*, et dans ces cas, les pièces se répartiraient ainsi: *C* serait l'habitation proprement dite des domestiques, *B* la cuisine, *A* la chambre du surveillant de la domesticité. Celu expliquerait pourquoi les pièces sont relativement grandes, l'aménagement très humble, et pourquoi l'on ne trouve pas trace de chauffage.

La *fig. 4*, donne le **plan de fondations du bâtiment marqué II**. Nous n'avons pas trouvé trace de construction entre les bâtiments I. et II., bien que nous avons creusé plusieurs fossés de recherche. En revanche, nous avons découvert par endroits de grandes quantités de cendres et de charbon, ce qui indique que s'il y avait là une construction jadis, elle devait être faite d'un matériel très peu résistant, et a dû pour cette raison complètement se réduire à rien.

Pour en revenir au bâtiment II, la longueur extérieure du mur *f* est de 29·7 m., celle de mur *g*, 30·5 m. La largeur du bâtiment varie de 19 m. à 19·5 m. Les murs de face nord et ouest (*h* et *g*), ont 78 cm. d'épaisseur, tandis que ceux de l'est et du sud (*f* et *i*), n'en ont que 68 cm. L'épaisseur des murs de refend varie de 40 à 66 cm. Les murs *v* et *t* n'allaient pas jusqu'en haut, mais séparaient seulement les parties des pièces possédant pavement suspendu, de celles n'en possédant pas.

Ici aussi, il ne restait que de 10 à 20 cm. des murs, et seulement par endroits. L'appareil des murs était *l'opus incertum*, et les matériaux étaient de la même espèce que ceux du bâtiment précédent, mais mieux choisis. L'appareil des murs est aussi mieux soigné, ici. Le mur *h* est surtout soigneusement appareillé car il est au dessus de l'eau. Même sur la paroi extérieure, on rencontre l'eau de la nappe souterraine au premier coup de pioche déjà, alors que dans les pièces *E* et *G*, à 1 m. de profondeur, il n'y avait pas encore de l'eau mais seulement une grande humidité. Ces deux pièces possédaient, sur la partie nord, un pavement suspendu sur des colonnes en briques. Le mur avait un rebord de 20 cm. de large sur lequel venaient reposer, dans une couche de mortier, les briques du pavement qui se trouvaient le long du mur. Généralement on trouve des traces de cuisson dans ces pièces à pavement suspendu, ce qui montre bien qu'il s'agit alors d'installations de chauffage. Ici cependant nous ne vîmes pas cela, et ne trouvâmes pas non plus dans les murs de refend les ouvertures permettant à la chaleur de circuler d'une pièce dans l'autre. *On ne peut donc s'empêcher de penser qu'ici ces pavements suspendus servaient de protection contre l'eau du sol.* La pièce *I* était moins exposée à l'action de l'eau, c'est pourquoi ce moyen de protection n'y était pas nécessaire. Dans les deux pièces le pavement était fait de l'assemblage de briques en forme de bisquits. Le pavement de la pièce *J* était celui en terrazzo, bien connu. Le pavement de la pièce *F* était vraisemblablement du même genre, mais il était complètement détruit. La pièce *K*, à ce qu'il semble, servait d'habitation au personnel de la cuisine, et *K* devait être la cuisine. Dans cette dernière pièce, je trouvai parmi des tessons de poterie, un grand vase verni brisé en d'innombrables petits morceaux. Le pavement était fait de grandes briques, brisées.

Nous sommes sans indication aucune sur la destination de la pièce *L*. Cette pièce, de 16·40 m. de long, et de 5·10 m. de large n'est divisée aujourd'hui par aucun mur. S'il y en avait eu un jadis, celui-ci a été complètement détruit. Et il semble bien qu'un tel mur a dû exister. En effet, vers l'extrémité ouest du mur *g*, parallèlement avec le mur *r*, nous avons trouvé des restes de tuyaux de chauffage, et là

dessous un pavement de briques. A peu près dans la direction du mur *n*, nous avons aussi trouvé une grande quantité de terre cuite et de cendres, d'où nous avons retiré une pierre de meule à main. Nous avons du reste trouvé des fragments analogues dans la pièce *H*, que nous avons appelée cuisine. D'autre part, dans la pièce *L*, nous avons découvert des fragments de *tegulae mamatae*.

La pièce *L* s'étend sur toute la longueur du bâtiment et le partage en deux parties presque égales. Elle pouvait donc fort bien convenir comme antichambre à ces deux parties de bâtiment, pour remplacer la cour couverte (atrium). Mais les trouvailles faites montrent que la partie centrale du chauffage (prae-furnium) était aussi située là, et enfin la meule indique que cette pièce servait encore à d'autres usages. Il n'est pas non plus facile de découvrir la destination des pièces au sud de celle-ci. Le mur *p*, s'étendait jadis jusqu'au mur *k*, mais aujourd'hui il est démolé en partie. Immédiatement là dessus s'arrête l'éboulement de terre que nous avons déjà mentionné près du bâtiment marqué *I*. Les trouvailles faites dans ces pièces sont peu nombreuses. On ne put pas trouver trace de pavement dans les pièces *O* et *N*. Constatation intéressante: dans la pièce *O*, près du mur *p*, se trouve une pierre taillée, de 60 cm. de long et de large, et de 35 cm. d'épaisseur, située tout contre le mur, et sur laquelle devait avoir été mis le coffre-fort. Nous avons dessiné les murs de refend entre les pièces *M* et *Q*, tout au moins hypothétiquement, parce que dans le couloir *D* se trouve le mur transversal correspondant. Dans la pièce *M* se trouvaient aussi des briques semblables à celles qui, dans les pièces *E* et *G*, servaient à édifier les colonnes supportant le pavement suspendu. Dans l'une d'elles se voyaient même des lettres gravées (fig. 12) Mais il se peut aussi que ces briques aient été apportées là par la charrue, et du reste, elle sont toutes détériorées.

Dans les pièces *Q* et *P* nous n'avons pas fait de trouvailles dignes de ce nom. Le pavement est le terrazzo, déjà mentionné. Un pavement identique se trouvait encore dans le couloir *D*, qui s'étend sur une largeur de 80 cm., tout le long de la partie *est* du bâtiment, et où s'ouvraient les différents groupes de pièces. Ce couloir remplaçait donc partiellement la cour centrale.

Objets trouvés.

Ces objets sont peu nombreux, ce qui se comprend du reste, dans l'état où se trouvent actuellement les restes du bâtiment.

A. Monnaies.

1. *Moy. bronze*, indéterminable, à cause de l'usure. Trouvée dans la pièce *B*.

2. *Denier hybride, subaeratus* d'*Elagabalus Av.*: Caracalla; Coh.¹ vol. III. 32.; Coh.² vol. IV. n. 566. 588. *Rv.*: Elagabalus, Coh.¹ vol. III. n. 149.; Coh.² vol. IV. n. 299. Fût mis à jour lors des fouilles préparatoires.

B. Objets en bronze.

(Fig. 8.)

1. *Ornement à fixer à une courroie*. No. d'inventaire: II. 8226. Fut mis à jour lors des fouilles préalables (préparatoires).

2. *Fibule*. Trouvée dans la pièce *B* du bâtiment *I*, avec le vase d'argile représenté à la fig. 10, et avec une monnaie rendue indéterminable par l'usure. No. d'inv. II. 8227.

3. *Manche de miroir*. On voit encore l'entaille, à l'extrémité large inférieure, où venait s'insérer la plaque opaque en bronze, et l'emplacement du cou servant à la fixer. Trouvé dans la pièce *N*; no. d'inventaire: II, 8225.

4. *Fragment*. Trouvé dans la pièce *B* de l'édifice *I*. Peut-être quelque fragment d'outil. No. d'inv. II. 8228.

C. Objets en fer.

(Fig. 9.)

1. *Clef*. Trouvé dans la pièce *B*. du bâtiment *I*. No. d'inv. II. 8234.

2—3. *Instruments à perforer, à tête ronde*. Trouvé au cours du nettoyage des débris au dessus du bâtiment *II*. No. d'inv. II. 8231—8232.

4. *Petit couteau courbe*. Trouvé dans la pièce *B* du bâtiment *I*. No. d'inv. II. 8233.

D. Objets en os et en verre.

(Fig. 9.)

5. *Crochet en os*. Trouvé dans la pièce *B* du bâtiment *I*. Servait probablement à accrocher la viande. No. d'inventaire: II. 8219.

6. *Fusaïole en os*. Trouvé dans la pièce *K* du bâtiment *II*. Les lignes irrégulières visibles sur la figure, ne sont pas des traces de dessin, mais résultent de l'action du sol. No. d'invent. II. 8218.

7—8. *Perles de verre*. Trouvées dans la partie nord du bâtiment *II*. avant la découverte des murs de refend. Elles sont faites du verre bleu foncé habituel, avec des incrustations rouges-jaunes-vertes. No. d'invent.: II. 8215—16.

En fait *d'objets en pierre*, nous n'avons trouvé (en dehors de la meule déjà mentionnée) qu'un fragment sans importance, lors des fouilles préparatoires. C'était le bec d'un bol en marbre (*Reibschale*). No. d'invent. II. 8214.

E. Objets d'argile (poteries).

(Fig. 10—13.)

Fig. 10. Vase d'argile. Travail très grossier. Argile mal débouée et mélangée de gros grains de quartz. Vase fait à la main, et mal cuit, ou plutôt seulement séché. Trouvé dans la pièce *B* du bâtiment *I.*, avec la fibule déjà mentionnée (fig. 8, no. 2) et avec la monnaie de bronze déjà mentionnée usé. Coupe transversale à la fig. 13, no. 1.

Fig. 11. Couvercle d'une lampe en argile. (Fragments réunis.) Faite d'une argile rougeâtre, enduite jadis d'un vernis plus foncé que le fond. On y voit les traces d'un dessin d'animal (peut-être un éléphant?), indiscernable aujourd'hui. No. d'invent. : Il. 8206.

En dehors des objets déjà décrits, nous avons trouvé encore des tessons de poterie, et un fragment de couvercle. Nous donnons à la fig. 13. les coupes de quelques-uns des tessons. Matière et no. d'inventaire indiqués dans la fig. 13.

No. 2. Fragment d'un vase fait d'une argile brun-rougeâtre. Faibles traces d'un vernis. No. d'invent. : Il. 8200.

No. 3 et 5. Argile ordinaire grisâtre, sans vernis. No. d'invent. Il. 8208—9.

No. 4. Argile grisâtre, noircie faiblement et irrégulièrement par la fumée. No. d'invent. : Il. 8210—11.

Fig. 12. Fragment de brique d'une colonne. Trouvé dans la pièce *M* de bâtiment *II.* Il n'est pas possible de savoir si les lettres qui s'y trouvent inscrites sont des fragments d'un texte ou bien seulement des lettres isolées. No. d'invent. : Il. 8253.

II. Villa romaine à Kolozsvár, dans le quartier appelé „Kistarcsa“.

(No. 5, de la carte de la couverture).

La fig. 1. (p. 129.) donne un plan de situation des ruines en question et de la région environnante. Les ruines se trouvent dans la vallée d'un affluent du ruisseau de Fejérd, à environ 4 km. de la grand'route romaine tracée dans la vallée du Kis-Szamos. Ici aussi nous exhumâmes deux bâtiments : un *logement de maîtres*, et un *logement de domestiques*. Nous n'avons pas encore trouvé les inévitables constructions agricoles, mais il y a déjà des indices qui font espérer que nous pourrions les chercher avec chances de succès.

Décrivons d'abord *l'habitation des maîtres*. La fig. 2 nous en donne une vue en plan. La plus grande longueur (sur le côté est,) est de 21·8 m., et sur le côté ouest, de 22·6 m.; la plus grande largeur, depuis le point extérieur *B₁* jusqu'au point extérieur *G₁* est de 20·8 m. La longueur extérieure du mur *d* est de 16·5 m., celle du mur *m*, de 16 m., jusqu'au commencement de l'extrémité en demi-cercle. L'épaisseur des murs de face est de 65—75 cm., ceux des murs de

refend, 50—55 cm., excepté le mur *s*, dont l'épaisseur est de 35 cm. Les murs, sont bien conservés; l'appareil est *l'opus incertum*. Une partie a souffert de détériorations provenant de fouilles récentes, auxquelles d'ailleurs nous sommes redevables de la découverte de la villa. Ces fouilles sont aussi cause que nous ne savons pas si réellement il y a eu un mur de refend entre *E* et *E*₁. Les traces, visibles sur les *fig. 3—4*, donnent cependant à penser que ce mur a existé. Dans cette région fouillée nous avons d'ailleurs découvert plusieurs objets récents, tels que des monnaies de la fin du XVIIe ou du commencement du XVIIIe siècle. La présence ici, de ces médailles, fait croire que ces ruines ont été employées longtemps par des éclaireurs, lors de la guerre de l'indépendance sous Rákóczi (Cette hypothèse est rendue encore plus vraisemblable par ce fait, que des traces du camp de Rabutin se voient encore aujourd'hui près de la grand'route, entre Kolozsvár et Szamosfalva.) Nous commençons la description de l'habitation du côté sud. Ici les pièces *D*, *D*₁, *F* et *I* forment un groupe continu. (*fig. 3*). La pièce principale, *D*, a comme annexe la pièce *D*₁ terminée en demi-cercle. Le pavement de ces deux pièces est fait de briques concassées et de cailloux, noyés dans du mortier. Dans cette pièce nous trouvâmes une *Pierre de seuil*, qui se trouvait dans le mur *l* (*fig. 4*). Sa longueur totale est de 186 cm., dont 23 cm. sont recouverts par le mur *n*, 32 cm. par le mur *l*. Au dessus de la pièce *C* se trouve un rebord de 15 cm. de large et de 6 cm. de haut. A chacune des extrémités de ce rebord se trouve une ouverture destinée à recevoir les deux pivots d'une porte pivotante. Le diamètre de ces ouvertures est de 7 cm.; lamieux conservée a 7 cm. de profondeur.

La porte conduisant à la pièce *F* n'est pas une porte à proprement parler, car le pavement de la pièce *D* se continue sans aucune interruption. Dans les pièces énumérées jusqu'ici, nous n'avons trouvé aucun objet d'un intérêt spécial. Dans la pièce *I* il y avait des petits fragments d'une meule; le pavement en était des cailloux de rivière. Au contraire, les pièces *B—B*₁, *C*, *E—E*₁, et *G*, qui forment la partie médiane de la maison, méritent d'attirer notre attention, et les trois premières de ces quatre pièces constituaient les chambres les plus élégantes de l'habitation. L'arrangement de la pièce *B—B*₁, était celui d'un hypocaustum (*fig. 5—8*). Il est à remarquer ici que, vers l'extrémité en demi-cercle, il n'y avait pas toujours des colonnes le long du mur pour supporter le pavement suspendu, et qu'alors les *tegulae mamatae* étaient placées le long du mur, de façon à ce que leur base fût dirigée vers l'intérieur, et c'était là degans que venaient s'insérer les rebords extérieurs des grandes briques du pavement. (*fig. 8, α, β*.) Au point de vue des objets trouvés, il est à remarquer que les tessons de poterie sont

aussi mieux travaillés que ceux des autres pièces. A côté des morceaux à vernis rouge presque terra sigillata, se trouvaient des tessons à pâte grise, très fine et très cuite, avec ornements imprimés. Nous trouvâmes aussi plusieurs morceaux de verre à vitre et des fragments de stuc. Nous montrons, dans la fig. 9—9a, l'ornement (reconstitué) en relief, de ce dernier. Des fragments analogues, cette fois non pas avec des ornements en relief, mais avec des traces de la peinture rouge et jaune bien connue, ont été découverts dans la pièce C.

Les pièces $E—E_1$ sont très détériorées; là devait être le praefurnium, ainsi qu'il résulte des restes encore subsistants.

Le sol de la pièce G était fait simplement de terre tassée. La pièce G_1 , dans sa forme actuelle, doit être considérée comme formant partie constituante de la pièce G . Le niveau du sol est de 0.50 m. plus élevé, et le pavement en est fait de grandes briques recouvertes d'un lit de débris de briques noyées dans du mortier. La pièce fait penser à celles des fours à pain et de cuisine de Porolissum. Entre les pièces G_1 et H se trouve une ouverture de 1.62 m. dans le mur, probablement afin de laisser pénétrer la chaleur de la pièce H (hypocaustum) dans la pièce G_1 . Les parties $H—H_4$ ne constituent en réalité qu'une seule pièce, divisée en plusieurs compartiments. Devant aussi, sur le côté sud, se trouve le praefurnium. Il faut mentionner H_1 , qui n'est pas autre chose qu'un bassin de 1.3 m. de large, et 1.60 de long, et dont le fond, fait de briques concassées reposant dans un lit de mortier, est soigneusement poli. On chauffait aussi, à ce qu'il semble, les parois du bassin. Avant le déblayage, le bassin était rempli de petits tuyaux à chauffer les murs, placés irrégulièrement (fig. 12.). L'ouverture au dessus du mur b ne descend pas au delà du niveau du pavement, et par conséquent les pièces $K—K_1$ n'étaient pas-relées à l'installation de chauffage. Le mur s était fait en briques.

Dans la pièce A nous avons remarqué que les fragments des tuiles de toiture, (qui couvraient toute la surface des autres pièces), ne se voyaient ici que le long des murs et pas vers le centre de la pièce.

De tout cela, nous croyons pouvoir conclure que le bâtiment n'a pas été construit en une fois. La première fois, le propriétaire se contenta d'un logement plus petit, composé des pièces A , $K—K_1$, $H—H_4$, et G_1 . Notre supposition s'appuie surtout sur l'emplacement irrégulier de la pièce G_1 , et sur ce que celle-ci avait dû jadis pouvoir être chauffée. Dans cette première et plus petite habitation la pièce A servait d'atrium (*displuviatum*), K_1 de cuisine, K de chambre d'été, et $H—H_4—G$ de chambres pour l'hiver chauffables. Plus tard, quant la maison fut agrandie, $H—H_4$ fut transformé en salle de *bain de famille*; c'est alors aussi que G_1 fut changé pour recevoir les fours. Ensuite de quoi, G

devint la cuisine, / l'office, le reste chambres d'habitations, seul A resta artrium.

Bien plus simple est le **deuxième bâtiment**, dont nous montrons une vue eu plan dans la fig. 13. Le mur *est* a 21·10 m., le mur ouest 22·10 m., le mur nord 13·90 m., et mur sud 13·20 m., de long. Les murs longitudinaux forment au sud une saillie *in antis*. En général, les murs sont mal conservés, excepté pour l'angle sud-ouest que représente la fig. 14. Les murs les mieux conservés ont de 75 à 80 cm. d'épaisseur. Tout le bâtiment forme une seule pièce. Près du mur oriental (longitudinal), sont les restes d'une partie de 5×5 m., entourée de murailles, où se devienet les restes d'un four. Sur la paroi sud, l'espace entre les *antae* était pavé de grandes pierres plates. Sur la paroi extérieure du mur longitudinal ouest, en face du four, se trouve une partie de 3×3 m., pavée de grosses pierres, d'où l'on peut conclure qu'il y avait aussi là une entrée. Ce bâtiment constituait d'après nous *l'habitation de la domesticité*. Parmi les objets trouvés, mentionnos une lampe en argile, deux instruments de fer, de nombreux instruments en os (bois de cerf etc).

Nous en reparlerons plus loin plus en détail.

Petits objets trouvés.

A. Monnaies.

1. Empreinte en bronze (potin) d'un denier en argent de *Septimus Geta*. Cohen², vol. IV. p. 264, no. 104. Mal conservée. Trouvée dans la pièce A.

2. Denier potin de *Julia Mamaea*. Cohen², vol. IV. p. 492, no. 20. Mal conservé. Trouvé dans la pièce H.

3. Denier en bronze de *Julia Maesa*. Coh.², vol. IV. p. 394, no. 39. Rv. PVDICITIA. Trouvé dans l'habitation des domestiques.

4. Denier potin d'*Elagabalus*. Indéterminable, à cause de l'usure. Trouvé dans l'habitation des domestiques.

5. Petite monnaie de bronze, indéterminable, à cause de l'usure. Trouvée dans l'habitation des domestiques.

B. Objets en bronze.

(fig. 15.)

1. *Partie de fibule*. Trouvée près de la paroi extérieure du mur a. Nous basant sur une analogie de Porolissum¹, nous pouvons la placer dans la première moitié du IIIe siècle. No. d'invent: II. 8397.

2. *Style*. Trouvé dans la pièce B. No. d'invent: II. 8400.

3. *Cadre d'une boucle de courroie*. Trouvé dans la pièce D. No. d'invent: II, 8401.

¹ Travaux (Dolgozatok) II. (1911), p. 79. et 91.

C. Objets en fer.

(fig. 16.)

1. *Instrument à percer ou à évider.* Trouvé dans le coin photographié (fig. 14.) du logement des domestiques. Il existe ailleurs des instruments analogues.¹ No. d'inv. : II, 8502.

2. *Instrument à graver, avec étui pour le manche.* Trouvé avec le précédent. Possède aussi des analogues.² No. d'inv. : II, 8503.

3. *Outil de fer, de destination inconnue* (fragment). Trouvé avec les objets précédents. No. d'invent. : II, 8504.

4—5. *Instruments à perforer, détériorés.* Trouvés dans l'habitation des maîtres, dans la couche inférieure du territoire bouleversé. No. d'invent. : II, 8497 et II. 8499.

D. Objets en os.

(fig. 17.)

1—2. *Aiguilles à tête ornée.* Trouvées dans les pièces *B* et *D*. No. d'inv. : II, 8394 et II, 8403.

3. *Aiguille à tête non ornée.* Trouvée dans la pièce *B*. No. d'inv. : II, 8393.³

4. *Aiguille non ornée, sans tête.* Pièce *B*. No. d'inv. : II. 8395.

5. *Outil à polir, avec traces d'une perforation au bas.* Trouvé dans l'habitation des domestiques.

6—7. *Deux poinçons.* Trouvés au même endroit.

E. Objets d'argile.

Fig. 18. Lampe sans ornements. Trouvée dans l'habitation des domestiques. No. d'inventaire : 8418.

Aucun vase d'argile n'était intact. Nous donnons les dessins des tessons ornés, et seulement la coupe des autres. Il est à remarquer que les parties ornées (à une seule exception près) sont toutes faites d'une argile grise, sur laquelle on appliquait un vernis extrêmement mince, plus foncé que le fond. On employait aussi l'argile grise pour les vases ornés.

Nous trouvâmes de nombreux fragments ornés de vases à vernis rouge imitant la terra sigillata, parmi lesquels un seul orné. Les fragments représentés à la fig 19.

1. Voir coupe fig. 20. no. 1. Vase d'argile grise, recouverte d'un vernis très mince, surtout à l'intérieur, en partie détaché. Ornement composé de lignes en zig-zag, profondément gravées. No. d'invent. : II, 8289. Trouvé dans la pièce *G*.

2. Coupe à la fig. 14, no. 6. Argile analogue à la précédente. L'ornement imprimé, rappelle les nouvelles pousses qui se forment d'habitude à l'extrémité des branches de sapin. Trouvé dans la pièce *B*. No. d'invent. : II, 8282.

¹ Jacobi, Saalburg, p. 209, fig. 28, no. 17 etc.

² idem., no. 11.

³ Dolgozatok (Travaux), II, 1911. p.

3. *Coupe à la fig. 20, no. 4.* Argile gris pâle, avec vernis (usé). Ornement imprimé, à bords en réseau, représentant une feuille stylisée. Trouvé dans la pièce *B*.

4. Petit morceau (agrandi sur le dessin) d'un vase fait d'une argile grise, enduite d'un vernis presque noir. L'ornement, à ce qui semble, se compose de feuilles stylisées séparées par des cordes entrelacées. Trouvé dans la pièce *E*₁. No. d'invent. : II, 8286.

5. *Coupe fig. 20, no. 7.* Fragments de vase d'argile grise, enduite d'un vernis plus foncé que le fond. Ornement fait de rosettes faisant le tour du vase, et alignées. Nr. d'inv. : II, 8285. Trouvé dans pièce *B*.

6. Fragment d'un vase d'argile brun-rougeâtre, avec vernis rouge. Une ligne faisant le tour, sépare la vase en deux sections ; sur la première sont imprimés des cercles concentriques, sur la seconde des demi-cercles, un peu étirés. No. d'inv. : II, 8321. Trouvé dans la pièce *F*.

7. *Coupe fig. 20, no. 5.* Fragments de vase en argile grise, enduite d'un mince vernis. Dans la bande sous le bord du vase, se trouvent des rosettes imprimées, qui alternent avec des trapèzes renversés ; dans la direction de la diagonale du trapèze se trouvent deux fois quatre petits cercles en relief, avec un point au milieu. Trouvés dans la pièce *B*. No. d'invent. : 8283—8294.

Matière première des vases non-ornés, dans l'ordre des dessins (coupes) des fig. 20—21.

Fig. 20, no. 3. Argile grise, enduite d'un vernis. No. d'inv. : II, 8297.

Fig. 21, no. 1. Argile brun rougeâtre. No. d'inv. : II, 8421.

Fig. 21, no. 2. Argile rouge, imitant la terra sigillata, avec enduit rouge. No. d'inv. : II, 8306.

No. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. Même matière première. No. d'invent. : II, 8311. 8314. 8340. II, 8334. II, 8325. II, 8326. II, 8302. II, 8331. II, 8310. II, 8436. II, 8336. II, 8309. II, 8317. II, 8333.

No. 13. Argile brun rougeâtre, sans vernis. No. d'inv. : II, 8432.

No. 15. 16. Fragments de vase fait d'argile brune, enduite d'un vernis rouge. No. d'inv. : II, 8330. II, 8329.

No. 17. 18. 19. Argile grise. No. d'inv. : II, 8439. II, 8298. II, 8292.

No. 20. Argile brun-rougeâtre, avec vernis rouge. No. d'inv. : II, 8338.

No. 21. Argile ordinaire, noircie par l'action de la fumée. No. d'inv. : II, 8416.

Comme objets d'argile, il faut encore mentionner les **tuyaux de chauffage**, représentés dans les fig. 22—23. Parmi les empreintes figurant sur les briques, nous ne ferons que mentionner celles généralement connues, comme les différentes empreintes d'animaux (jambes), et les cercles plus ou moins irréguliers, les lignes ondulées, etc. *L'empreinte de la fig. 24.* mérite une attention spéciale ; elle rappelle beaucoup l'ornement sur tuile de la fig. 19, no. 2.

Dr. Árpád Buday.

Árpádkori temető Vajdahunyadon.¹

Vajdahunyadon a Kincses nevű szőlőhegyen levő árpádkori temetőről az első híradást dr. *Kőváry* Ernőtől kapjuk, ki e folyóirat 1911. évi folyama 312—313. l. ismerteti azt a három sírt, mit a szőlőmunkások a *Márkgráf* János szőleijében tártak fel.²

Dr. *Kőváry* Ernő intézetünk iránt való szivességének és *Láger* János kalánzeykfalvi állomásfőnök úr különös jóindulatának köszönhetjük, hogy a fent említett három sír nyomán 1911. márcziusának második és áprilisének első felében a *Láger*-féle szőlőben rendszeres ásatást foganasíthattunk, melynek eredménye 54 sír volt.

A *Láger*-féle szőlő jobbról a *Markgráf*éval, balról a *Schalát*-félével szomszédos. Nagyon természetes, hogy a mint *Kőváry* is igen helyesen következtette, mivel mind a három szőlőben kerültek elő a múltban s kerültek elő ez alkalommal is temetkezési nyomok; tekintélyes kiterjedésű temetővel van itt dolgunk s hogy csak egy kicsi részéhez férhettünk hozzá, a dolgok természetében rejlik. Ha korábban, tehát akkor értesülünk e temető létezéséről, mikor az első nyomokra akadtak a *Schalát*-féle szőlő forgatása alkalmával, ma mindenesetre több sírről, gazdagabb eredményről számolhatnánk be. Az eredmény így is teljesen kielégítő.

Az ásatás régészeti s főképpen nemzeti történelmi szempontból való fontosságáról később.

Határozzuk meg elsőbben is a temető helyét.

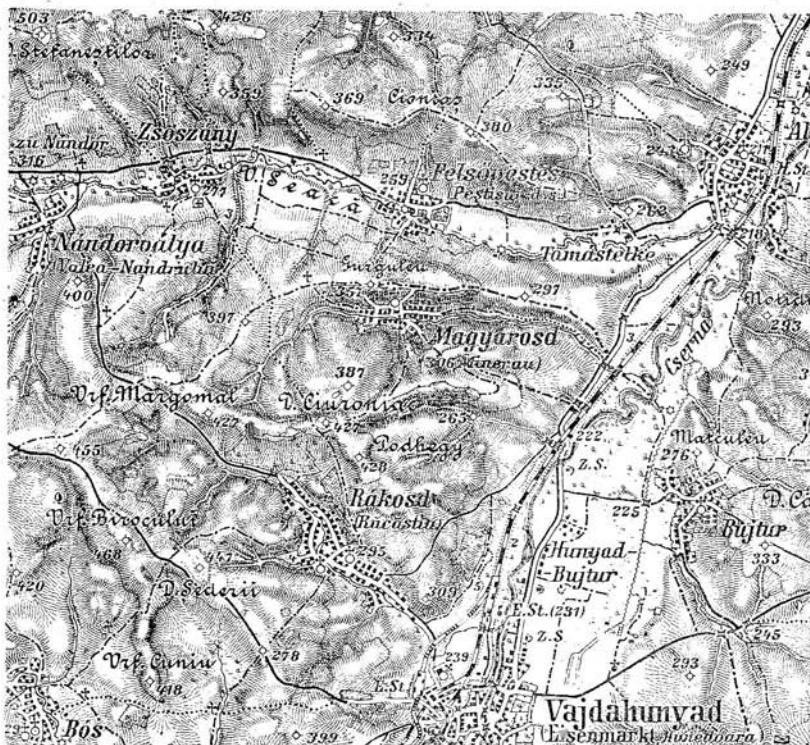
Említettük, hogy a Kincses nevű szőlőhegyen van a *Láger* János szőlőjében, ennek is a Rákosdra vezető út mellett fekvő alsó felében. Könnyebb áttekintés végett az 1. képen az 1 : 75000 katonai térkép után egy helyzetrajzot közlünk. A Rákosdra vezető útnak a tenger felszíne felett való magassága 236 m. Ebből a niveauból emelkedik ki a Kincses. Ez az emelkedés nem mindenütt egyforma. A *Láger*-féle szőlőnél elég enyhe. Az a része pl., melyen a temető feküdt 40 m. hosszúságban 261 m.-ig emelkedik. Itt egy terraszbba megy át, majd merészebb hajlással emelkedik tovább.

¹ A címlapon levő térképen 4. sz.

² A 2. sz. képen a nyíl a *Kőváry*tól leírt sírok helye felé mutat.

A 2. képen a temető térképét látjuk. Az egyes sírok helyét megfelelő nagyságú téglalapocskák jelzik. Kelet-Nyugati irányú valamennyi, még pedig oly módon, hogy a csontváz feje Nyugaton, lába Keleten feküdt. Ez a Kelet-Nyugati irány nem volt pontos mindenik sírnál. Volt eset, hogy a sír hossz tengelye egy pár fokkal Északnyugatra, vagy Délnyugatra kitért. Oly jelenség, a mit magyarázhatunk a Kelet-Nyugati irány szemmértékkel való meghatározásával, de magyarázhatunk azzal

1. kép. Vajdahunyad és környéke.
Fig. 1. Vajdahunyad et ses environs.

is, hogy a temetkezések az év különböző szakaiban történtek, a mikor is a Nap felkeltének pontja, a mi a fő irányító volt ebben a tekintetben, változott.

Az ilyen irányú megfigyeléseknek akkor volna értékük, ha meg lehetne állapítani, hogy melyik időszakban milyen fokú lehetett a halandóság. Mindenesetre tanulságos dolog volna. A magunk részéről azonban nem tehetünk ilyesmivel kísérletet. Nem pedig két szempontból. Az egyik, hogy mikor szemmértékkel történik a Kelet-Nyugati irány

meghatározása, magától értetődőnek kell találnunk azt a pár foknyi eltérést Északnyugati, vagy Délnyugati irányba. Ezt különben bőséges példában láthatjuk napjainkban pl. a falusi temetőekben, pedig a delejtű korában élünk. A másik ok az, hogy a föld nyomása következtében sok esetben bizonyos elferdülések szoktak keletkezni, a melyek hibás következtetésekre adnának alkalmat, ha a csontvázak Kelet-Nyugati iránytól való eltéréseit a különböző évszakokban való halandóság szempontjából felhasználnók.

Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy túl tegyük magunkat azon, hogy a sírok keltetését lelkiismeretes pontossággal felvegyük.

Térképünkön valamennyi sír pontosan Kelet-Nyugati irányban fekszik. Ez felel meg leghelyesebben a temetkezők szokásának, a kiknek a főtörekvésük a halottaknak ebben az irányban való eltemetése, sírba fektetése volt. A szövegben külön megemlítjük valamennyi sír leírásánál, hogy hogyan feküdt, mennyire tért el a Kelet-Nyugati iránytól, milyen hatással volt elferdülésére a föld nyomása.

Mielőtt azonban az egyes sírokat leírnók, a helyzetrajz (2. kép) alapján is konstatáljuk, hogy a temetkezőkben meglehetősen ugyan a sorosságra való törekvés, ez azonban nagyon halványan juttat kifejezésre oly szembeszökők az egyenestől való eltérések. Akárcsak nagyon sok mai falusi temetőben, a hol pedig szintén megvan a sorosságra való törekvés. Azt hisszük,

2. kép. A vajdahunyadi árpádkori temető térképe.

Fig. 2. Plan du cimetière de Vajdahunyad.

nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy jeltelen sírokkal van dolgunk, melyeknél könnyenmegesett, hogy az időben egymásután ásott sírok nem kerültek pontosan egy vonalba.

A napjainkban folyó temetkezéseknél bármerre is megfigyelhetjük, hogy a családtagok egymás mellé kerülnek. Ilyen jelenséggel találkozunk ennél az árpádkori temetőnél is. A sírok csoportonként különülnek el, ha mindjárt nem is lehet az egyes csoportok között élesen megvonni a határt minden esetben, a mi természetes is, mert hiszen ha két egymás mellé temetkező családban nagy volt a halandóság, hamar egymás mellé kerültek elhunyt tagjaik sírjai.

Ez a csoportonként való elkülönülés tehát családi temetkező helyekre enged következtetni. Hogy ez mennyire így van, talán az elmondottakon kívül semmi sem bizonyítja olyan határozottan, mint hogy egy-egy csoport feltűnően szegény mellékletekben, míg egy másik viszont gazdag. A mellékletekben való szegénység, vagy gazdagság természetesen az egyes csoportok összes sírjainál érvényesül.

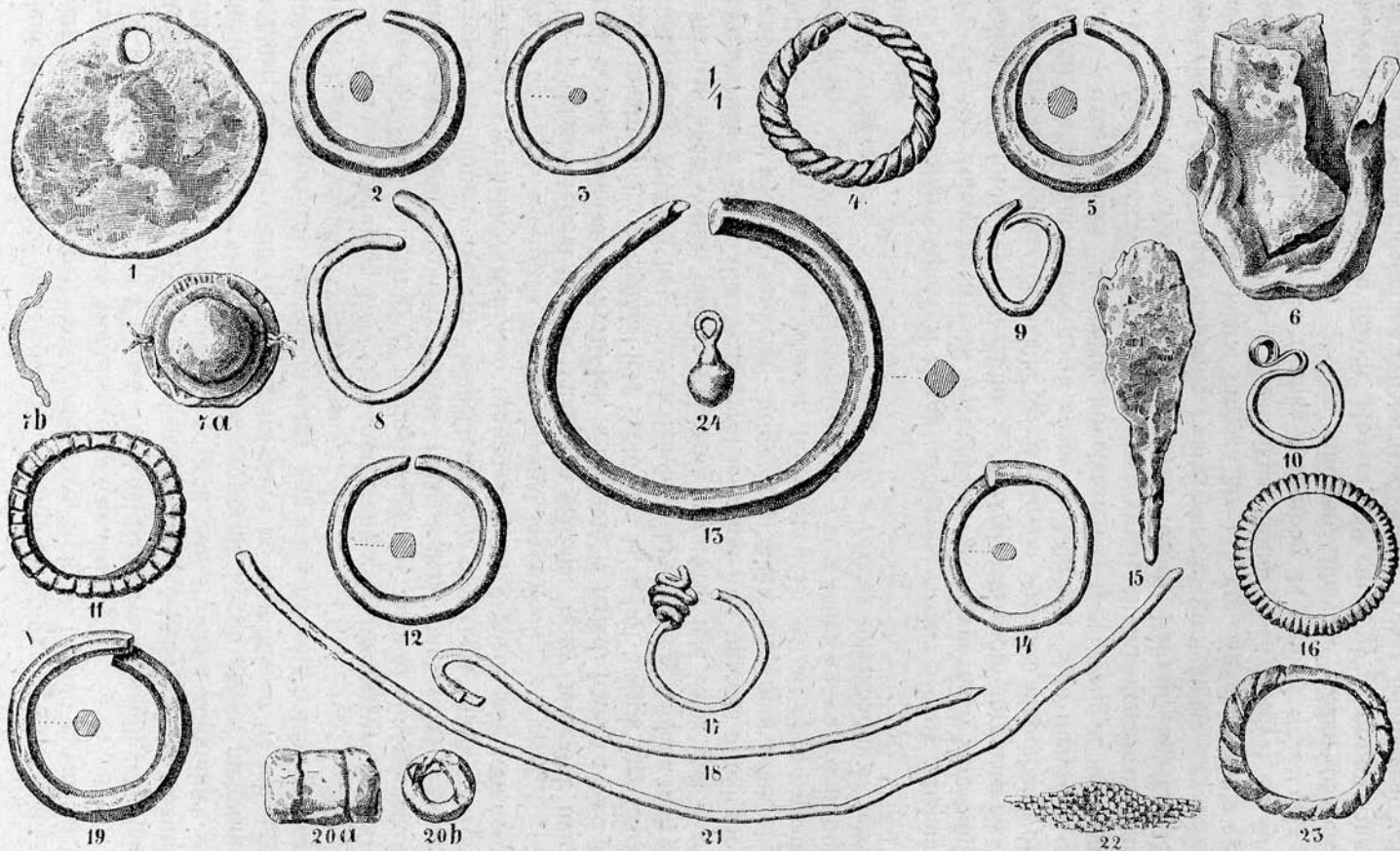
A kiásott terület térképe világosan elárulja, hogy temetőnk nemcsak a már említett *Márkgráf*-féle szőlő felé is terjed, hanem terjed az még inkább balra a *Schalát*-féle szőlő felé is, a hol a sírok egy részét tönkretették. Kivált a hegyoldalon feljebb fekvőket, míg azok, a melyek a temető alján voltak, tehát a Rákosdra vezető út felé estek, ma is ott nyugsznak a szőlő alatt. A hegyről lemosott föld ugyanis annyira feltöltötte az út felé eső területet, hogy szőlőültetéskor nem érték el a sírok mélységét. Így esik aztán az, hogy pl. a 32. sz. sírt épen kaptam, bár a feje a *Schalát*-féle szőlőbe nyúlik. Ezt a tényt a jövő szempontjából szegezzük le, a mikor talán ez a rész is fölszabadul és felátható lesz.

Ezek előrebocsájtásával lássuk az egyes sírokat s azok tartalmát.

I. sír. Voltaképpen csak fejét, nyakát és egyik felső karcsontját leltem meg, többi részét levágták a *Márkgráf*-féle szőlő forgatása alkalmával. A mi megmaradt belőle, az is nagyon siralmas állapotban volt. A föld a koponyát is izzé-porrá zúzta. A felszíntől való mélysége 65 cm. A megmaradt részekből következtetve, Kelet-Nyugati irányban feküdt. Alsó állkapcsa balsó felén egy összetöredezett ezüstdenáriust leltem.

II. sír. A felszíntől 60 cm. mélyen feküdt, hanyatt, ágyékra tett kezekkel, Kelet-Nyugati irányban. Faültetéskor megbolygatták. Így került alsó állkapcsa a térdek tájára. Hossza kb. 175 cm. Ágyékán leltem egy erősen oxidált, de alapjában rhombikus idomú vasnyílhegyet. (3. kép 15. sz.) E nyílhegy hossza csonka állapotban 44 mm.

III. sír. Csontváza 55 cm. mélyen, hanyatt, mellen összetett kezekkel K-Ny irányban feküdt. Hossza 159 cm. Úgy a koponya, mint általában az egész csontváz erősen összetörött, rossz fenntartású volt.

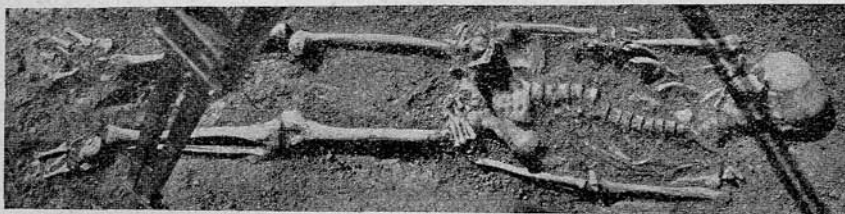

3. kép. A vajdahunyadi temető leletei.
 Fig. 3. Les trouvailles de cimetière de Vajdahunyad.

Mellékletül két teljesen egyforma ezüst hajkarikát leltem, melyek egyike (3. kép 10. sz.) a köldök táján, másika pedig a jobb fül táján feküdt.

IV. sír. Mélysége 40 cm. Faültetéskor erősen megbolygatták, egyes részeit kidobták. A megmaradt koponyatöredékekből s csontmaradványokból következtetve, felnőttnek volt a sírja. A koponyatöredékek között leltem egy *Salamon*-féle ezüstdenáriust. (C. N. H. 19.)¹ A sír hosszát e bolygatás miatt nem lehetett megállapítani, de keltezését (K-Ny) igen.

V. sír. Mélysége 62 cm. Csontvázának hossza 154 cm. Hanyatt feküdt. Jobb keze ágyékán, balkarja könyökből meghajlítva a mellén át-téve. Keltezése nem pontosan K-Ny, mert D-Ny felé 9 fokkal kitér. Az egész csontváz nagyon rossz fentartású volt. Jobb keze eredetileg az ágyékra lehetett téve. Az ujjak ott is maradtak, de az alkart a czombcsont mellé nyomta a föld. Ezek mellett az ujjak mellett leltem egy 22

4. kép. A vajdahunyadi VIII. sír.

Fig. 4. Sépulture no. VIII. de Vajdahunyad.

mm. átmérőjű, félkörös átmetszetű, külső felén rovátkákkal díszített, rossz ezüsből készült gyűrűt (mint a milyent a 3. kép 16. sz. ábrázol).

VI. sír. Mélysége 40 cm., hossza 170 cm. Csontváza hanyatt feküdt kinyújtott kezekkel. Igen rossz fentartású. Mellékletei: egy hengeres gyöngy pásztából, mely a fej alatt volt (3. kép 20. a—b) és egy *I. Béla*-féle ezüstdenárius. (V. ö. C. N. H. 15. sz.) Nem feküdt pontosan K-Ny irányban, hanem hossz tengelye 25 fokkal tért el Dél, illetőleg Észak felé.

VII. sír. 81 cm. mélyen 174 cm. hosszú, hanyatt fekvő csontvázat szolgáltatott, mely elég jó fentartású volt s koponyája is épen maradt meg. Kezei az ágyékra voltak téve. (4. kép.) K-Ny irányba volt fektetve. Melléklete nem volt.

VIII. sír. Mélysége 1 m. K-Ny irányban hanyatt fektetett, rossz fentartású gyermekcsontváz volt benne. Melléklete nem volt.

¹ Dr. Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae.

IX. sír. Egy 50 cm. mélyre temetett gyermeknek a sírja volt ez. Csontvázából alig maradt meg egy pár koponyaszilánk és egy szárcsont. Faültetéskor megbolygathatták. Helyét keresztel jelöltem. Mellékletet nem adott.

X. sír. Ez is gyermeksír volt a felszíntől 38 cm. mélyen. Alig egy pár koponyaszilánk maradt meg belőle. Melléklete nem volt.

XI. sír. Csontvázát 1 méter mélyen, hanyatt fekve leltem. Pontosan Kelet-Nyugati irányban feküdt. Bal keze ágyékára volt téve, jobb keze a könyökből meghajlítva a hasán pihent. A jobb kéz két ujján két gyűrű volt. Mindkettő 2·4 cm. átmérőjű. Hossza 167 cm. Ezt a sírt egészben emeltem ki s úgy szállítottam haza.

XII. sír. Egy 65 cm. mélyen fekvő gyermek csontvázának egy pár koponyaszilánkját s szárnycsontját szolgáltatatta minden melléklet nélkül. Valószínűleg megbolygatták faültetés alkalmával.

XIII. sír. Mélysége 120 cm. K-Ny irányban, hanyatt fekvő csontváza meglehetősen jó fentartású volt. Bal keze az ágyékon pihent, jobb keze a könyökből meghajlítva vállára volt téve. Hossza 185 cm. Ez a sír igen szerencsés körülmények között maradt ránk. Nemcsak azt lehetett pontosan megállapítani, hogy koporsóban feküdt, hanem meg lehetett állapítani a sír formáját, méreteit is. A hossza 2 m., szélessége 50 cm. volt. Ez a sírfolt élesen vált ki a sárga agyagból, melybe ásták volt. E folt belső szélén pedig a hajdani koporsó nyomai látszottak hol barna sáv alakjában, hol pedig korhadt deszkadarabkák mutatták a koporsó hajdani lételetét.

Mellékleteknek sem volt hijával ez a sír. Nyaka táján két egészen síma, nyitott végű ezüstkarikát leltem, melyek egyikét a 3. kép 3. sz. szemlélteti. A jobb czombcsont mellett egy hármass fonású ezüstkarika volt. (3. kép 4. sz.) Ez a karika, helyesebben gyűrű, egy darab ezüst-sodronyból van fonva oly módon, hogy egy megfelelő hosszúságú ezüstsodronyt háromba hajlítottak s aztán összesodorták, gyűrűvé hajlították. Végeit külön is összeszorították, a sodronyvégeket pedig összekalapálták.

XIV. sír. Egy 75 cm. mélyen, K-Ny irányban hanyatt fekvő, 1·52 m. hosszú csontváz volt benne, melynek kezei az ágyékon nyugodtak. A sír formáját és nagyságát nem lehetett megállapítani. A hajdani koporsó halvány nyomait is csak a kibontás rendjén lehetett konstatálni. Leltem benne két 18 mm. átmérőjű ezüst hajkarikát (mint 3. kép 10. sz.) melyek egyike a jobb fül táján, másika az első csigolyánál feküdt. Leltem még a jobbsó czombcsont feje mellett egy rossz ezüsből készült, erősen összehorpasztott, valamikor hengeres lemeztárgyat, melynek egyik vége természetesen pohárszerűen nyitott, másik fele domború. Itt egy lyukkal van ellátva. Ez utóbbi körülményből s a tárgy egész jellegéből követ-

keztetve, az a véleményünk róla, hogy valami puhább tárgyra, mondjuk botnak a végére lehetett ráhúzva. A kis lyuk arra szolgált, hogy ezt a ráhuzatot egy szögeccsel külön is megerősítsék. Magában állott s nem lettem mellette, vagy a környékén semmi olyan nyomot, mely a tárgyra engedett volna következtetni, melyhez tartozhatott.

XV. sír. Mélysége 124 cm. Egy K-Ny irányban fekvő, 174 cm. hosszú, hanyatt fekvő csontvázat takart, melynek bal keze a medence alá csúszott, jobb keze a test irányában, egyenesen kinyújtva feküdt. Ez is koporsós temetkezés volt, minek halvány nyomait meg lehetett állapítani. A 2 m. hosszú, 47 cm. széles sír formája is élesen elvált a sárga agyagtól. Melléklete nem volt.

XVI. sír. Voltaképpen kettős temetkezést rejtett. (5. kép.) A felszíntől 75 cm. mélyre nyúlt. Volt benne egy K-Ny irányban, hanyatt fekvő, felnőtt egyéntől származó csontváz, melynek kezei az ágyékon

5. kép. A vajdahunyadi XVI. sír.

Fig. 5. Sépulture no. XVI. de Vajdahunyad.

pihentek. Valamikor megbolygathatták. Erre mutat az a körülmény, hogy a feje 29 cm.-re feküdt Ny-ra a nyakától. Így éppen 2 m. hosszban lettem e felnőtt egyén csontvázrészeit, miből, ha leütjük a nyak és fej közötti 29 centimétert, kb. 171 cm.-re tehetjük a hosszát. Két 16 mm. átmérőjű ezüst hajkarikát lettem mellette. (Mint 3. kép 10. sz.) Az egyik a hetedik háti csigolya irányában balra úgy 8 cm.-re, a másik a koponya előtt egy kissé jobbra feküdt.

E felnőtt egyénnel együtt kerülhetett a sírba egy kb. 8 éves gyermek is, kit annak jobbára temettek el. Egy pár szárcsont, buvó és tejfogakkal bíró állkapocs, továbbá egy pár koponyaszilánk maradt meg belőle.

XVII. sír. Mélysége 70 cm. Benne egy K-Ny irányban, hanyatt fekvő, 80 cm. hosszú gyermek csontváza volt igen rossz fentartásban. Melléklete nem volt. Koporsós temetkezés.

XVIII. sír. Ez is egy 90 cm. mélyen fekvő gyermeké. Csontvázá-

6. kép. A vajdahunyadi XIX. sír.
Fig. 6. Sépulture no. XIX.
de Vajdahunyad.

hosszú, 39 cm. széles sír helye, melynek szélein a hajdani koporsó nyomai is megmaradtak. A benne levő csontváz K-Ny irányban, hanyatt, hason áttett karokkal feküdt. Melléklete nem volt.

XXI. sír. Ez egy a felszíntől 60 cm. mélyen fekvő, 61 cm. hosszú gyermeknek a sírja. K-Ny irányban, hanyatt feküdt ez is. Fentartása nagyon rossz. Melléklete semmi.

7. kép. A vajdahunyadi XXII. sír.
Fig. 7. Sépulture no. XXII. de Vajdahunyad.

XXII. sír. (7. kép.) A felszíntől 1 méterre egy olyan K-Ny irányban, hanyatt fektetett 160 cm. hosszú csontváz volt ebben a sírban, melynek bal keze az ágyokon pihent, jobb keze a hason át volt téve. Feje alatt egy 26 mm. átmérőjű bronzból való hajkarikát leltem (mint 3. kép 10. sz.) Egy hasonlót faültetés alkalmával áshattak ki e csontváz mellől. A közelében leltem oly módon meggörbülve, hogy kétségtelen, hogy valamikor az ásó beleakadt. A balsó czombcsont közepe táján egy nyitott bronzkarika volt (3. kép 2. sz.), mely végei felé vékonyul. Átmetszete ovális.

XXIII. sír. Mélysége 120 cm. K-Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt fektetett csontvázat takart. Hossza 177 cm. Koporsós temetkezés. Meg lehetett állapítani a sír nagyságát, alakját is. Ennek hossza 2 m., szélessége 50 cm. A felső csigolya mellett leltem egy *Szent István*-féle ezüstdenáriust. (C. N. H. 1. sz.)

XXIV. sír. Mélysége 115 cm. Csontváza K-Ny irányban, hanyatt feküdt ágyéakra tett kezekkel. Hossza 1·65 m. Az első csigolya mellett leltem egy *Szent István*-féle ezüstdenáriust. (C. N. H. 1. sz.) E csontváz koponyája trepanált. (8. kép.)

XXV. sír. Mélysége 115 cm. K-Ny irányú hanyatt fektetett csontvázat takart, melynek kezei az ágyékon pihentek. Hossza 167 cm. Igen rossz fentartású volt. Mellékletet nem adott.

XXVI. sír. Mélysége 75 cm. Fekvése K-Ny irányú. Hanyatt feküdt ez is ágyéakra tett kezekkel. Hossza 106 cm. Tehát gyermek csontváza. Melléklete nem volt.

XXVII. sír. Egy 1 m. mélyen, K-Ny irányban, ágyéakra tett kezekkel hanyatt fekvő, 70 cm. hosszú gyermekcsontvázat takart. Kibontása alkalmával álla bal oldalán a 3. képen 18. sz. alatt látható horgas bronztag állott ki, melynek átmet-szete hengeres, vastagsága alig 1 mm. Egyik vége látszólag hegybe fut. Csak látszólag, mert törött ezen a részen s voltaképpen az oxidálódás következtében lett ilyen. Megtaláltam a folytatását is (3. kép 21. sz.), mely a koponya alatt ívesen nyúlt a bal arcz felé. Két végén régi törés nyomai láthatók. Nyilván egyszerűbb nyakperecczel van dolgunk, mely hiányosan maradt ránk. Külön is fel kell hívnom a figyelmet a horgas tag végződésére. (3. kép 18. sz.) A horog hegye külön van kiképezve.

8. kép. A vajdahunyadi XXIV. sír koponyája.

Fig. 8. La crane de sépulture XXIV. de Vajdahunjad.

A jobb fül táján egy fél mm. vastagságú ezüstsodronyból készült hajkarika került felszínre, melynek egyik vége csigavonalban végződik. (3. kép 17. sz.)

XXVIII. sír. Ez is 1 méterre volt a felszíntől. A benne levő, 170 cm. hosszú csontváz K-Ny irányban, ágyéakra tett kezekkel, hanyatt feküdt. Bal fülénél és jobb válla táján egy-egy 17 mm. átmérőjű ezüst hajkarikát leltem. (Mint 3. kép 10. sz., csak az egyiknek spirálisa bordázott.) A jobb kéz ujjai között találtam egy hármass fonású, nyitott ezüstgyűrűt. Mindenben egyezik a 3. kép 4. sz. alatt látható gyűrűvel, csak vékonyabb sodronyból készült.

XXIX. sír. 115 cm. mélyen feküdt. Egy 170 cm. hosszú csontváz volt benne K-Ny irányban hanyatt fektetve, ágyéakra tett kezekkel, a test

mellett kinyújtott kezekkel. A sír nagyságát, melyben feküdt, nem sikerült megállapítani. A koporsónak nyomai is csak igen halványan maradtak meg. Az első csigolya mellett leltem egy *Szent István*-féle ezüstdenáriust. (C. N. H. 1. sz.)

XXX. *sír.* Mélysége 1 m. Egy kis gyermeknek a csontváza volt benne igen gyenge fentartásban, úgy, hogy voltaképpen csak azt lehetett megállapítani, hogy K-Ny irányban feküdt. Egy 18 mm. átmérőjű ezüst hajkarikát leltem a bal füle táján (mint 3. kép 10. sz.) és egy erősen összetörött, meghatározhatatlan, ezüstdenáriust az álla mellett.

XXXI. *sír.* Mélysége 120 cm. A benne levő csontváz hossza 170 cm. K-Ny irányba hanyatt feküdt. Kezei az ágyékon pihentek. A jobb és bal fül csecsnyúlványa táján egy-egy 18 mm. átmérőjű, ezüst hajkarikája volt. A jobbsó egészen hozzá volt tapadva a koponyához. A medence alatt leltem egy *I. Endre*-féle ezüstdenáriust összetörött állapotban. Térdkalácsai között egy éppen olyan mívű, hármass fonású, nyitott ezüstkarikát leltem, mint a milyent a 3. kép 4. sz. ábráján láttunk.

XXXII. *sír.* Mélysége 98 cm. A benne levő K-Ny irányban hanyatt fektetett, 145 cm. hosszú csontváz már a *Schalát*-féle szőlőbe nyúlik. Kezei az ágyékon pihentek. A balsó czombcsont fejtől úgy 6 cm. távolságra egy olyan 24 mm. átmérőjű, hármass fonású, ezüstkarika volt, mint a milyent a 3. kép 4. sz. ábráján bemutattam.

XXXIII. *sír.* Mélysége 125 cm. Egy igen rossz fenntartású, 110 cm. hosszú gyermekcsontvázat fedtünk fel benne. Hanyatt feküdt ágyékra tett kezekkel, K-Ny irányban. Az ágyékán egy *I. Endre*-féle ezüstdenárius volt. (C. N. H. 12. sz.)

XXXIV. *sír.* A felszíntől 145 cm. mélyen, K-Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt fekvő csontvázat fedtünk fel benne. Koporsós temetkezés volt. A koporsóból természetesen csak halvány nyomok maradtak fenn. Bal vállánál egy 13 mm. átmérőjű ezüst hajkarikát leltem (mint 3. kép 10. sz.) Ugyanilyen hajkarika volt a jobbsó járomív mellett is, de ennek átmérője 24 mm. Volt egy harmadik melléklete is ennek a sírnak, egy hármass fonású, nyitott, ezüstkarika (mint 3. kép 4. sz.), melyet a medenczecsonttól balra leltem. Ezzel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy ugyanitt a balkézről ideesett ujjakat is találtam.

XXXV. *sír.* 160 cm. mélyen fekvő, 80 cm. hosszú gyermeksírnak. Mint az eddigiek, ez is K-Ny irányban, hanyatt feküdt. Kezei az ágyékon pihentek. Csontrészei alaposan tönkre mentek. Nem volt mellette semmi.

XXXVI. *sír.* Mélysége 80 cm. A benne levő csontváz hanyatt feküdt nem egészen K-Ny irányban. 3 fokkal Dny, illetőleg Ék felé tért el a csontváz hossz tengelye. Bal keze az ágyékon pihent, jobb keze mellére volt felhajtván. Melléklete nem volt.

XXXVII. sír. Szegényes, melléklet nélküli sír ez is. Mélysége 76 cm. Egy 157 cm. hosszú csontvázat fedtem fel benne, mely K-Ny irányban, hanyatt volt fektetve. Bal keze az ágyékon, a jobb pedig a test mellett kinyújtva pihent.

XXXVIII. sír. 95 cm. mélyre volt ásva. Egy másfél m. hosszú hanyatt fekvő csontváz feküdt benne K-Ny irányban, ágyékra tett kezekkel. Koporsóban pihent, a minek természetesen csak barna sávok, korhadt deszkadarabkák jelezték a nyomait.

XXXIX. sír. Mélysége 95 cm. A benne levő csontváz K-Ny irányban, hanyatt, ágyékra tett kezekkel feküdt. Hossza 135 cm. A medence jobb szélén, kezujjak között egy félkörös átmetszetű, külsején rovátkákkal díszített, rossz ezüstből készült gyűrűt leltem. (3. kép 16. sz.) A bal czomb belső szélén egy másik ezüstgyűrű került felszínre (3. kép 23. sz.), a mely szintén félkörös átmetszetű. Fő jellemvonása abban áll,

9. kép. A vajdahunyadi XLI. sír.

Fig. 9. Sépulture no. XLI. de Vajdahunjad

hogy felülete ferdén oly módon rovátkolt, hogy ezáltal azt a benyomást kelti, mintha ez a rovátkolás a fonást utánozná.

Érem is volt ebben a sírban és pedig az első csigolya mellett *Szent István*-nak ezüstdenáriusa. (V. ö. C. N. H. 1. sz.)

XL. sír. 60 cm. mély volt. Egy hanyatt fekvő s a megmaradt csontok helyzetéből ítélve K-Ny irányú, bolygatott temetkezést árult el, melynek méreteit éppen bolygatott voltánál fogva megközelítő pontossággal sem lehetett felvenni. Azt azonban meg lehetett állapítani, hogy kezei az ágyékon pihentek. Mellette nem leltem semmit.

XLI. sír. Egyike a leggazdagabbaknak. Gyermeksír, melynek mélysége 70 cm. volt. K-Ny irányban hanyatt feküdt. Hiányosan maradt meg, mert faültetéskor bokából levágták. A megmaradt rész hossza 80 cm. A róla felvett fénykép híven tájékoztat (9. kép), mint feküdt ez a gyermekcsontváz a sírjában. Mellékletei is látszanak ezen a képen s így az alábbiakban csak arra szorítkozunk, hogy azokat leírjuk s előfordulási helyüket megnevezzük.

A jobb kéz csuklóján bronzkarpereczet leltem (3. kép 13. sz.) Alakjáról, átmetszetéről a most idézett kép nyújt fogalmat. Mindenesetre jellemző, hogy egy nagyobb karpereczből készült úgy, hogy annak egyik végét levágták s a gyermek karjának vastagságához mérve, összehajlították. Mellkasa bal felén egy nyitott végű bronzkarika volt (3. kép 12. sz.) A szájába nyomott a föld egy hármasságtagolású, gömb-szeletes ezüstgombot, a melyen két lyuk van s ezen át kettős fonású, vékony kender-czérna, vagy zsinég van húzva, minek segítségével az inghez lehetett erősítve (3. kép 7a.—b.) A kenderfonálból szőtt ing nyakrészéből is megmaradt egy darabka (3. kép 22. sz.), még pedig egy összehajtott szélrészlet. A gomb közelében volt s ennek patinája megóvta e kis szövetrészt is a romlástól.

Ugyancsak a föld nyomhatta e gyermek szájába azt a bronzkarikát, melyet a 3. kép 9. sz. ábrája szemléltet. Az ugyanezen az ábrán 14. sz. alatt látható bronzkarika a balsó halánték táján volt. Az u. e. kép 8. sz. alatt látható bronzkarika a földtől összenyomott koponyának jobbsó halántéka táján feküdt.

XLII. sír. Bolygatott. 80 cm. mélyen alig egy pár csontdarabka, koponyaszilánk jelezte ottlétét. Nem leltem mellette semmit.

XLIII. sír. Ez is 80 cm. mély volt. 105 cm. hosszú csontváza K-Ny irányban hanyatt feküdt. Kezei az ágyékon voltak. Jobb kezén egy rovátkolt ezüstgyűrűt leltem (3. kép 11. sz.), melynek átmetszete félkörös. A bal kéz egyik ujján egy egymásra hajlított végű bronzgyűrű volt (3. kép 19.)

XLIV. sír. Mélysége 80 cm. K-Ny irányban hanyatt feküdt ágyékra tett kezekkel. Faültetéskor elvágták a lábait. A megmaradt csontvázzrész hossza 130 cm. Meglehető gazdagon és jellemző ékszerekkel volt felszerelve s így egészben emeltem ki s szállítottam haza. Bal karján egy olyan bronzkarperecz van, mint a milyent a 3. kép 13. sz. alatt látunk, csak nagyobb. (7 cm. átm.) és nyolcz lapú. Négy széles és négy keskeny lap borítja úgy, hogy egy szélesebb lapot egy keskenyebb követ. A jobb karon levő 5·7 cm. átm., ovális átmetszetű s a végei felé vékonyúl. A jobb alkar mellett egy 2·1 cm. átm. nyitott bronzgyűrű van. Hasonló bronzkarika van a jobb füle táján is, csak átm. 1·8 cm. Mindezek a mellékletek bolygatatlanul rajta vannak a kiemelt síron. Ezért adjuk pusztán leírásukat nagy vonásokban.

Álla alatt egy könnyen levehető füles bronzgomb van (3. kép 24. sz.)

XLV. sír. Mélysége 105 cm. Egy 165 cm. hosszú csontvázat takart, mely K-Ny irányban hanyatt feküdt. Bal keze az ágyékon pihent s az egyik ujjon a 3. kép 5. sz. ábráján látható bronzgyűrű volt. Bal keze egyenesen nyúlt le a teste mellett. Ennek is egy, az előbbivel azonos, csak igen kevésbé vékonyabb bronzgyűrű volt az ujján. (Mint 3. kép 12. sz.)

XLVI. sír. Ez egy a felszíntől 110 cm. mélyen fekvő gyermeksír volt. Csontvázából alig maradt meg valami. Helyét kereszttel jelöltem a térképen. Nyaka táján leltem egy átfúrt byzantinus éremből alakított elkalapált csöngődíszet, mint nyakéket. (3. kép 1. sz.)

XLVII. sír. Mélysége 80 cm. Bolygatott. Faültetéskor kiszedték fejét, alsó felét. K-Ny irányban, hanyatt feküdhettek, a mennyire a megmaradt csontrészekből következtetni lehetett. Nem volt mellette semmi.

XLVIII. sír. 1 m. mély volt. Egy 1 m. hosszú gyermekcsontváz szárcsontjai, koponyaszilánkjai feküdtek benne a földtől erősen szétnyomva. Melléklete nem volt.

XLIX. sír. Mélysége 75 cm. K-Ny irányban hanyatt fektetett gyermeknek 1 m. hosszú csontváza volt benne. Kezei az ágyékon voltak. Feje alatt leltem egy 18 mm. átmérőjű ezüst hajkarikát. (Mint 3. kép 10. sz.)

L. sír. A felszíntől 113 cm. mélyen 48 cm. hosszúságban, K-Ny irányban egy kis gyermek alaposan tönkrement csontrészeit fedtem fel. Mellettük nem leltem semmit.

LI. sír. Hasonlóképpen melléklet nélkül való volt az LI. sz. sír is, melynek mélysége 70 cm. K-Ny irányban hanyatt fekvő csontváza 135 cm. hosszú volt. A kezek az ágyékon pihentek.

LII. sír. Mélysége 55 cm. Gyermeksír, melyet faültetéskor alaposan megbolygattak, csak egy pár koponyaszilánk s egy pár szárcsont maradt meg, jelezve, hogy K-Ny irányú temetkezés volt ez is.

LIII. sír. Gyermeké. Mélysége 105 cm. Csontvázának hossza a megmaradt kevés koponyaszilánk s szárcsont után itélve 60 cm. Melléklet nélkül való.

LIV. sír. Mélysége 135 cm. Egy 130 cm. hosszú csontvázat takart, mely K-Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt feküdt. Jobb kezének egyik ujján egy olyan 22 mm. átmérőjű, félkörös átmetszetű s a felületén rovátkolt, rossz ezüstdből készült gyűrű volt, mint a mlyent a 3. kép 16. sz. ábrája mutat.

Még két leletről kell megemlékeznem. Az egyik egy olyan 23. mm. átmérőjű bronzkarika, mint a 3. kép 19. sz. karikája. A XIII. sír fejétől északra leltem a sír határán kívül. Nincs kizárva annak a lehetőségére, hogy az e sírban levő halott eltemetése alkalmával hullott ide.

A másik lelet egy ezüst hajkarika (mint 3. kép 10. sz.), mely 140 cm. mélyen a XXXIII. sírtől délre került felszínre, egy emberi kézzel együtt. A közelében három vakondoktúrást figyeltünk meg s így ha nem faültetéskor megbolygatott sír nyomát jelzi ez a lelet, kézen fekvő magyarázatát abban találjuk, hogy a vakondok túrták ki valahonnét s hozták ide.

Az eddigiekben pusztán arra törekedtünk, hogy hű képét adjuk az egyes sírok fekvésének, méreteinek, a bennük levő temetkezéseknek és hogy pontosan fixáljuk, hogy hol, mit leltünk.

Szándékosan nem említettük egyik sírnál sem, hogy a koponyát milyen helyzetben találtuk. Most kiegészítjük leírásunkat annak megemlítésével, hogy a legtöbb koponya jobbra dült s csak kivételes esetben találtam balra dült koponyát, vagy olyant, mely a csontváz mellére esett. Ennek a tömeges jobbra dülésnek helyzetbeli oka volt. Lejtős hegyoldalon feküdt a temető. A lejtés iránya a csontvázak jobb oldalára esik. Természetes dolog, hogy mikor az oszlásnak indult a hulla, a föld nyomása a lejtés irányban érvényesült erősebben. Hogy leltem egy pár olyan csontvázat is, melynek koponyája balra, tehát a hegyoldal emelkedésének iránya felé, vagy a mellre esett, lényegében semmit se mond. Ki van zárva u. i. annak a gondolata is, hogy a koponya ide- vagy oda dülésében valamelyes, a temetkezési szokással kapcsolatos szándékosságot lássuk. Legalább ennél a temetőnél nem.

Lejtős hegyoldalon feküdt a temető. A hegyoldalt folyton mosta, koptatta az eső, az idő. A lemosott föld a temetőnek a Rákosdra vezető út mellett fekvő részét kitöltötte. Innét van az, hogy a hegyoldalon fennebb fekvő sírok mélysége aránytalanul kisebb, mint az út felé esőké. Főképpen azért hangoztatjuk ezt, nehogy valaki ebben az esetben a mélységekből korbelt különbségekre következtessen. Végsővéig azt tapasztaltam, hogy a sírgödörket a sárga agyagig ásták le s csak ritkán mentek abba mélyebbre. Ezt az agyagot fekete humus takarta. Az előbb említett kopás, lehordás következtében a temető felett alig volt ez 30—35 cm. vastag. Az út felé s kivált annak közelében a lehordás és kitöltés következtében a 2 métert is meghaladta annak a vastagsága.

Bevezető részünkben említettük, hogy bár halványan, megvan a sorosságra való törekvés, mégis inkább csoportos temetkezésekkel van itt dolgunk, egy-egy család, vagy kevesebb, több tagot számláló rokonság egymás mellé került sírjai csoportjaival. Az 1. 3. 4. 6. sz. sír; a 2. 7. 5.; az 52. 49. 47. 51. 12. 11. 14. 9. sz. sírok élesen külön való csoportokat képeznek. A legnagyobb a 8. 10. 45. 44. 41. 40. 37. 42. 36. 39. 38. 50. 48. 46. sz. sírokból álló csoport, melyhez számíthatjuk az 54. 43. 53. sz. sírokat is. Külön csoport a 34. 35. sz. sír. A 26. 31. 33. sz. szintén. Nemkülönben a 29. 35. 28. 23. sz. is. A 22. 27. 30. sz. ismét külön csoportot alkot. A többi síroknál nem olyan éles a határ, de kétségtelen, hogy a 20. és 15. sz., a 21. 19. sz. a 16. és 17. sz. együvé tartozik. A 18. sz. inkább a 20. sz., a 13. sz. az 5. sz. sír csoportjába tartozik.

A temetkezési mód csak abban mutat egységes képet, hogy végsővéig K-Ny irányban hanyatt fektetett csontvázakkal van dolgunk. Igen nagy rendszertelenséget tapasztalunk a kezek elhelyezésében. A legáltalánosabb az a szokás, a melynek érvényesülése mellett a kezek az ágyé-

kon pihennek. E mellett van olyan sír is, melynél csak a jobb, vagy bal kéz fekszik az ágyékon, míg a másik a hason pihen (XXII. sír), esetleg mind a kettő a hason nyugszik (XIX. sír), vagy a mellen fekszenek. (III. sír.) Arra is volt eset, hogy a bal kéz az ágyékon pihent, a jobbsó kéz pedig könyökből meghajlítva a vállra volt téve (XIII. sír.)

A halottak egy részét a pusztta földben, más részét koporsóban temették el.

Egymást váltják a minden melléklet nélkül való és a mellékletekkel ellátott sírok. Ezek a mellékletek általában szegényesek. A halántékgyűrű, vagy hajkarika és az ujjgyűrű a legáltalánosabb ékszer. A karperecz ritkább. Feltűnő, hogy a sírok számához képest kevés a pénz-melléklet s a mi van, az is mind az áll, vagy első csigolya táján került elő. Feltűnő a fegyverekben való szegénység is. Pusztán a II. sír ágyéka táján leltem egy rhombikus idomú, vas nyílhegyet.

Mindazonáltal ez a temető a maga szegényes leleteivel is elsőrangú fontossággal bír úgy általános művelődéstörténeti, mint főképpen a nemzeti történet szempontjából.

Ebből a két szempontból kell még foglalkoznunk leleteinkkel.

A mi az első, az általános művelődéstörténeti szempontot illeti, temetőnk leletei egyeznek hazánk hasonló korú emlékeivel. Ha az érem-mellékletek nem is határoznák meg temetőnk korát, pusztán a többi sírmellékletek alapján sem helyezhetnők azt máshová, mint a *Hampel* szerinti negyedik periodus második szakaszába, vagy a *Pulszky, Nagy Géza*-féle felosztás hatodik periodusába, tehát a régibb középkor emlékeinek mindenképpen az uralkodó fajtól *magyar*-nak elnevezett művelődéstörténeti szakaszába.¹

Tisztán temetőnk emlékei szempontjából szabatosabbnak tartjuk, ha egyszerűen azt mondjuk, hogy azok a *Hampel* felosztása negyedik periodusának második szakaszába tartoznak, mely a XI., XII. sz. emlékeiket öleli fel. Ezzel tehát éremmellékletek nélkül is közelebbi chronológiai megállapítást nyerünk. Azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nyolcz pontosan meghatározható éremmel, melyek közül 4 a Szt. Istváné, 2 az I. Endréé, 1 a Béla vezéré, 1 a Salamoné (a *Kőváry* jelentésében szereplővel voltaképpen *kettő*²), temetőnk korát a XI. sz. 1000—1074-ig terjedő időszakára tehetjük.

Azt mondtuk, hogy temetőnk emlékei egyeznek hazánk hasonló korú emlékeivel. Megtoldjuk ezt azzal, hogy bizonyos tekintetekben kiegészítik az eddig ismert leletstatisztikát. Így mindjárt a XIV. sír hengeres lemeztárgyát említtem, mely ebben a formában ismeretlen a most

¹ Hampel: „Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I. k. 26. l.

² V. ö. Dolgozatok 1911. évf. 312., 313. l.

említett leletstatistikában. Ismeretlen a XLVI. sírban lelt, igen-igen kopott bysantinus bronzéremből egyszerű átfúrással alakított nyakék is. Nem találunk benne semmi rendkívülit, hacsak a szegénységnek a jelét nem, hogy egyéb hijján ez is jó volt ékszernek. Ugyanezt mondhatjuk a XXVII. sz. sírban lelt egyszerű bronzhuzalból összehajlított nyakperezről is.

Bármily szegényes is temetőnk leletek dolgában, mégis megmérhetetlen fontossággal bír a hazai történelem szempontjából. Alaposan hozzájárul u. i. Erdély elfoglalása kérdésének tisztázásához.

Erdély elfoglalásáról megemlékeznek krónikásaink, régebbi és újabb történetíróink. Különösen az utóbbiak között képezte éles vita tárgyát, hogy vajjon a honfoglaló magyarság elfoglalta-e Erdélyt, vagy sem, vagy pedig annak csak egy kis, mondjuk nyugati részét hódította meg?

Mivel temetőnk lényegesen hozzájárul a kérdés tisztázásához, részesebben kell ezzel foglalkoznunk.

A krónikák közül egyelőre csak a Névtelenére s a Bécsi Képes Krónikára hivatkozunk.

Anonymus szerint Erdély elfoglalása még Árpád idejében megkezdődik. A foglalást az Árpádtól nyert engedelem alapján¹ *Töhötöm* eszközli, ki miután Ogmunddal valószínűleg Torda és Aranyos vidékéig eső területet kikémleltette,² hadaival átkél a Meszesen, másnap az Almás vizénél Gyeló hadaival megütközik, azok felett győzelmet arat, vitézei a menekülő Gyelót a Kapus vize mellett utóléri, megölik, Gyeló országa meghódol Töhötömnek s a helyet a hol hódolatukat hittel megerősítették, *Esküllő*-nek nevezték el. Töhötöm és utódai békében bírták az így elfoglalt földet Szt. István idejéig.³

Ezalatt *Tas* és *Szabolcs* a Szamos és Kőrös közét foglalja el.⁴

A Bécsi Képes Krónika szerint „miután Szt. István Istentől megnyerte a királyi felség koronáját, híres és nyereséges háborút viselt öreg nagybátyja, Gyula ellen, ki abban az időben az egész *erdőn túl levő* országot kormányozta. Tehát az Úr 1002. évében István király elfogta Gyula vezért nejével és két fiával együtt. Ezt azért tette, mert bár sokszor megintette, sem meg nem tért, sem a magyarok zaklatását abba nem hagyta. Egész terjedelmes és gazdag országát hozzácsatolta a magyar birodalomhoz. Ezt az országot magyarul *Erdőelő*nek mondják. Több folyó öntözi, melynek fővényéből aranyat szednek és e föld aránya igen jó.“⁵

¹ *Anonymus* Krónikája, 26.

² *Anonymus* Krónikája, 25. V. ö. A magyar honfoglalás kútfői, 423. l. 1. sz. jegyzet.

³ *Anonymus* Krónikája, 27.

⁴ *Anonymus* Krónikája, 28.

⁵ II. 37. Említi valamennyi hazai Krónikánk. V. ö. *Szabó K.* A magyar vezérek kora, Pest, 1869. 427. l. 1. sz. jegyzet.

Ez utóbbi adat szerint *Erdőelvén*, azaz az *Erdőn túl levő* országon = Erdélyben a Töhötöm kis unokája, Gyula uralkodott, ennek az országrésznek tehát meghódítottak kellett lennie, mikor István a keresztiségével és hatalmával dacoló rokonát, miután a Koppány leveretéséből és abból sem tanult semmit, hogy ennek hullája egy részét intő jelül Erdélyben küldte; leverte s fogságra vettette.

Még csak Márk krónikájának (II. 14.—19. f.) azt az adatát említjük meg, hogy Gyula hada Erdély felé foglal szállást és Gyula, a nagy és hatalmas vezér vadászat közben régi római városra bukkant (t. i. Gyulafehérvárra).

Kérdés azonban, hogy mekkora területet értsünk az akkori Erdélyen?

Ha *Anonymust* veszszük alapúl, Erdélynek igen csekély része lehetett meghódítva. Töhötöm a *Meszes kapuján* jön be, az *Almás* vizénél veri be Gyeló seregét, emberei a *Kapus* mellett ölik meg Gyelót s *Esküllőnél* pecsételi meg hódítását. Tas és Szabolcs „*a fluvio Zomus usque ad Crisium*“ tehát a Szamos és Sebes-Körös közti területet hódítja meg.

Ennyi az egész, a mit kombinációba vehetünk (a székeleykről való említést teljesen figyelmen kívül hagyva!) annak megállapításában, hogy a krónikások szerint a mai Erdélynek melyik részét is tekinthetjük a vezérek korában meghódítottak.

Erdélynek pusztán északnyugati sarka lehet ez, melyet Délen a Sebes-Körös és környéke, Északon a Szamos, Keleten valószínűleg a Kis-Szamos határol.

Hogy ez mennyiben fedí az igazságot, mennyiben nem, arról alább fogunk szólni. Előbb lássuk, mennyiben fogadták el történetíróink a krónikások adatait, mennyiben nem.

Krónikai alapon tárgyalja Erdély elfoglalását *Szilágyi Sándor*¹ Erősebb kritikával bár, de ugyanígy tesz *Szabó Károly* is.² *Pauler* szerint³ „a német írók szeretik kétségbe vonni, hogy már Szt.-István foglalta el Erdélyt s e felfogás nálunk is szinte visszhangra lelt, de a németek közül is már *Huber* (Geschichte von Oesterreich I. 54.) a legendákra támaszkodva belátja, hogy ezt a felfogást fenntartani nem lehet, mihez még azt az oklevélileg is igazolt körülményt is adhatjuk, hogy a tordai sóbánya 1075-ben, mint a garamszentbenedeki alapítólevélből tanuljuk, már a magyar király rendelkezése alá tartozott.⁴ Ha querfurti Bruno II. Henrik császárhoz intézett levelének *nigri Ugri* kitétele, mint valószínű, Erdélyre vonatkozik⁵ talán azt következtethetjük,

¹ *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története, I. k. 11. l.

² *Szabó Károly* i. m. 71.—73., 425.—427. l.

³ *Pauler*: A magyarok története, 1893. 88. sz. jegyzet.

⁴ *Knauz*: Monum. Eccl. Strigoniensis I. 59. l.

⁵ *Wenzel*: Codex novus Arpadianus I. 15. l. és *Giesebrecht*: Deutsche Kaiserzeit II.³ 667. l.

hogy Erdélyben a kari-kara nevű magyar törzs lakott. Ha pedig Erdélyt már Szt.-István foglalta el: el sem képzelhetjük, hogy e félreeső, bizonyos tekintetben elszigetelt, de magyarok lakta vidékre a kereszténység fejlesztésére püspökséget ne alapított volna. Okmányunk is van, igaz, hogy a XIII. sz. végéről, 1279-ből, mely tudja, hogy a püspökséget István alapította.¹ Müller Frigyes, ki az Archiv der Vereins für Siebenb. Landeskunde új f. II. k. 293. l. azt törekszik kimutatni, hogy Szt. László alapította az erdélyi püspökséget, semmi döntő, sőt részben igen gyarló okokat tud felhozni állítása mellett . . . . . a szász írók, mint Zimmermann I.² rá hivatkoznak. Hunfalvi Pál, ki Müllerrel hasonló nyomon jár, nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy Erdélynek Szt. László a patronusa.³ De az egész patronatus, úgy látszik, csak a kalendáriumok műve: az erdélyi egyházmegye arról . . . . . mit sem tud.⁴

Pauler okoskodása tehát a körül forog, hogy Szt. István foglalta el Erdélyt.

Borovszky is foglalkozik a kérdéssel s bár jórészt sejtésekkel dolgozik, igen közel jár az igazsághoz. Szerinte a magyarság első csapatai a Maros mentén juttottak be Erdélybe s a mai Hunyadmegye területe látta őket legelőbb. „A Maros vidékétől északra az Aranyos folyó partján jelentkeznek legelőbb a magyar telepek; maga a folyónév egy 1075-iki oklevélben jön elő: „qui dicitur hungarice *Aranyas*, latine autem aureus“.⁵ E vidéken, különösen a tordai sóaknák, melyek már a rómaiak idejében nagy virágzásnak örvendettek, voltak gazdasági tekintetben nagy fontosságúak s ezek, úgy látszik, már Szt. István korában is művelés alatt állottak, mert Achtum a Maroson leszállított királyi só után vámot szedtetett. Még jobban keletnek a magyarság a két Küküllő partjait érte el s maguknak e folyóknak is magyar nevet adott. A Maros és Küküllő forrásai az Olt folyó kútfejéhez juttatták a vándorló magyarokat s ide már nem messze esik Kelet felé a Feketeügy, a szintén magyar nevet viselő folyó“.⁶

„A magyarság Erdélybe vonulásának a második főútja a Szamos partján vezetett a Sajó és Besztercze völgyeibe. És miként a tordai sóbányák terményeit a Maroson, azonképpen szállították az Erdély északi hegyeiben található sót a Szamoson és Tiszán az Alföldre. Alighanem a sószállítással függött össze a hajdani Szolnokmegye alakulása

¹ *Teutsch*: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenb.

² *Mitteilungen* V. 556.

³ *Ethnographiája* 332. l.

⁴ V. ö. erre Pauler cikkét A magyarok megtelepedéséről, *Századok* 1877. 392. l.

⁵ V. ö. A magyar honfoglalás kútfői 423. l. 1. sz. jegyzetét a garamszent-benedeki alapítólevél kétes voltáról.

⁶ *Borovszky* Samu: A honfoglalás története, Bpest, 1894. 117–116. l.

is; ennek a roppant megyének a székhelye a középső Tisza mellett fekvő Szolnok város volt, részei pedig hosszan nyúltak a Tiszától Erdély északi sarkáiglan. Maga a Szolnok-név is azt jelenti, ki a sóval bánik; szlávul *solnik* = sótszt¹.

„Az a körülmény, hogy Tordán 1075-ben már sóbányászat folyt s vidékén az Aranyos folyónév tűnik elő, kétségtelenné teszi, hogy a *magyarság már Szt. István kora előtt betette lábát Erdélybe*“.¹

Nem kell különösebben bizonyítanunk, hogy a garamszentbenedeki alapító levél, melyre Borovszky állításai tekintélyes részét építi, nem áll minden kétségen felül. Feltevéseit szószerint idéztük, hogy kézen fekvőleg hypothetikus voltuk annál szembeszökőbb legyen. Nem találjuk u. i. semmi nyomát annak, hogy állításait, feltevéseit olyan adatokkal tudná, vagy legalább is megkísérelné támogatni, amelyek kétségen felül állanak.

Szívesen elfogadnók feltevését, hogy a honfoglaló magyarság a Maros és Szamos folyók völgyén is benyomúlhatott Erdélybe. Bizonyíték nélkül azonban egyelőre pusztá hypothesisnek tartjuk.

Hosszasan foglalkozik Erdély elfoglalásának kérdésével a magyar nemzet millenáris történetében *Marczali* Henrik is. Állításaiban sok az ellentmondás, a hangzatos odavetés. Azt mondja a többek között, hogy „Magyarországot köröskörül gyepűkerítés határolta, a fontosabb határpontokat vitéz örök tartották megszállva. A nemzet otthont talált új hazájában. Ez nem terjedt el sehol a hegyek magasságáig, sem a rengeteg erdőkkel borított északi Kárpátokban, *sem Erdélyben*, hanem azért magában foglalta már mindazokat a vidékeket, a melyek mai napig hazánkat alkotják“.²

Majd így folytatja: „A magyar törzsek a közösen végzett munka után birtokukba ejtve az egész vidéket az Aldunától és az *erdélyi hegyektől* egészen a Morváig, a stájer hegyekig, *a Kárpátok magasságáig*, azon külön-külön megszállottak. A Duna vonalától Keletre különben is csak gyér lehetett a lakosság³ . . . . egyébutt, a síkságon messze elterjedő fűmezőt csak itt-ott a folyók összefolyásánál szakította meg egy-egy szláv község alacsony kunyhóival és a körülötte zöldelő köles-, vagy árpavetéssel. Természetes határokül a törzsek közt a síkot keletről nyugatra és északról délre szelő folyók kínálkoztak“.⁴

Marczali sokat polemizál a krónikásokkal, de a mint a fenti idézetből kiténik, mit sem fogad el Erdély elfoglalásáról szóló adataikból.

¹ *Borovszky* i. m. 119. l.

² A magyar nemzet története, I, 120. l.

³ Ezzel kapcsolatban említjük meg, hogy *Pauler* i. m. 5. l. azt mondja, hogy a rómaiak elvonulásával „Hunyadmegye . . . . teljesen elpusztult és vadonná süllyedt.“

⁴ *Marczali* i. m. 130. l.

A legbehatóbban és a leglelkiismeretesebben *Karácsonyi* János foglalkozott Erdély elfoglalásának kérdésével. Ez irányú munkálkodásában megvan az újabban és újabban jelentkező adatok alapján való fokozatos fejlődés.

Ez irányú első dolgozata „*A honfoglalás és Erdély*“ címen jelenik meg a *Katholikus Szemle* 1896-iki III. füzetében. Ekkor még azon a nézetten van, hogy „Erdélyt a magyarok a honfoglaláskor 896-ban nem szállották meg, azt 896—1000. években nem bírták s azután is csak fokonként foglalták el“.¹ Majd így folytatja: „Szt. István korában is csak a Szamos völgyét vették birtokukba, azután pedig Szt. László korában a Maros és a két Küküllő völgyeit. II. Gyécse korában 1150 körül lett Magyarország kiegészítő része Nagyszeben környéke s végre 1211 után Brassó, Háromszék és Csík megyék területe“.²

Adatait *Konstantinus Porphirogenetusból* meríti, oly formán, hogy Gyula törzsét a Szereten túl Oláhországba a Duna mellé helyezi, a köztük s a magyarok közt levő s *Konstantinus Porphirogenetus*, *Ibn Rosteh* és *Querfurti Brunó* szerint lakatlan, pusztta területet Erdélynek veszi, mit támogat az Erdély és Magyarország közötti *gyepűk* felvételeivel, melyek Zsibótól és Zilahtól keletre voltak.

Szerinte négy részletben foglalták el a magyarok Erdélyt.

„Először a meszesi kapun át haladva, a mai Szolnokdoboka és Kolozs megyék területét egész a Szamos és Maros folyók vízválasztójáig foglalták el s hogy azt biztosítsák, Gyalútól délre kezdődő s Kolozsvár alatt elvonuló, onnan keleti irányban Magyarfrátáig, innen pedig északkeleti, majd egész északi irányban Bethlenig haladó gyepeivel vették körül; azon túl a Naszód vidéki erdők elégséges védelmet ígértek“.³ Ezt a *Kolos*, *Mezőőr*, *Örmező* helynevekkel igazolja.

A Kolozsváron túl délre és délkeletre eső vidékről azt tartja, hogy még Szt. László vezérsége idején is „szörnyű pusztaság volt“.⁴

Karácsonyi eme megállapításait teszi kritika tárgyává a Századok 1897. XXXI. k. 225—230. II. egy x. y. z. névrejtő betűk mögé rejtőző bírálója, ki azt tartja, hogy *Erdélynek legalább a közepe a vezérek korában már lakott föld* volt s azon a magyarok egy töredéke uralkodott.

Állítását krónikáinkkal, az erdélyi püspökség alapításával s a *Konstantinus Porphirogenetusból* merített adatokkal támogatja. Ez utóbbinak amaz adatát, hogy a magyarok bessenyőktől négy napi járóföldre

¹ Most idézett értekezésének, mint különlenyomatnak 3. l.

² U. o. 30. l.

³ i. m. 22. l.

⁴ u. o. 25. l.

laknak, úgy értelmezi, hogy a Gyula törzse a Szeret és Prut mentén lakhatott, a magyarság bírta Erdély közepét.

Másodízben 1901-ben foglalkoztat *Karácsonyi* J. Erdély elfoglalásának kérdésével.¹ A *gyepű*kkal, *kapu*, *kapud*, *őr* elnevezésekkel és oklevéltári adatokkal operálva iparkodik a kérdésben teljes világosságot deríteni.

Ideiktatjuk a korábbihoz képest változott véleményét: „A honfoglalás kezdetben csak Erdély határáig terjedt, de a meszesi kapunál csakhamar azon is túlsapott . . . . Másodízben a magyarok a Szamos völgyét foglalták el“² s ezt igazolja a Kolozsvártól délre egész Mező-őríg és Magyarfrátáig s innen Bethlenig vonuló gyepű. Módosítja korábbi véleményét: „Frátától nem északkeleti irányban haladtak, hanem egyenesen északi irányban, mert még 1326-ban is Gyeke és Szentgotthárd között az egyik erdőt Gyepüs-erdőnek nevezték, (Hazai Oklevéltár 198.) Ismét tovább egyenesen északi irányban a Szamosig haladva, ott találjuk Rettegtől keletre a Felőr falut. A Szamos völgye e szerint nemcsak Gyepüel, hanem állandóan megszállott része is volt hazánknak“.³

Erre a részre vonatkoztatja a Képes Krónikának *Keán* leveretéséről szóló részét, melynek eredménye, hogy István Zoltán nevű őseit helyezte oda, kit *erdélyi Zoltánnak* neveztek. (Hist. Hung. Fontes Dom. II. 140.)

Ezt a részt Erdély északnyugati felére teszi s igazolja a Kajántó (Keán-ból!) község nevével. A Keánról szóló monda benne van Kézai-ban, benne a Bécsi Képes Krónikában.

„Az előadottak alapján azt kell feltennünk . . . . hogy Erdély északnyugati részét Szent István foglalta el s ő vétette körül gyepűekkel is. Hogy mikor? arra csak annyit mondhatunk, hogy 1003 után nem sokkal, mert különben az erdélyi püspökség fellállítása nehézségekbe ütközött volna.“⁴

A Szt. István legendáiban említett s visszavert bessenyő támadás színhelyét délebbre keresi. Ennél fogva az Aranyos és Maros völgye mint Gyepüelve már Szt. István korában legalább itt-ott népes volt, sőt a legendából következtetve, abban egy bekerített város is vala“. Úgy a Kis Legenda, mint Hartvik említi a *menia urbis, receptacula munitio-num*-ot. „Ha Szt. Gellért életíratának azon részét tartjuk szem előtt, mely 1029-ben a Maroson sőt szállító hajókat emleget, akkor Tordára, a sóbányászat legrégebb központjára kell gondolnunk. Ha

¹ *Karácsonyi* János: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok, 1901. 1039–1058. l.

² u. o. 1053. l.

³ u. o. 1054. l.

⁴ u. o. 1056. sz.

Hartvik értesülése pontos volt s nem csupán az ő okoskodásával állunk szemben, akkor e város Gyulafehérvár vala“.¹

Még egy alkalommal kitér *Karácsonyi* a szóban forgó kérdésre. 1904-ben a Szt. István életéről írt munkájában.² Azt mondja ebben, hogy „Erdély északkeleti csúcsát, t. i. a Szamos és mellékfolyóinak völgyét már Szent István korában megszállották őseink s Kolozsvár-Bethlen irányában új gyepeket állítottak föl. Meghagyták azonban biztonság okáért a meszesi kapunál levő gyepeket“.³

Querfurti Bruno nyomán a fekete ugoroknak nevezett magyarokat a Tisza belpartjára, tehát a Tiszántúlra teszi s azt mondja, hogy Gyula országa a Tiszától az erdélyi hegyekig, a Szamostól a Marosig terjedt.⁴

A besenyőkkel vívott harcokról azt mondja, hogy „Erdélyben a gyepeken, tehát Kolozsváron túl volt a véghely“.⁵

Szt. Istvánnak tulajdonítja az erdélyi püspökséget. Szatmár és Szilágy megyékre kiterjedőleg . . . . . utóbb elfoglalván Erdély északnyugati csücskét, ... áttette a püspöki székhelyet Kolozsvárra.⁶

Felvonúltattuk az összes ismert véleményeket, melyek a szóban forgó kérdést érintik. Tettük ezt lehetőleg szószerint való idézetek alakjában, hogy a kérdés lényege annál tisztábban álljon olvasóink előtt. A mint ezekből kitűnik, a kérdést legalaposabban tárgyaló *Karácsonyi* fejtegetései is odakonkludálnak, hogy Erdély meghódítása már Szt. István idejében megkezdődik. Ez a véleménye *Paulernek* is.

Karácsonyi névtelen bírálója feltételezi, hogy Erdélynek legalább a közepe már a vezérek korában lakott föld volt. Ezt u. a. adatokkal akarja bebizonyítani, a melyekkel *Karácsonyi* a Szt. István-féle foglaltsról szóló elméletét támogatja.

Említettük *Borovszky* sejtését is, hogy a honfoglaló magyarság már Szt. István előtt betette a lábát Erdélybe.

Valamennyi történetírónk közül *Karácsonyi* világítja meg a kérdést a legtöbb oldalról. De valamennyi történetírónknak, kik a kérdéssel foglalkoztak, eredendő hibája ebben, hogy tisztán a krónikások, legendák előadását vették első sorban alapul s csak *Karácsonyi* vesz igénybe ezeken kívül álló bizonyítékokat is, melyeket a *gyepük, ör, kapu*-helynevek szolgáltatnak. A legfontosabb bizonyítékok azonban egyik részről sem részesültek a legkisebb méltánylásban sem. Nem vették figyelembe

¹ u. o.

² *Karácsonyi* J. Szt. István élete, Bpest, 1904.

³ u. o. 10. l.

⁴ u. o. 20. l.

⁵ u. o. 23. l.

⁶ u. o. 35. l.

a régészeti eredményeket, a melyek pedig ebben s az ehhez hasonló kérdések eldöntésében első rangú fontosságot játszanak.

Ez ellen nem lehet azzal érvelni, hogy hijjával voltak az ilyen eredmények nyomán fellépő bizonyítékoknak. A *marosgombási honfoglaláskori leletek* már 1895 óta ismeretesek.¹ Sokáig magukban állnak, de így is alkalmasak lehettek volna arra, hogy az érdeklődést ebben az irányban felkeltsék.

Azóta megszorodtak ezek a leletek s így abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Erdély elfoglalásának kérdését a *mikor tekintetében* ezeknek a régészeti leleteknek az alapján is megvilágítsuk, előre is hangsúlyozván azt, hogy e leletek figyelembe vétele nélkül a kérdést csak félig tartjuk megoldhatónak.

Véleményünk az, hogy *a honfoglaló magyarság már a vezérek korában megkezdte Erdély elfoglalását.*

Erre vonatkozólag a következő bizonyítékaink vannak:

1. A kolozsvári Zápolya-utcai sírleletek, a melyek a vezérek korába tartoznak s a melyeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára őriz;

2. a marosgombási honfoglaláskori sírleletek, melyeket az Archaeologiai Értesítő 1895. évf. idézett helyén *Herepei Károly* közölt;

3. ugyanezen temetőből a nagyenyedi Bethlen-kollégium későbbi ásatásai rendjén kikerült sírleletek, melyeket a most nevezett kollégium régiségtára őriz;

4. ugyanezen temetőből az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára megbízásából e sorok írója által végzett ásatások rendjén kikerült sírleletek, melyeket u. e. régiségtár őriz;

5. a nagyenyedi Bethlen-kollégium régiségtára megbízásából az ennek őrétől, *Bodrogi Jánostól* Magyarlapádon végzett ásatások eredményeképpen kikerült honfoglaláskori sírleletek, melyek a régiségtár anyagát gazdagítják.²

A kolozsvári Zápolya-utcai leletek a Kis-Szamos völgyéből valók; a marosgombásiak a Maros völgyéből, a magyarlapádiak a Maros egyik mellékvölgyéből.

Mi következik ebből? Az, hogy a honfoglaló magyarság a Szamos és Maros völgyén benyomult Erdélybe. Hogy ez a benyomulás a pusztá portyázás, vagy pedig az állandó elfoglalás jellegét viselte-e magán, azt eldönti az a körülmény, hogy a bizonyítékul felhozott leletek rend-

¹ Archaeologiai Értesítő új f. 1895. 426—430. l.

² A sepsiszentgyörgyi múzeumban levő s Eresztevényről származó vaskengyel szórványos lelet. Pusztá megemlítésére szorítokozunk. — A nagyenyedi Bethlen-koll. múzeumban Diódról származó emlékek még hitelesítésre várnak.

szeresen, állandóan használt temetőből származnak s így itten csakis a szó igazi értelmében vett honfoglalásról beszélhetünk.

Ezt különben világosan megmondja Anonymus, kinek a Töhötöm hadjáratáról szóló elhelyezését a *foglalás tekintetében* igazolja a kolozsvári Zápolya-utczai temető.

Más kérdés az, hogy meddig terjedt a foglalás?

Hogy a honfoglaló magyarság egyszerre nem foglalhatta el egész Erdélyt, az e hazarész földrajzi viszonyaiból is önként következik. Viszont a foglalás különböző phasisait nem lehet ma még pozitívan megállapítani. Hijjával vagyunk u. i. az erre vonatkozó régészeti leleteknek, a melyek egyedül szolgálhatnak zsinórmértékül ebben a tekintetben.

A máig ismert eredmények alapján állíthatjuk, hogy a honfoglaló magyarság a Maroson kb. az Aranyos vidékéig, a Szamoson Kolozsvár-Gyalú tájáig benyomult. Az Aranyos vidéke és a Kis-Szamos középső szakaszáig eső terület oly kicsi, lovas nép számára annyira alkalmas, hogy az e két pont közötti összeköttetésnek a foglalás rendjén meg kellett lennie. Magától értetődik, hogy a Marostól és Szamostól bezárt egész terület nem képezhette a foglalás tárgyát, hiszen ki kellett esnie ebből a hegyes, erdős vidék, mely útját állotta a lovas honfoglalóknak.

Ha a kérdés így áll, módosul *Karácsonyi* felfogása a Szt. István idejére tett foglalás első és második phasisáról. Ez u. i. még a vezérek korára esik.

Mi lehetett Szt. István feladata az így elfoglalt területtel szemben? Elsősorban biztosítani a már korábban elfoglalt részt, másodsorban e terület határainak kibővítése.

Hogy csakugyan ez is volt, ismét a régészeti leletek igazolják a legfényesebben.

A vajdahunyadi *Kincsesen* levő s most szóban forgó temető erről beszél. De erről beszél a *várfalvi árpádkori temető is*, melyet az Aranyos kapujától jobbra eső terrázon, br. Jósika Gábor kertjében az 1912. év tavaszán tárt fel e sorok írója s melynek sírjai részben érem nélkül valók, részben *Szt. István, Aba Samú, I. Endre* érmeivel vannak datálva. E temető pusztá megemlítésére szorítokozunk s nem akarunk ezúttal a szakszerű közlés elébe vágni.

Erről beszél a gyulafehérvári székesegyház is, melynek egy része minden valószínűség szerint Szt. István idejében épült.

Az ezutáni kutatások feladata lesz azoknak a bizonyítékoknak a felszínre hozatala, a melyek lépésről-lépésre mutatják meg a foglalás menetét s annak idejét. A feladatot megkönnyíti a telepítések ismerete, s meg különösen az erdélyi összes határnevek felgyűjtése, melyek a községnevek mellett elsőrangú fontossággal bírnak.

Dr. Roska Márton.

Sepultures de l'époque d'Arpad, à Vajdahunyad.¹

C'est Mr. le *dr. Ernest Kőváry* qui, dans cette revue (année 1911, p. 312, 313) nous fit connaître pour la première fois l'existence d'un cimetière de l'époque d'Arpad dans le côteau nommée Kincses à Vajdahunyad, en nous parlant de trois sépultures mises à jour par des vigneron dans la vigne de *M. Jean Markgráf*. (La flèche de la fig. 2 marque l'emplacement des sépultures décrites *M. Kőváry*.) A la suite de cette découverte, je fis faire au printemps de 1911, des fouilles méthodiques dans la vigne de *M. Läger*, qui mirent au jour 54 nouvelles sépultures.

La vigne de *M. Läger* est bornée à droite par celle de *M. Markgráf*, à gauche par celle de *M. Schalát*. Dans ces trois vignes, on découvrit dans le passé, et l'on découvre encore des traces de sépultures; il est donc naturel de supposer (comme le fait fort bien *M. Kőváry*), que nous avons ici à faire à une nécropole d'étendue considérable.

Déterminons d'abord l'emplacement du cimetière. Nous avons déjà dit qu'il se trouvait en partie dans la vigne de *Jean Läger*, sur le côteau nommé Kincses; et plus bas, dans la partie inférieure du terrain près de la route allant à Rákosd. Pour faciliter l'étude, nous donnons ici (fig. 1) un plan de situation d'après la carte militaire au 1/75.000.

La fig. 2 nous donne un plan du cimetière. L'emplacement des différentes sépultures est marqué par des rectangles de grandeur proportionnelle à celle des sépultures. Elles ont toutes une direction est-ouest, la tête du squelette étant placée à l'ouest, les pieds à l'est. Cette direction est-ouest n'est cependant pas observée rigoureusement pour chaque sépulture. Dans notre carte, chaque sépulture est dirigée exactement de l'est à l'ouest; ceci répond le mieux à la coutume des fossoyeurs. Ceux-ci s'efforçaient de creuser la fosse dans cette direction, et d'inhumer le mort dans cette direction. Avant de passer à la description détaillée des sépultures, nous devons faire remarquer,

---

¹ No 4 sur le plan de le titre.

d'après la carte de situation de la fig. 2, que s'il existait une tendance vers un alignement parfait, cette tendance ne se manifestait que d'une façon très imparfaite.

Dans les enterrements qui se font de nos jours, on constate que les membres d'une même famille sont toujours enterrés l'un près de l'autre. Cette particularité existe aussi pour le cimetière actuel. Les sépultures sont réparties en groupes, et ce groupement permet donc de conclure à l'existence d'emplacements séparés, suivant les familles.

Cela posé, voyons maintenant chaque sépulture en particulier :

Sépulture I. Je n'y trouvai plus que le crâne, les vertèbres cervicales et l'un des humerus ; le reste avait été arraché par le travail de la terre dans la vigne de *Markgráf*. A en juger d'après les restes, le corps était couché dans la direction E-Ouest. Vers la gauche de la mâchoire inférieure, j'ai trouvé un denarius d'argent, brisé. Profondeur 65 cm.

Sépulture II. Le corps gisait en supination à 65 cm. de profondeur, les mains sur les reins, dans la direction est-ouest. La sépulture a été bouleversée par la plantation d'un arbre. Longueur du corps, 175 cm. Au bassin, j'ai trouvé une pointe de flèche en fer, très oxydée, de forme rhombique (fig. 3, no 15). La longueur actuelle de cette pointe, mutilée, est de 44 mm.

Sép. III. Squelette, à 55 cm. de profondeur, en supination, les mains croisées sur la poitrine. Direction E-O. Longueur 159 cm. Tout le squelette est fortement endommagé. Comme accessoires, j'ai trouvé deux anneaux de cheveux, l'un (fig. 3, no 10), aux environs de l'ombilic, l'autre près de l'oreille droite.

Sép. IV. Profondeur 40 cm. Très bouleversé, lors de la plantation d'un arbre. Parmi les fragments de crâne je trouvai un denarius de *Salamon* en argent.¹

Sép. V. Profondeur 62 cm. Longueur 154 cm. Couché sur le dos. Main droite ouverte, le bras droit placé sur la poitrine, incliné à partir du coude. L'orientation n'est pas exactement E-O : déviation de 9° vers le S-O. Près des doigts je trouvai un anneau de 22 mm. de diamètre, de section demi-circulaire, orné extérieurement de rainures, et fabriqué en mauvais argent (voy. fig. 3. no 16).

Sép. VI. Profondeur 40 cm., longueur 170 cm. Couché en supination les mains ouvertes. Accessoires : une perle cylindrique en argile, placée sous la tête (fig. 3, no 20 a-b) et un denier d'argent de l'époque de *Béla I* (voy. C. N. H. no 15). Orientation non exactement E-O : l'axe du corps fait avec la ligne E-O un angle de 25° vers le Sud-est nord ouest

¹ C. N. H. 19. (*Dr. Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae.*)

Sép. VII. Squelette inhumé à la profondeur de 81 cm., longueur 174 cm., couché sur le dos, les mains sur les reins. Orientation E-O. Pas d'accessoires (fig. 4).

Sép. VIII. Profondeur de 1 m. Squelette d'enfant, couché sur le dos, orienté E-O, sans accessoires.

Sép. IX. Sépulture (bouleversée) d'un enfant, à une profondeur de 50 cm. Marquée sur la carte d'une croix. Dépourvue d'accessoires.

Sép. X. Encore une sépulture d'enfant. Profondeur 38 cm. Pas d'accessoires.

Sép. XI. Profondeur de 1 m. Squelette couché sur le dos. Orientation exactement E-O. Main gauche placée sur le bassin, la main droite, courbée à partir du coude, repose sur l'abdomen. A deux des doigts de la main droite se trouvaient deux anneaux, de 2, 4 cm. de diamètre.

Sép. XII. Profondeur de 65 cm. Squelette d'enfant, dont il ne reste plus qu'un débris de crâne et un tibia. Aucun accessoire.

Sép. XIII. Profondeur de 120 cm. Squelette couché sur le dos, dans une direction E-O, assez bien conservé. Main gauche reposant sur le bassin, main droite, inclinée à partir du coude, placée sur l'épaule. Longueur 185 cm. Ici, il fut possible de déterminer la forme et les dimensions de la sépulture. La longueur en était de 2 m., la largeur de 50 cm. Sur le bord intérieur, se voyaient les restes du cercueil de jadis. Accessoires: Près du cou, j'ai trouvé deux anneaux d'argent, ouverts à leurs extrémités, et tout à fait lisses; la fig. 3, no 3 représente l'un d'eux. Près du fémur droit, se trouvait un anneau d'argent à trois fils (fig. 3, no 4).

Sép. XIV. Contenait un squelette situé à la profondeur de 75 cm., couché sur le dos, dans une direction E-O, avec les mains reposant sur le bassin. Impossible de déterminer la forme et les dimensions de la sépulture. Les vagues traces du cercueil de jadis n'ont pu être constatées qu'au cours de l'exhumation. J'y ai trouvé deux anneaux d'argent, de 18 mm. de diamètre (voy. fig. 3, no 10). L'un se trouvait près de l'oreille droite, l'autre près de la première vertèbre. Je trouvai encore près de la tête du fémur droit un objet fait en mauvais argent, fortement bosselé, et qui devait avoir été primitivement une plaque enroulée en cylindre, dont une extrémité s'ouvrait comme une coupe, et l'autre, percée d'un trou, était en relief.

Sép. XV. Recouvrait un squelette à la profondeur de 134 cm., couché sur le dos, dans une direction E-O, et ayant une longueur de 174 cm. La main gauche était glissée sous le bassin, la main droite était placée, ouverte, dans la direction du corps. Ici aussi se trouvait jadis un cercueil.

Sép. XVI. Est en réalité une sépulture double (fig. 5). Profondeur 75 cm. Contenait le squelette d'un adulte, couché sur le dos, dans la direction E-O, les mains reposant sur les hanches. A été bouleversé, ainsi qu'il résulte de ce fait, que le crâne se trouve à 29 cm. à l'Ouest du cou. La longueur totale était de 2 m., ce qui, déduction faite de l'intervalle entre le cou et le crâne, donne une longueur réelle de 171 cm., environ. Comme accessoires, j'ai trouvé deux anneaux à cheveux en argent (fig. 3, no 10). L'un se trouvait à environ 8 cm. à gauche de la septième vertèbre dorsale, et l'autre un peu à droite et en avant du crâne.

Auprès de cet adulte, avait été aussi enterré un enfant, à la droite de l'adulte. De son squelette restaient deux tibias, une mâchoire avec des dents de lait, enfin quelques débris de crâne.

Sép. XVII. Profondeur 70 cm. Squelette d'enfant, couché dans la direction E-O, sur le dos, longueur 80 cm. Pas d'accessoires. Sépulture à cercueil.

Sép. XVIII. Contenait aussi, à une profondeur de 90 cm., un squelette d'enfant. Il ne subsiste plus que deux os de la jambe et des éclats du crâne. Orientation E-O, longueur 60 cm. Pas d'accessoires.

Sép. XIX. Profondeur 1 m. Squelette couché sur le dos, dans la direction E-O, avec les bras placés sur l'abdomen. Longueur 151 cm. Pas d'accessoires (fig. 6).

Sép. XX. Profondeur 110 cm. Ici, se détachait nettement dans l'argile jaune l'emplacement de la sépulture, qui avait 180 cm. de long, 39 cm. de large, et sur les bords duquel restaient les traces du cercueil de jadis. Le squelette qui s'y trouvait était couché sur le dos dans une direction E-O, avec les bras placés sur l'abdomen. Pas d'accessoires.

Sép. XXI. Sépulture d'un enfant, couché à une profondeur de 60 cm., sur le dos, dans une direction E-O. Longueur 61 cm. Très mal conservé. Aucun accessoire.

Sép. XXII. (Fig. 7.) Squelette à une profondeur de 1 m., longueur de 160 cm., couché sur le dos dans la direction E-O; la main gauche reposait sur la hanche, la droite mise en travers sur l'abdomen. Sous la tête se trouvait un anneau à cheveux, en bronze, de 26 mm. de diamètre (comme fig. 3, no 10). Un anneau analogue fut retiré d'auprès du squelette, lors d'une plantation d'arbres. Je le découvris dans les environs, bosselé à un point montrant bien qu'il avait été atteint par un coup de bêche. Près du milieu du fémur gauche, se trouvait un anneau de bronze, ouvert, s'amincissant aux extrémités (fig. 3, no 2).

Sép. XXIII. Profondeur 120 cm. Squelette couché sur le dos, dans une direction E-O, les mains sur les hanches. Longueur 177 cm. Sépulture à cercueil, ayant une longueur de 2 m. une largeur de 50 cm. Près de la vertèbre supérieure j'ai trouvé un denier d'argent de *Saint-Etienne*. (C. N. H. no 1.)

Sép. XXIV. Profondeur 115 cm. Squelette 165 cm. de long, dans la direction E-O, couché sur le dos, les mains sur les hanches. Près de la vertèbre supérieure j'ai trouvé un denier d'argent de *Saint-Etienne*. (C. N. H. no 1.) Le crâne de ce squelette avait été trépané (fig. 8).

Sép. XXV. Profondeur 115 cm. Squelette couché sur le dos dans la direction E-O, les mains sur les hanches. Longueur 167 cm. Pas d'accessoires.

Sép. XXVI. Profondeur 75 cm. Squelette de 106 cm. de long, couché sur le dos, dans la direction E-O, les mains sur les hanches. Pas d'accessoires.

Sép. XXVII. Profondeur de 1 m. Squelette d'enfant, de 70 cm. de long, dans la direction E-O, couché sur le dos, les mains sur les hanches. Au cours de la mise au jour, on découvrit, sur le côté gauche du menton, une partie d'objet en bronze, en forme de crochet (voir fig. 3, no 18), dont le prolongement (fig. 3, no 21), s'étendait en arc, sous le crâne, vers la joue gauche. Près de l'oreille droite on trouva un anneau à cheveux en fils d'argent (fig. 3, no 17).

Sép. XXVIII. Un mètre de profondeur. Squelette de 170 cm. de longueur, couché sur le dos, dans la direction E-O, les mains sur les hanches. J'y trouvai deux anneaux d'argent, l'un près de l'oreille gauche, l'autre près de l'épaule droite (comme dans la fig. 3, no 10). Entre les doigts de la main droite je trouvai un anneau d'argent fait de trois fils, et ouvert. Analogue en tous points à l'anneau de la fig. 3, no 4, sauf qu'ici les fils sont plus minces.

Sép. XXIX. Profondeur 115 cm. Squelette de 170 cm. de long, couché sur le dos, direction E-O, mains sur la hanche, et étendues près du corps. Il reste vaguement les traces du cercueil. Près de la première vertèbre je découvris un denier en argent, de *Saint-Etienne*. (C. N. H. no 1.)

Sép. XXX. Profondeur 1 m. Contenait le squelette d'un petit enfant. Je trouvai un anneau à cheveux en argent, de 18 mm. de diam. près de l'oreille gauche, (comme fig. 3, no 10) et un denier d'argent fort morcelé près du menton.

Sép. XXXI. Profondeur 120 cm. Squelette de 170 cm. de long, couché sur le dos, dans la direction E-O. Les mains reposaient sur la hanche. Je trouvai deux anneaux à cheveux en argent, de 18 mm. de

diam., situés respectivement près des lobules de l'oreille droite et de l'oreille gauche. Sous le bassin se trouvait un denier, brisé, en argent, du règne de *André I.* Entre les rotules, il y avait un anneau d'argent identique à celui de la fig. 3, no 4.

Sép. XXXII. Profondeur 98 cm. Le squelette, de 145 cm. de long, couché sur le dos dans la direction E-O, est déjà en partie dans la vigne de Schalát. Les mains reposaient sur les hanches. A environ 6 cm. de la tête du fémur se trouvait un anneau d'argent à trois fils, de 24 mm. de diam. identiqué à celui de la fig. 3, no 4.

Sép. XXXIII. Profondeur 125 cm. Squelette d'enfant de 110 cm. de long, couché sur le dos, les mains sur la hanche, dans la direction E-O. Très mal conservé. Sur la hanche se trouvait un denier d'argent de *André I.* (C. N. H. no 12.)

Sép. XXXIV. Profondeur 145 cm. Squelette couché sur le dos, les mains aux hanches, dans une direction E-O. Traces de cercueil. Près de la clavicule gauche, se trouvait un anneau à cheveux, en argent, de 13 mm. de diamètre (comme fig. 3, no 10). Le même anneau se trouvait aussi près de l'apophyse zygomatique, mais avec un diamètre de 24 mm. Enfin, à gauche de l'os du bassin, je trouvai un anneau, en argent, à trois fils, ouvert.

Sép. XXXV. Profondeur 160 cm., longueur 80. Sépulture d'enfant, couché sur le dos, direction E-O, les mains aux hanches. Pas d'accessoires.

Sép. XXXVI. Profondeur 80 cm. Squelette couché sur le dos, dans une direction légèrement (3°) SO-NE. La main gauche repose sur la hanche, la main droite inclinée vers le thorax. Pas d'accessoires.

Sép. XXXVII. Profondeur 76 cm. Squelette de 157 cm. de long, couché sur le dos, direction E-O; la main gauche sur la hanche, la droite ouverte près du corps.

Sép. XXXVIII. Profondeur 95 cm. Squelette couché sur le dos, direction E-O, les mains sur les hanches. Longueur, environ 150 cm. Traces de cercueil.

Sép. XXXIX. Profondeur 95 cm. Le squelette, de 135 cm. de long, est couché sur le dos, direction E-O, les mains sur les hanches. Au bord droit du bassin, entre les doigts de la main, je trouvai un anneau d'argent (fig. 3, no 16). Sur le bord intérieur de la cuisse gauche, je découvris un autre anneau d'argent (fig. 3, no 23). Il y avait aussi, près de la première vertèbre, un denier d'argent de *Saint-Etienne.* (C. N. H. no 1.)

Sép. XL. Sépulture bouleversée, de 60 cm. de profondeur. Pas d'accessoires.

Sép. XLI. Profondeur 70 cm. Squelette de 80 cm. de long, couché

sur le dos, direction E-O (fig. 9). Sur le carpe droit, je trouvai un bracelet en bronze (fig. 3, no 13). Sur la partie gauche du thorax se trouvait un anneau en bronze ouvert à l'extrémité (fig. 3, no 12). La terre repoussait dans la bouche un bouton d'argent à trois divisions, à section sphérique, percé de deux trous, à travers lesquels était passé un fil ou cordelette en chanvre, à deux brins, nettant de fixer le bouton à la chemise (fig. 3, no 7 a-b). Il reste encore un petit morceau du col de la chemise, fait en fil de chanvre (fig. 3, no 22).

La terre avait pressé dans la bouche de l'enfant l'anneau de bronze représenté à la fig. 3, no 9. Un autre anneau (fig. 3, no 14), se voyait du côté de la tempe gauche. Enfin l'anneau de la fig. 3, no 8, se trouvait près de la tempe droite, à un endroit où le crâne avait été pressé par la terre.

Sép. XLII. Bouleversée. A 80 cm. de profondeur, je ne vis, comme traces de sépulture, que quelques débris d'os et des éclats de crâne. Pas d'accessoires.

Sép. XLIII. Profondeur 80 cm. Squelette de 105 cm. de long, couché sur le dos dans la direction E-O. Dans la main droite je trouvai un anneau d'argent orné de rainures (fig. 3, no 11). Sur l'un des doigts de la main gauche, se trouvait un anneau de bronze, aux extrémités recourbées l'une sur l'autre (fig. 3, no 19).

Sép. XLIV. Profondeur 80 cm. Partie de squelette, couché sur le dos dans la direction E O, les mains sur les hanches. Les jambes ont été coupées, lors de la plantation d'un arbre. Ce qui reste du squelette a 130 cm. de long. Au bras gauche se trouvait un bracelet analogue à celui de la fig. 3, no 13, mais plus grand. Diamètre, 7 cm. Au bras gauche, un autre bracelet, de section ovale, et de 5.7 cm. de diamètre. Un anneau de bronze se trouvait encore près de l'avant-bras droit, et un autre près de l'oreille droite. Sous le menton se trouvait le bouton de bronze représenté à la fig. 3, no 24.

Sép. XLV. Profondeur 105 cm. Squelette couché sur le dos, dans la direction E-O; la main gauche reposait sur la hanche. Sur l'un des doigts se trouvait l'anneau de bronze de la fig. 3, no 5. La main droite était étendue, près du corps, et portait à l'un des doigts un autre anneau de bronze, plus mince (comme dans la fig. 3, no 12).

Sép. XLVI. Etait la sépulture d'un enfant, à une profondeur de 110 cm. Mais il reste à peine quelques fragments du squelette. Pès du cou je trouvai un médaillon fait d'une monnaie byzantine perforée (fig. 3, no 1).

Sép. XLVII. Profondeur 80 cm. Bouleversée. Pas d'accessoires.

Sép. XLVIII. Profondeur 1 m. Squelette d'enfant, longueur 1 m. Pas d'accessoires.

Sép. XLIX. Profondeur 75 cm. Squelette d'enfant, d'un mètre de long, couché sur le dos dans la direction E-O, les mains sur la hanche. Sous la tête, je trouvai un anneau à cheveux, en argent, de 18 mm. de diamètre (comme fig. 3, no 10).

Sép. L. Profondeur 113 cm. Squelette d'enfant, de 49 cm. de long, couché dans la direction E-O. Très détérioré. Pas d'accessoires.

Sép. LI. Profondeur 70 cm. Squelette de 135 cm. de long, couché sur le dos dans la direction E-O. Pas d'accessoires. Les mains reposaient sur les hanches.

Sép. LII. Profondeur 55 cm. Sépulture d'enfant, très bouleversée, lors de la plantation d'arbres. Il ne reste plus que quelques éclats de crâne. La direction E-O était aussi observée, ici.

Sép. LIII. Profondeur 105 cm. Squelette d'enfant, de 60 cm. de long. Pas d'accessoires.

Sép. LIV. Profondeur 135 cm. Squelette de 130 cm. de long couché sur le dos, les mains sur les hanches, dans la direction E-O. A l'un des doigts de la main droite, se trouvait un anneau fait en mauvais argent, analogue à celui de la fig. 3, no 16.

Les monnaies trouvées dans les sépultures proviennent d'une époque allant depuis le règne de *Saint-Etienne* jusqu'à celui de roi *Salomon*, c'est à dire d'une époque comprise entre l'an 1000 et l'an 1074 après J-C. Nous pouvons donc placer, avec une exactitude approchée, à cette époque, l'âge du cimetière plus haut étudié. Il n'est cependant pas impossible que les monnaies à l'effigie du roi Salomon aient encore été employées après sa mort, et mises dans les sépultures.

Les monuments (les objets commémoratifs) trouvés dans ces sépultures correspondent aux trouvailles analogues faites dans d'autres parties de la Hongrie. C'étaient là les monuments d'un peuple bien pauvre, qui vivait déjà sous la domination magyare. C'étaient vraisemblablement des slaves.

L'existence de ce cimetière est surtout importante du point de vue de l'histoire magyare. Elle démontre que les Magyares ont occupé la Transylvanie depuis une époque très reculée.

Dr. Martin Roska.

A kolozsvári Farkas-utcai ref. templom régi sírkövei.

A műemlékek országos bizottsága 1911. évben a Mátyás király építtette Farkas-utcai templomot restaurálás alá vette. E nagyszabású és jelentőségteljes munkálatok során a templom padozatkövei helyükből kiemeltettek. Csak ekkor tűnt ki, hogy e kövek közül több, képes mezejével lefelé fordított igen értékes síremlék. A kövek kiemelése a legmesszebb menő gondossággal és elővigyázattal történt. Mindenekelőtt folyószámmal látták el azokat és az e célból készített térképen helyüket pontosan megjelölték. Úgy, hogy most — szükség esetén — az eltávolított legkisebb kövecske is minden tanakodás nélkül eredeti helyére vissza helyezhető. A kiemelt padozat kövek közül síremléknek bizonyultak: 13. sz. Gyerő 1500 körüli; 14. sz. XVII. századbeli töredék; 20. sz. Mikola 1471. évből; 24. sz. Bek XVII. századbeli töredék; 30. sz. XVII. századbeli befejezetlen; 35. sz. Seres 1579. évből; 58. sz. Manino 1499. és 153. sz. Ilona asszonyé 1633-ból. A 35. számút kivéve, valamennyi képes mezejével lefelé fordítva, következőleg eredeti rendeltetésétől megfosztva volt. Előkerült továbbá eredeti elhelyezésében (a porticusban) Csepreghy tanár 1704. évbéli síremléke, végül Berkenyesi István 1595. és Pataki István 1775. évbéli síremlékei.

Valamennyi ideiglenes elhelyezésre a kolozsvári egyetemi régészeti intézet helyiségeibe szállítottott. Végleges elhelyezésükről a műemlékek országos bizottsága fog intézkedni, valószínűleg a helyreállítási múzeumban. Valamennyi síremlék többé-kevésbé megvan sérülve, jeléül annak, hogy több ízben voltak megbolygatva, s a kiemeléskor és visszahelyezéskor hiányzott a kellő gondosság. Már e sérülések miatt is kívánatosnak tartom, hogy további vándorlásuk megelőztessék s az E. N. M. régiségtárában találják meg hozzáértő gondozás alatt végső otthonukat.

A falba illesztett síremlékek (gr. Bethlen Ádám 1772. és br. Alvinczi Gábor 1788.) természetesen érintetlenül maradtak s azokat helyükön ma is feltalálhatjuk.

Az említett sírköveknek padozatkövekként való felhasználása, hogy mikor történt, megállapítani lehetetlen. Látjuk azonban, hogy az ekként

felhasznált síremlékek kivétel nélkül a XVIII. századot megelőző időből erednek. Egyik részük ebben a templomban kívánta rendeltetésének kegyeletes célját szolgálni, de akad közöttük olyan is, a melyikről kétségtelenül megállapítható, hogy más helyről került ide. A padozat alatt sírboltok terülnek el, melyeknek egyikében-másikában az idők folyamán többszöri temetkezés történt. Az újabban temetkező félretolta az előbbi emlékkövét, vagy egyszerűen felíratával befelé fordította.

Nemcsak következtetés útján állapíthatjuk ezt meg, hanem útmutatással szolgálhatnak maguk az egyházi jegyzőkönyvek is. 1721-ben gr. Teleki Mihály halálakor az özvegy az iránt folyamodott a consistoriumhoz, hogy a templomban sírt ásathasson. A consistorium 1721. jan. 19-én a következő határozatot hozza: „Mivel a különös *sír ásásokkal nem kicsiny bontakozása esett* több izben és esik is a templom *nagy kövekből álló pádimentomának*, azért különös sírt ásatni meg nem engedtetik, hanem tessék a Méltóságos asszonynak széki Teleki Mihályné asszonynak, ő kegyelmének arra a végre, hogy jövendőben a Méltóságos ur és asszony successori azon az ágon bele temetkezhessenek, csináltasson egy boltot, arra pedig, a hol a Méltóságos asszonynak tetszik, ád a Méltóságos asszonynak a consistorium egy helyet a nagy templomban.“¹ Az özvegy grófné azonban nem nyugszik bele a határozatba és kérését megújítja, ekkor a consistorium kivételesen teljesíti kívánságát: „tekintvén a boldog emlékezetű Méltóságos jó urnak több rendbeli meritumit, mivelhogy az időnek alkalmatlansága és rövidsége miatt, hogy a Méltóságos asszony boltozatos sírt rakasson, úgy látjuk, hogy nem lehet, annak okáért megengedtetik, hogy a Mltsgos b. e. jó urnak meghidegült tetemei ásott sírba tétessenek, a megemléített farkasutczai templomban.“

Látjuk ebből, hogy maga a consistorium sem helyezett súlyt arra, hogy a régi temetkezések érintetlenül maradjanak. A megállapított taksá ellenében szívesen beleegyeznek, hogy Telekiné sírt ásasson, „a hol a Méltóságos asszonynak tetszik.“ Hogy Teleki Mihály uram meghidegült teste esetleg az Apafi-fiak tetemei fölé kerül, az ép úgy nem okoz neki gondot, mint a hogy közönyösen veszi, mikor „Rhédei Pál uram teste a M. gróf Székelly Ádám úr ő nagysága rakott sírjába tétetett.“

Ily körülmények között, nemcsak a tudományos kívánalmaknak tesztek eleget az alábbi síremlék-sorozat közlésével, hanem egyben kegyeletes célt is vélek szolgálni vele.

¹ Protestáns Közlöny 1895. évf. 95.

I. Mikola Ferencz és János síremléke 1471.

Erdély történetében igen jelentékeny szerepet játszott Mikola, Kemény, Gyerőffi, Kabos, Radó és Vitéz családok művészi kivitelű nemzetségi czímerét találjuk a templom legrégibb sírkövén.

I. Mikola Ferencz síremléke.
No. 1. Tombeau de François Mikola.

Minusculás legendája:

**hic est sepult
ura egregr francisci micola et ioh
annis filii . . . . . micolaal . . . . . ig de somosfalu
a dni 1471.**

Vagyis: Hic est sepultura egregiorum Francisci Mikola et Johannis filii Francisci Mikola al . . . . ius de Somosfalva. Anno Domini 1471.

A sírkő eredeti mérete 170×91 cm. volt, ma négy darabba törve fekszik. Alsó széle töredezett, egyébként teljes. A 14 cm. széles és szögleteiben igen szép kivitelű rózsákkal tagolt legendát a képes mezőtől golyókból és hengerekből alkotott pálczatagozat választja el.

A képes mező késői csúcsíves modorban szerkesztett következő címert tartalmazza: Homorított tárcsában koronából szügytől fogva növekedő szarvas. Kiséret jobbról félhold, balról csillag. Koronás csőr-sisak dísz a pajzsalak. Az orrjegy kigyózó szallagfonadékra emlékeztető, plasztikusan domborított levélzetként, dús fürtökben omlik alá és a pajzs alatt a képes mezőt sűrűn betölti.

A címér arányai meglepően pontosak. 50 cm. magas pajzsra 39 cm. magas sisak van helyezve. Az oromdíz ismét pontosan a sisak magasságával egyenlő. A sisak akként van a pajzs felső szélére helyezve, hogy annak közepét kissé födi, ellenben mellesattja — a mit címerekben igen ritkán látunk alkalmazva — a pajzsba mélyen benyúlik. Meg kell emlékezni még a képes mező két felső sarkában alkalmazott két-két szarvasagancsról is, a mi világos vonatkozásban van magával a címerrel.

Legfőbbképpen az orrjegy az, a mi elárulja, hogy a kőfaragó német minta után dolgozott. Igen élénken emlékeztet Ueberacker Erhard 1470. évbéli síremlékén alkalmazott orrjegyre.¹ A levélzetnek ugyanazon plasztikus kidomborítása és nyugtalan mozgalmassága, a szövetszerűség teljes elejtése. Ez utóbbi sajátosság a mi sírkövünkön még szembeötlőbb.

Általánosságban a címér és alkatrészeinek kidolgozása és vonalvezetése a késői csúcsíves modor igen szép példája, dicséretére szolgál mesterének.

Érdekes, hogy e sírkő keletkezése megelőzte magának a templomnak keletkezését. Tudjuk, hogy a kolozsvári bíró 1486. nov. 9-én ad helyet a Szent Ferencz rendnek a belső Farkas-utczában templom és zárda építésére.² Mátyás király csak a következő évben parancsolja meg Kolozsvár polgárainak, hogy a Szent Ferencz-rend szerzeteseit a Farkas-

¹ Seyler A. *Gusztáv*. Geschichte der Heraldik 458.

² *Jakab Elek*. Kolozsv. tört. Oklevéltár I. k. 272.

utczai templom és zárda építésében segítsék.¹ Majd 1490-ben a megkezdett építkezés tovább folytatására serkenti őket s annak felügyeletét Tharcsay Márton kamarai ispánra bizza, egyben pedig a tordai sókamarából segítséget rendel.² Ha az ezt következő években a templom építése befejezést is nyerhetett, a zárda még mindig elkészületlenül állott. Ezért rendel II. Ulászló király 1494-ben ennek befejezésére a tordai sóaknából 300 arany forint érő sőt.³

Fel kell tehát tételeznünk, hogy ez a siremlék egy másik templomból került ide, kegyeletesnek éppen nem mondható azon célzattal, hogy itt padozatkő gyanánt szolgáljon.

Talán nem tévedek, midőn az óvári templomban keresem eredeti helyét, mert hiszen ép e sírkövön említettek egyike: Mikola Ferencz volt az, a ki 1442-ben királyi privilegium alapján lát hozzá, hogy az óvári templomot restaurálja és a kolostort felépítse. Mindezt pedig azért cselekszi, hogy oda a Szent Domokos-rend szerzetesei beköltözhesse- nek. Ez tényleg meg is történt.⁴ Ily nagy arányú áldozatok után csak természetes, hogy Mikola Ferencz sírhelyét az óvári, jelenleg Szent Ferencz-rend birtokában levő templomban kell keresnünk.

Magáról a címerről gr. Kemény József egész értekezést írt, ebben Zsigmond királynak 1436. kelt oklevele alapján a címerbeli szarvas eredetét arra vezeti vissza, hogy Kemény Lőrincz minden akadályokat megvetve, halálos betegségben kinlódó királyának az orvosi segédelmet szarvasi gyorsasággal meghozta.⁵

A Mikola nemzetség teljes és hiteltérdemlő leszármazása családi történelmi irodalmunkban még ismeretlen. Pedig e kiterjedt nemzetségnek Mikola Lászlóban genealogusa is akadt. Kora felfogásának megfelelően azonban nem annyira az oklevelek tartalmát, mint inkább a családi hagyományt igyekezett megörökíteni.⁶ Újabbkori íróinknak pedig megfelelő számú oklevelek nem állván rendelkezésére, kénytelenségből az ő közléseit vették át. Ily körülmények között csak egy töredékes leszármazási tábla⁷ útmutatása mellett kereshetjük a sírkövön említett-

^{1—3} U. o. 276., 290., 305.

⁴ Historia Domus, melyből kivonatokat közölt P. Trefán Leonard a Kolozsvárt 1912. nov. 9-én megjelent *Emléklap*-ban a kolozsvári szentferenczrendiek templomának megújítása és ünnepélyes fölavatása alkalmából. Ezen építkezésre okleveles adatunk is van. Ugyanis Mikola Ferencz fiai 1521-ben az óvári templom mellett építtetni kezdett kápolna bevégzésére egy halastót, a dezmeri határon pedig egy birtok- és berek részt ajándékoznak. (Jakab E. Kolozsv. tört. Oklevéltár I. 354.)

⁵ Tudom. Gyűjt. 1830. IV. k. 3. s köv. lapjain. Heraldikai értekezés, a magy. gyermekmonostori Kemények címerében levő szarvasról.

⁶ Genealogia nobilissimae et magnifice familiae Mikolarum. V. ö. Köblös Zoltán. Magy. Családtörténeti könyvészet 12. I.

⁷ Nagy Iván. Magyarország. családai VII. 486.

ket. Itt feltaláljuk ugyan Mikola Ferenczet, de hibás (1518) évszámmal. Teljes felvilágosítást csak a br. Josika hitbizományi levéltárban¹ feltalált 1466. évbéli oklevél nyújt: „Francisci filii quondam Joannis junioris, filii Mikola de Szamosfalva.“ A filiatió ennyire pontosan meglévén benne jelölve, minden tévedést bátran kizártnak tarthatunk.

A sírkő említi még Jánost, a kit ugyanezen Ferencz fiának vélelmeznek és a sírkő alsó szélén összetöredezett betűket képzeletben ennek megfelelően egészítem ki. Más névre kiegészíthetőnek nem találtam. Más Ferenczet pedig az általam felkutatott oklevelek² ézidőben nem említnek.

II. Manino Peccti (?) síremléke 1499.

A 185 cm. magas és 87 cm. széles homokkőből készült igen érdekes síremlékünk mind a négy sarkán s közép részén is megvan sérülve. E sérüléseket legfőbbképpen a felírat sinyli.

Az alól-felül egyszerű vonallal határolt keret domborított minuscülakkal írt legendája:

sepultus est . ob . . . . . s peccti filii petri de
man.no r. m. . . . .
anno domini 1499. mensis
april die septimo

Vagyis: Hic sepultus est nobilis dominus Peccti³ filius Petri de Manino r . . . . m . . . . anno Domini 1499. mensis Aprilis die septimo.

A képes mezőbe elhelyezett címér: Tárcsára emlékeztető, talpán befelé csücskösített homorú pajzsban karmaiban hengerecskéket tartó sas. A pajzs felett szembe néző ökörfej. A képes mező két felső sarkából kigyózó szallagok indulnak ki és dúsan alá omolva képes mező pajzs alatti, kevésbé mélyített részét sűrűn betöltik. A pajzs magassága 49 cm.

A pajzsalak feltűnően mereven van ábrázolva, a mint azt nálunk a XIV. századbéli címerképeken láthatjuk,⁴ Csőre csukott, nyelve nem látszik. A nyak annyira merev, hogy a fark középső tollával ugyanegy tengelybe esik. A fark nem ornamentált, hanem legyezőszerűleg szét-

¹ Ezen igen becses levéltárt br. Jósika Samú Ő Nagyméltósága szíves engedélyével használhattam.

² Erd. Nemz. Múzeum: Kemény Pál levéltára, gr. Kemény József Diplom. Trans., Fejér. Cod. Dipl.

³ Olvasható még: Pelca, Pelea, Peleti, Pelcti alakban, de így értelme nincsen illetve keresztnévvé fel nem oldható.

⁴ V. ö. Nagymartoni Miklós 1353. és 1380. évbéli pecséteit, Bárczay O. Heraldika 140. l.

terjesztett. Legkevésbé szép a czombok alakja, melyek túlságosan vannak szemléltetve. A karmak mereven nyúlnak lefelé. Igen sajátságos, szokatlan a szárnyak ábrázolása. A könyök nem félkör szerű, hanem vízszintesbe hajlik, az evező tollak befelé vannak göngyöltve.

Kinek emlékére készült ezen, már sajátoságaiban is igen érdekes sírkő? Személyazonosságát megállapítanom nem sikerült. A vezetéknev kiolvasása úgy hiszem hibátlan. A kitördelt helyen csak egyetlen egy betű betoldására mutatkozik tér. Az épen maradt szövegrész: *Man.no* határozottan olaszos névre mutat, miért is leghelyesebbnek tartom azt *Manino*-ra kiegészíteni. Nehezebb az eset a keresztnévvel, bárha ennek minden betűje épen maradt. Azonban a kőfaragó a betűk kivésésénél nem járt el elég következetesen. Különösen a *c, e, l* betűk vannak úgy formálva, hogy könnyen összetéveszthetők. A keresztnévből csak a két első betű van kellő határozottsággal kivésve és épp ezért a név olvasása több változatban lehetséges.

2. Manino Peccti síremléke (?).
No. 2. Tombeau de Peccti Manio (?).

III. Gyerő Tamás síremléke 1500 kör.

Ugyancsak a hatalmas Mikola-nemzetség egyik tagjának tetemei fölött igen értékes síremlék emelkedett. Ez 170 cm. magas, 81 cm.

széles késői csúcsíves modorban szerkesztett művészi faragásokkal ellátott mészkö.

A képes mező díszes faragványaival ellentétben a legenda primitívül vésett, góthizált latin betűkkel van öszszeróva és sajnos, kísérlet sem tétetett rajta az évszám megjelölésére.

HIC IACET EREGIVS DNS

THOAS GEREV DE SZAMOSFALVA CVIVS ANIA DEO CMENDA . .

TVR ROGO SUCCESSORES ME

OSVT ORET DEV PRO ANIMA SVA ANO DOI.

Vagyis: Hic jacet egregius dominus Thomas Gereu de Szamosfalva cujus anima Deo commendaretur. Rogo successores meos ut orent diu pro animam suam. Anno Domini . . . .

A képes mezőt a nemzetségi címér foglalja el: Kerektalpú, de tárcsára emlékeztető pajzsban koronából növekvő szarvas. Előrésszével a pajzsba mélyen benyomuló csörsisak díszé a pajzsalak. Az orrjegy négy ágba indul s plasztikusan domborított levélzetet alkot. E levélzet a pajzs alatt összefut és végeiben természetes akantust mutat.

A pajzs magassága 40 cm., erre 24 cm. magas sisak van helyezve. A korona és sisakdísz együttes magassága 30 cm. Az arányok távolról sem oly pontosak, mint a Mikola-czímernél. Ez az aránytalanság általában jellemzi a korabeli armalis-czímereket is.

A címereképben némi átváltozást is látunk. A szarvas, mely a Mikola címérben még csak szügyből növekedő, itt már előlábaival jelentkezik. Ez tehát a nemzetségi címér bővülésének harmadik fokozata, mert egy 1455-beli pecséten a Gyerőffi címér a pajzsfőből szétágazva lenyúló szarvas-aggancs, szárjai között kereszttel.¹ A címéralak hasonló átváltozásaira számos példát ismerünk. Legközelebb fekvő a Berzeviczy, valamint Pócs család szarvasfeje, mely 1423-ban menekülő természetes szarvassá lesz. Ellenkező esetre azonban példát nem tudok. Már ezért is felöltőnek tartom, hogy Siebmacher az 1415-ben adományozott Tamásfalvi címet,² melyen a pajzsalak: aggancsán elszakított hálóval menekülő szarvas, a Mikola nemzetségbelieknek tulajdonítja. Tévedését azzal tetézi, hogy a Gyerőffi, Mikola, Kemény stb. családokat a Tekule nemzetségből eredezteti.³ Tudtommal a szarvas teljes alakjában csak a Kemény család tagjai által 1763-ban használt címéres pecsétjén fordul elő.⁴

¹ Siebmacher 102. tábla.

² *Br. Nyáry* Albert. A heraldika vezérfonala 108.

³ *Siebmacher* 237. tábla.

⁴ *R. Kiss* István. Természetes ábrázolás 45.

Tévedésbe esik Bárczay is, midőn címerünket a Mikó családé gyanánt mutatja be.¹

A pajzsalak és sisakdísz változatlan. Ábrázolásukban a természetességre való törekvést föltétlenül föl kell ismernünk. Általában a címer egész szerkezetében azt a benyomást kelti, mintha azt egy pár év múlva nálunk is előtűnedező renaissance útját akarná egyengetni. Éles ellentétet vált ki, a mindenestre más kéz által szerkesztett legenda. — Olybá tűnik fel előttem e síremlék, mintha a csúcsíves és renaissance modor végső küzdelme menne itt végbe.

A képes nezőt vonallal kísért egyszerű pálczatagozat határolja. E vonalzás a keret szélén ismétlődik.

Ez a Gyerő Tamás volt az, kinek szamosfalvi kuriáját a kolozsvári polgárok 1488-ban fegyverrel támadták meg és onnan feleségét és gyermekeit elűzték.²

3. Gyerő Tamás síremléke.
No. 3. Tombeau de Thomas Gyerő.

¹ Heraldika 136. l. 365. ábra.

² Gr. Kemény József. Dipl. Trans. Suppl. tom. V. pag. 51—55.

IV. Seres János síremléke 1579.

Egyszerű bár, de művészi érzékkel előállított, 123 cm. magas 84 cm. széles mészkőből készült emlék őrzi a kiváló kőfaragó mester nevét.

Báthori István és Kristóf idejében Kolozsvárt nagyarányú építkezések folytak s azokban Seres bizonyára kivette a maga részét. Alkotásainak sorát azonban sajnos, még mindig nem ismerjük. Szinte csodálatos, hogy a kortársai által oly nagyrabecsült kőfaragóról az utókor teljesen megfeledkezett.

A síremlék képes mezejének felső részét szélein nagyon gyér levélornamentikával kísért renaissance pajzs foglalja el. Ebben Seres mesterjegye, mely itt címert pótol. Alatta nagy álló latin betűkkel e felirat:

HIC TVMVLATA SERES REQVIESQVNT MEMBRA IOAnnis
QVI PIETATE SVA CLARVS ET ARTE F . . . . .
INSIGNIS SCVLPTOR FVERAT LAPIDVM QV . . PO . . .
HVC SVA PERPETVVM DANT MONVMenta . . . .
ANNIS LUSTRA NOVEM SVPERAVERAT EFV . . .
TRISTIA CVM DOMINO FATA IUBENTE Sua

A keret három oldalán elszórva pedig:

QVI OBYT MARTIVS DIE VIGESIMO QVARTO Anno Domini 1579.

A sírkő bal oldala annyira megvan sérülve, hogy a felirat sorvégei nem olvashatók. Csonkán adta a felíratot már gr. Eszterházy János is.¹

Újabbán mesterünk igen érdekes irodalmi vita középpontjába került. A gyulafehérvári Hunyadi emlékekről van itt szó, a melyek egyikét némelyek Hunyadi János tumbájának, mások viszont valamelyik Kendi sírládájának tartanak. Ezen irodalmi vita során Dr. Veress Endre rámutatott arra,² hogy a kolozsvári Wolffard ház 1579. évbéli szemöldökkövén látható mesterjegy teljesen azonos azzal, a mit a Hunyadi Jánosnak tulajdonított síremléken láthatunk. Ezen a nyomon keresi a tumba készítőjét, vagy átdolgozóját és Seres János most ismertett sírkövén lévő mesterjegy alapján azt ő benne találja fel.

Azonban már Varjú Elemér észrevette,³ hogy ez a föltevés aligha állhat meg, mert hiszen a gyulafehérvári tumba készítésekor (1551.) Seres alig lehetett több 17—21 évesnél, már pedig ily ifjú legényre nem bízhatták Hunyadi János emlékét. De meg ily fiatalon mester sem

¹ Arch. Közlemények IV. k. 3—8. l. Tévedésből azonban kihagyta a felírat második sorát.

² Magyarorsz. Műemlékei I. k. 106.

³ Archaeologiai Értesítő 1907. évf. 29. l.

lehetett, következőleg mesterjegyet sem használhatott. A mester életkorát Varjú ép ezen sírfeliratról állapítja meg. A szöveg erre vonatkozó része csonka ugyan és ezt, sajnos most sem egészíthetjük ki, de a még

4. Seres János síremléke.
No. 4. Tombeau de Jean Seres.

megmaradt felíratrésze: . . . . ANNIS LVSTRA NOVEM SVPERA-
VERAT, elegendő annak hozzávetőleges megállapításához. Ugyanis
elhúnytakor $9 \times 5 + 1 = 46$ évnél fiatalabb és $9 \times 5 + 4 = 49$ évnél
idősebb nem lehetett.

Most, mikor e sírkövet már tüzetesen ismerjük, a mester életkora mellett más, ennél döntőbb bizonyítékot is hozhatunk fel annak megállapítására, hogy a gyulafehérvári síremléken és a kolozsvári Wolffard házban¹ nem Seres János dolgozott. Döntő bizonyítékunk maga a mesterjegy, mely semmiképpen sem azonos sem a gyulafehérvári tumbán láthatóval, sem pedig a Wolffard ház szemöldökkövén láthatóval.

Seres mesterjegye ugyanis keresztvégű, szárnyatlan, bal szakalától megfosztott, czölöpösen hegyével lefelé állított nyílvezző, melyre haránt Z betű van fektetve, ezt balról egy visszason állított S betű kíséri. Az egész egy szívalakú keretbe van foglalva.

A Hunyadi tumba és a Wolffard ház mestere ellenben T betűbe végződő, szárnyatlan, jobb szakalától megfosztott, czölöpösen hegyével lefelé állított nyílvezzőt használ jegyül, melyre pályamentén visszason írt Z betű van fektetve. Kísérete jobbról két (1.1) kis háromszög és Z betű, balról I betű.²

Futólagos egybevetésnél a két mesterjegy között találhatunk hasonlatosságot, de behatóbb vizsgálat után ez a hasonlatosság arra zsugorodik össze, hogy mind a kettőnek kiinduló vonala a csonka nyílvezző.³

A tévedés oka abban rejlik, hogy a mikor dr. Veress vette vizsgálat alá Seres mesterjegyét, akkor síremléke még a ref. templom pad-sorai alatt igen homályos helyen feküdt s így jól kivehető nem volt.

Az elmondottak után most már bátran mellőzhetjük dr. Veresnek Seres jellemzésére vonatkoztatott azon szavait is, hogy „nem nagy művész, afféle kőfaragó lapicida, a ki ügyes ajtófélfákat, ablakkereteket, epitaphiumokat farag, de a figurális ábrázolásban gyöngé, járatlan.“

A most publicált sírkő feliratából látjuk, hogy kortársai kiváló mesternek tartották, alkotásait azonban, már mesterjegye ismeretlensége miatt is még szemügyre nem vehettük, következésképp azokról ítéletet sem mondhatunk. Hogy a városbeli mesterek között a legkiválóbbak egyike, azt onnan következtetem, hogy midőn a város 1574-ben a monostori kapúhidat építteti, a munkálatokat ő vele vizsgáltatja felül.⁴ Szakértői munkájáért a város meg is vendégelte.

Személyét illetőleg még megállapítható, hogy a Farkas-utczában

¹ Dr. Veres ennek építését is — legalább nagy részben — neki tulajdonítja. Kakas István életrajza 38. I.

² Magyarország. Műemlékei I. k. 71. I.

³ A kolozsvári kőfaragóknak eddig megismert valamennyi mesterjegyén úgy tapasztaltam, hogy ezek egy nyílvezző körül alakúlnak, tehát az itteni kőfaragó iskola jegyét vélem benne föltalálni.

⁴ Kolozsvár város Ólevéltára. Számadáskönyvek: Az monostor-utczai hidra való költség és őriző házra. 12. Julii 1574. Seres János jött oda látni, hoznak vala lepényt, az városba vettem 1 lepényt d. 8. Hozattam egy ejtel bort d. 4.

Farkas Pál és Kőmives Tamás szomszédságában lakott. 1575-ben megnagyobította, vagy újra építette házát, mert ekkor már háromszor annyi adót fizet, mint az előző években.¹

Felesége, kinek nevét a jegyzőkönyv nem árulja el, 1570-ben négy arany pártáért perli János nótáriust. Ezeket a pártákat a furfangos deák kétszer adta el, előbb Seres Jánosnének, azután Báthy György-nének. Az Eppel János bíró előtt folyt perben Pártaszövő Katalin és Kalácsütő Ferencz voltak tanúk.²

Rokonai közül a jegyzőkönyvek Seres Lőrinczet, ennek nejét Zsófia asszonyt, testvérét Annát, továbbá Seres Mártont és Seres Mihálynét említik.³ Már ez időben itt kiterjedt család lévén, következtetni lehet, hogy Seres János nem bevándorolt, hanem kolozsvári benszülött család ivadéka.

Az itteni lapicidák közül kortársai voltak Simon, István és Ambrus mesterek.⁴

V. Berkenyesi Istvánka sírköve 1595.

A szülői szeretet megható tanúsága az 51 napos csecsemő emlékére 120 × 47 cm. méreteken, igen gondosan készült sírkő.

5. Berkenyesi István siremléke.
No. 5. Tombeau d'Etienne Berkenyesi.

A felirat a 3 cm. széles kerettel körülvett képesmezőre, a címertpajzs mellé, a sírkő hosszúságában, versalis latin betűkkel van alkalmazva:

¹ U. o. Adókönyvek 1571—1575. Előbb csak 1/4, az utolsó évben pedig már 3/4 vonással van megróva. Az egyik szomszédja Farkas Pál, 1574-ben házát eladja Pitter Rudolfnak.

² Kolozsvár városi Ólevéltár. Tanúváltási jegyzőkönyv.

³ U. o. 1570. 1573.

⁴ U. o. 1569.

FILIOLO CHARISSIMO STEPHANO
 MENSEM VNVM DIES XXI NATO A. D.
 1595. DIE VI. OCTOBRIS EX TINCTO
 MATTHAEVS BERKENIESI ET
 ANNA CONIVNX PARENTES POSVERVNT.

A címér: csücskös talpú pajzsban emberi szívből növekvő, két magas szárú és leveles tulipán. A 36 cm. magas pajzs barokk módorban van szerkesztve.

A sírkő jobb felső és ezzel átellenes szöglete töredezett, de sem a címérpajzs, sem pedig a felirat meg nem sérült.

A sírkő legnagyobb érdekessége az, hogy mesterjegy van rajta alkalmazva s mint ilyen, egyedüli e sorozatban. A mesterjegy T betűben végződő szárnyatlan, jobb szakálától megfosztott, czölöpösen, hegyével lefelé állított nyílvesző, melyre balharánt vonal van fektetve. A Seres János sírkövénél elmondottak után, bátran állíthatjuk tehát, hogy e sírkő mestere szintén a kolozsvári kőfaragó iskolához tartozott.

VI. Ilona asszony síremléke 1633.

A 153. sorszám alatti, eredetileg 187×86 cm. méretű homokkő ma négy darabba van törve, de apróbb töredékektől eltekintve teljes.

A 15 cm. széles, sarkain csinos rózsákkal tagolt szegélyén versalis latin betűkkel írt felirata:

HONESTE HELENE CONF. ATERIS F . . . . . POSVIT
 H . . HOMIN . PROVIDVS NICOLAVS HAGO HA . . . . . O

Ez a felirat a képes mező felső részén folytatódik és ott nyer befejezést: ANNO DoMlni (16.)33. A képes mező középrészét címér foglalja el: Csücskös talpú pajzsban ekecsoroszllya. Kiséret a pajzs-talpban jobbról csillag, balról szárvaival felfelé fordított holdsarló. Sisak és orrjegy nincsen. A pajzs magassága 51 cm.

VII. Befejezetlen síremlék. XVII. század.

120 cm., illetve törött oldalán 106 cm. magas, 73 cm. széles sírkő, melynek 13 cm. széles keretén semmi felirat nyoma ki nem vehető.

A képes mezőben kerekaltalpu pajzs, ebben ekecsoroszllya. Kiséret a bal pajzsfőben fogyó hold és csillag. A pajzs felett üres mondatzalag, a pajzs alatt két egymásra helyezett kerék (eketalyiga?).

Valószínűleg földmives emlékére készült, de befejezést nem nyert.

VIII. XVII. századbeli töredék.

A térképen 14. sorszám alatt fölvelt 81×82 cm. méretű töredéknek 12 cm. széles keretén nagy, álló latin betűkkel alkalmazott felíratából csak egyetlen egy szó olvasható: GEORGIUS.

A képes mezőben címerpajzs volt elhelyezve, de a kő annyira sérült, hogy csak peremének halvány vonalai láthatók. Ez csücskös talpú pajzsra mutat. A címeralak töredezett volta miatt nem vehető ki eléggé; könyöklő kar, vagy térdben hajlott czomb lehetett.

IX. Bek Kata és fia Literatus Márton síremléke. XVII. század vége.

Kolozsvári polgárcsalád állította azon egyszerű, 96 cm. magas és 89 cm. széles síremléket, melynek versalis latin betűkkel írt felírata:

VOX COELESTIS
BEATI MORTVI QVI IN
DOMINO MORIVNTVR.
NON GENVS ET CAZAE FACIVNT NON FAMA BEATVM
PARTA LABORE LICET NOBILITASQVE VETVS
ILLE BEATVS ERIT DOMINO QVI RITE QVIESCIT
MARTINVS PATRII VT GLORIA PARA SOLI
QVI PIETATE POTENS ET SERVANTISSIMVS AVCtoritate
ET SANCTA CLARVS RELIGIONE FVIT
SPIRITVS ASTRIFERAS CINERIS MIGRAVIT IN ORAS
HIC LAPIS OSSA TEGIT NOMEN IN ORBE VRGIT
CATHARINA BEK CONSORS
MARITO CHARISSIMO ET
MARTINVS LITERATVS FILIVS
PARENTI OPTIMO
PERENNIS . . . SIDEBIL POSVERVNT
monVMENTVM.

Díszítmény, évszám nincsen rajta. A betűk vésés modorából követ kezdetve a XVII. század végén keletkezett.

X. T. Csepreghy Mihály síremléke 1704.

A jeles professzor emlékét igen egyszerű, 200 cm. magas, 80 cm. széles mésző őrzí. Versalis latin betűkkel írt legendája:

MONVMENTVM PERENNI MEMORIAE
 VIRI DEI PRuDentissimI AC CLARISSimI DomiNI MICHAELIS T.
 CSEPREGHY CLAVDIOPOLI APVD REF. Publici PROFESSORIS
 MOX ECCLESIASTAE PER 8 ANnos DESIDE
 RATISSIMI. NATI 1663. DENATI 1704. Die 13 APRilis AETatae
 SVAE 41. SVB IPSA VRBIS OBSIDIONE SACRVM.

A képes mező legnagyobb részében üres, felirat vagy díszítmény eltávolításának nyoma azonban nem fedezhető fel rajta. Felső, kevésbé mélyített harmadában 52×52 négyszögű keret emelkedik ki. Ebben két rózsával tagolt levélfonadék és négy sarkában egy-egy liliomszerű virágdísz.

A címeralak — már amennyiben annak minősíthető — pajzs nélkül jelentkezik. Hármás domb középsőjéből növekvő pánczélos kar, kezében nyitott bibliát tart. Ennek lapjain: ZELVS DOMUS TVAE COMEDIT ME Ps. 69. V. 10. — INHABITABit IN ATRIIS TVIS Ps. 65. V. 5.¹

Mint műemlék kevés figyelmet érdemel, habár a kolozsvári temetőben látható egykorú sírköveknél mindenestre gondosabb munka. Felülő benne az egész kőnek mintegy $\frac{2}{3}$ -át elfoglaló üres tér, melynek rendeltetéséről ma már biztos fogalmat nem alkothatunk.

A levélkoszorúba helyezett címeralakot csak mint a ref. profeszszorok általános jelvényét — emblemáját — kell fogadnunk. Majdnem teljesen azonos kivitelben látjuk ezt az 1693-ban elhunyt Pataky István kollegiumi tanár síremlékén is.²

Magáról Csepreghy Mihályról tudjuk, hogy a hasonnevű kolozsvári centumvirnak és feleségének, Ágoston Margitnak 1663-ban született fia volt. Bod, Benkő és Szinyei³ egyértelműleg mondják a családról, hogy magyarországi eredetű. Nagy Iván Benkő közlését veszi át, a család nemességéről azonban felvilágosítást nem ad. Pedig erre már magából a családnévből is lehet következtetni, mert ezen alakjában csak előnév. A család voltaképpen neve Turkovics, ezt rövidített alakban sírkövünk is megőrzi, csak hogy a T. betűt a családnév elé helyezi.

Csepreghy tanulmányait Kolozsvárt végezte, majd 1686-ban beiratkozott a franekeri egyetem magyar hallgatói közé. Innen 1690-ben tért haza s a következő évben választották meg a kolozsvári kollegiumban philisophia és keleti nyelvek tanárává. Tanári működéséről jelentősebb

¹ Hivatkozás a zsidó zsolttárok szerint. V. ö. Biblia Sacra Frankfurt 1611. 230/a., 231/b lap.

² Erdélyi Múzeum 1911. évf. 339.

³ *Bod*: Magy. Athenás. 310. *Benkő*: Transsilvania. II. 420. *Szinyei*: Magyar írók élete és munkái. II. 283.

emlék nem maradt fenn. Irodalmi munkái közül négyet ismerünk: De Sacramentum Foederis, Theses de Cantio Mosis címűeket és két halotti beszédet.¹ Ez utóbbiak egyike Tótfalusi Kis Miklósról szól, a kinek életében — Bethlen Miklós szerint — üldözője volt.

Tanársága idejére esik (1692 márcz. 8.) házassága Sámsondi Máriával, a ki boldog családi élettel és hat gyermekkel ajándékozta meg. Ezek, az elsőszülött Annát kivéve, a ki korán elhalt, mind zsenge gyermekkorban állták körül ravatalát. Felnevelésük súlyos gondként nehezedt özvegyének vállára.²

1695-ben a kolozsvári egyházközség papjául választották. Ezen tisztét haláláig viselte. A síremlék azon állítása, hogy halálakor Kolozsvár ostrom alatt volt, kissé túlzott. Mindössze Csáky László lovas kuruczai nyugtalanították a német őrséget befogadott várat és gyűjtötték a kültelkeket. A komoly ostrom csak szept. 24-én kezdődött.³

Egyébként e tényeket illetőleg szemtanura is hivatkozhatunk. Wass György írja naplójában 1704 ápr. 13-ról: „Délben két s három óra között ujabban meggyújtották Monostor felől való hostátot és nagy szél lévén, nagyobbára mind elégett. De a ki megmaradt is este, ismét meggyújtották renddel és összeégették, úgy hogy tiz, vagy tizenkét ház alig maradt meg, sőt a házaknak fedeleket elhányván, az olyanokban is sok megégett. Azon éjjel ujabban is Hidelvét is meggyújtván, harmada alig maradt meg, de már azoknak is fedeleket elhányták, soknak derekait is elhányták s tüzesen kihordották. *Eodem itt való buzgó s áhítatos lelkü Csepregi Mihály nevü praedicatorunk hosszas betegség után délben 1 órákor megholt,* kinek halálán nem keveset szomorodtanak.“

Ötöd napról való feljegyzéseiben pedig a temetésről emlékezik meg, egyben a tetem elhelyezését is pontosan megjelöli: „17. Aprilis. Mutogatták magokat a kuruczok, de semmi kárt nem tettek. *Eodem temettük el a szegény Csepregi uramat* a templom collegium felől való porticusában az ajtón túl a collegium tékája felől.“⁴

A síremlék tehát eredeti elhelyezésében találtatott fel.

¹ Dr. Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium tört. I. 96—98.

² Halálakor Rebeka, Mihály, Ferencz, Péter és Mózes nevü gyermekei voltak életben. Közülük a legidősebb sem haladhatta meg a 10. évet. L. temetési emléklapját. Irodalomtört. Közl. 1895. évf. 89—91.

³ Kelemen Lajos: Kolozsvár és a Bethlen-bástya. Magyar Hirlap 1901 márcz. 28., 29.

⁴ Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum XXXV. 399. 400.

XI. Pataki István síremléke 1775.

Kolozsvár egykori hatalmas főbirájának túlságosan szerény, hozzá nem értő kezekkel dúrván elnagyolt emléket állított a kegyelet.

A 120, illetve 100 cm. magas és 70 cm. széles sírkő iromba betűkkel rótt felírata:

IT NYUK
SZIK T.
PATAKI
ISTVÁN UR
1775.

Kolozsvárt két Pataki család él, az egyik sárospataki nemes Tóth István jeles professor és II. Apaffi Mihály nevelőjének leszármazója, a másik Bojsza István sárospataki, de vándorlása közben Kolozsvárra szakadt s itt megtelepült szabómester ivadéka. Mindkét családból a XVIII. század közepén itt több István nevűt találunk.

A kinek emlékére e sírkő készült, az a nemes Pataki Sámuel dobokavármegyei assessor és Diósi Klára szülőknek 1711-ben született fia volt. Kolozsvári tanácsos, majd főbíró, közben pedig a ref. Egyháznak gondnoka és a kollégiumnak (1759—1768) pénztárosa. Ő készíteti 1766-ban a templom díszes orgonáját, a kollégiumnak pedig ő szerezte meg a Ladányi-féle alapítványt.¹ 1775 febr. 5-én utódok nélkül halt el. Fennmaradt fehér selyemre festett, csinos kivitelű ravatalos címere. Ez az egyház levéltárában őriztetik. A rajta lévő címer teljesen megegyez azzal, melyet Lipót király Pozsonyban, 1662-ben július 21-én adományozott kiváló tehetségű nagyatyjának.² Vagyis; kék pajzsban őrdaru. Sisakdísz fészében ülő s fiait vérével tápláló pelikán. Orrjegy: kék-arany, vörös-ezüst.

Sándor Imre.

¹ Életrajzi adatait I. bővebben *dr. Török István: A kolozsvári kollégium tört.* III. 380—383. Protestáns Közlöny 1895. évf. 157. Kolozsv. tört. II. 224. stb.

² Genealogiai Füzetek 1903. évf. 54.

Anciennes pierres tombales dans l'église de la rue „Farkas“, a Kolozsvár.

Abrégé.

La commission nationale des monuments commémoratif poursuit actuellement des travaux de restauration dans notre belle église du temps du roi Mátyás. Au cours de ce travail, on souleva les dalles du pavement du temple, et l'on s'aperçut ainsi que 10 d'entre elles étaient des pierres tombales à inscriptions, placées à l'envers. Une pierre tombale fut trouvée en outre dans son emplacement primitif, en dehors du temple trois de ces pierres, constituent des monuments funéraires, très intéressants du moyen-âge les autres sont des années 1579—1775.

1. La plus ancienne pierre tombale a été érigée à la mémoire de Mikola Ferencz (François) et János (Jean), en 1471. C'est un très bel exemple du style gothique récent. Sur le champ illustré nous voyons les armoiries, de la famille: dans l'écu échancré, le poitrail et la tête d'un cerf sortant de la couronne. A droite une demi-lune à gauche une étoile. Comme pièces, un heaume fermé de tournoi, à couronne. Les volets forment feuillage en relief plastique. Les parties du blason sont très bien proportionnées. Le fermail employé pour le heaume, constitue une rareté dans nos dessins d'armoiries.

La pierre tombale est plus ancienne que l'église, et doit donc provenir d'ailleurs.

2. Le second monument garde la mémoire de Peccti (?) Manino, fils de Pierre, mort en 1499. C'est là aussi un produit récent du style gothique, mais on y sent déjà l'influence indéniable de la Renaissance. Armoiries placées dans le champ illustré: Aigle tenant de petits cercles dans ses griffes, et placé dans l'écu pointé vers l'intérieur. Au dessus de l'écu, tête de boeuf, montrée de face. Pas de heaume; les volets semblent être remplacés par les rubans serpentants partant des deux angles supérieurs du champ. Le tracé de l'écu est très particulier, on y voit les traces d'une tendance vers la direction naturelle.

3. Ce monument a aussi été érigé à la mémoire d'un des membres de la puissante lignée de Mikola, à savoir à Thomas Gyerő, mort environ en 1500. Ici l'influence du style Renaissance se fait encore mieux sentir, que dans les précédentes. Armoiries: Cerf se hissant de la couronne dans un écu à pointe arrondie. La forme de l'écu est l'ornement du heaume fermé de tournoi. Les volets montent en quatre branches, et

forment feuillage en relief plastique. Les proportions des parties de l'armoirie sont loin d'être aussi précises que celles de l'armoirie de Mikola dont elle paraît représenter une variante.

4. On voit encore une pierre tombale érigée 1579 en souvenir de Jean Seres, excellent tailleur de pierres de Kolozsvár production très intéressante du style Renaissance. On avait supposé que c'était lui qui avait taillé, en 1551, la pierre érigée à la mémoire de Hunyadi János, et placée dans la cathédrale de Gyulafehérvár. Mais la signature du maître, qui s'y trouve, ne concorde pas avec celle indiquée sur la pierre tombale de Seres, ni avec la marque du maître remplaçant ici l'armoirie.

5. Monument funéraire, joli, en style baroque, érigé en 1579 à la mémoire de Etienne Berkenyesi, bébé de 51 jours. Armoiries : A l'intérieur d'un écu Samnité, deux tulipes à hautes tiges et à feuilles sortant, d'un coeur humain. Le tailleur de pierres a aussi mis sa marque de maîtrise sur la pierre.

6. Monument dressé par Hagyo Miklós, en 1633, à la mémoire d'une certaine Dame Ilona (Hélène). Armoirie : Coutre de charrue, dans un écu samnité. En outre, vers la pointe, à droite une étoile, à gauche, croissant de lune, les cornes tournées vers le haut.

7. Monument inachevé du XVIIe siècle, sans aucune inscription. Dans le champ illustré, écu à pointe arrondie, et là dedans, coutre de charrue. Accompagnement à la gauche du chef de l'écu : lune en dernier quartier, et étoile. Au dessus de l'écu, cartouche vide, et au dessous, deux roues placées l'une sur l'autre (train de charrue?)

8. Fragment du XVIIe siècle, sur lequel on ne déchiffre que le seul mot : Georgius. L'armoirie est trop brisée pour être visible.

9. Simple pierre tombale, érigée par un citoyen de Kolozsvár, vers la fin du XVIIe siècle, à la mémoire de sa femme Bek Kata et de son fils Literátus Márton. Ni ornement, ni année.

10. Monument funéraire dressé à Csepreghy Mihály (Michel), professeur distingué au Collège de Kolozsvár, et trouvé cette fois dans son emplacement primitif, dans le portique, en dehors donc de l'église. L'ornement n'est pas constitué par l'armoirie de la famille mais par l'emblème des professeurs du collège : Du centre de trois collines sort un bras cuirassé, tenant en main une bible ouverte, sur les feuilles de laquelle se lisent ces mots : Zelus domus tuae comedit me. Ps. 69, v. 10. — Inhabitabit in atriis tuis. Ps. 65, v. 5.

11. La dernière pierre tombale, érigée en 1775 à la mémoire de Pataki István (Etienne) juge principal (maire), jadis puissant, de Kolozsvár, Exécution extrêmement simple. Et pourtant, pendant sa vie, il avait puissamment soutenu l'église et le collège.

Sándor Imre.

Csengettyűöntő készülék.

Az a csengettyűöntő készülék, melyet az alábbiakban óhajtok ismertetni, a szolnokdobokamegyei Alsókosályról származik. Még 1909-ben szereztem egy Bambir nevű cigánytól, ki lócsengőket öntött vele.

Maga a készülék, egy hengeresre összenyitott vaslemezből áll, mely lennt csaknem a merőlegességig kiajakosodik. Magassága 10 cm., átmérője 9 cm. Az ajakosan kihajló rész két ellentétes felén bevágott. (1. kép 1. sz.) Ez a felső tagja a készüléknek. Van egy alsó tagja is, mely 22,5 cm. magas, fennt hasonlóképpen kiajakosodó 9 cm. átmérőjű lemezből összenyitott henger, mely két ellentétes oldalához lennt ellapított, fennt hegyesen végződő szegek vannak nyitolva. (1. kép 2. sz.) A felső és alsó tag kiajakosodó része nem illik teljesen egymásra. A felső tagon említett bevágások voltaképpen arra valók, hogy az alsó taghoz nyitolt szegek azokon átmenve, az egész készüléket, illetőleg annak mindkét tagját lehetőleg úgy kössék egymáshoz, hogy jobbra-balra ne mozogjanak. (V. ö. 1. kép 3. sz.) Ez a voltaképpeni váza az egész készüléknek. Nevezhetnők *köpenyeg*nek. Az öntéshez szüksége van a cigánynak még egy csengőmintára (1. kép 5. sz.), egy vasárra (1. kép 4. sz.), melyet a csengettyűöntő váza felső tagján a csengő magasságának megfelelő részén levő lyukon dug be a cigány, hogy vele a mintául használt csengőt a szíjfoglaló lyuknál fogva megfogja. (V. ö. 1. kép 6. sz.) Szüksége van természetesen fémnyagra, mit megolvaszt s a mi rendesen eltört kanalakból s hasonló dolgokból telik ki. Szüksége van olvasztó tégelyre, melyet esetről-esetre maga készít szabadkézzel csillámos, iszapos márgából s a mely különösen akkor nagyon jó, ha összetörött üveget gyúr bele s úgy égeti ki. Az 1. kép 13. és 13a. sz. ábráján oldal- és felső nézetben mutatok be egy ilyen tégelyt, mely előttem készült s a melyet szabad tűznél égetett ki a cigány. Szüksége van egy kampósan (pipásan) lehajló harapófogóra, melylyel a tégelyt az olvasztás folyamata alatt fogja, forgatja. (1. kép 15. sz.) Felszerelését kiegészíti egy szénpreczkelő. (1. kép 16. 16a. sz.) Ez áll egy lemezzel bevont fafogantyúból, melybe egy olyan vasnyél van erősítve, mely hurkosan végződik s ide egy vas-tag van beleakasztva, melylyel a preczkelő szalmáját leszorítja, ezt vaskarikával erősíti a nyélhez. A szokásos cigány kovácskalapácsról (1. kép 14. sz.) alább.

Fontos szerepet játszik a fémolvasztásnál a birkabőr-fuvó, melyet bárhol állíthat fel s szoríthat le egy fahoroggal s állíthatja elébe az agyagkoht, ez elé meg a szenet. (1. kép 17. sz.)

Ha még megemlítem, hogy egy kb 400 cm² nagyságú közönséges deszkalapra is szüksége van, felsoroltam a csengő-öntő czigány teljes felszerelését.

Az egész eljárás négy főrészből áll.

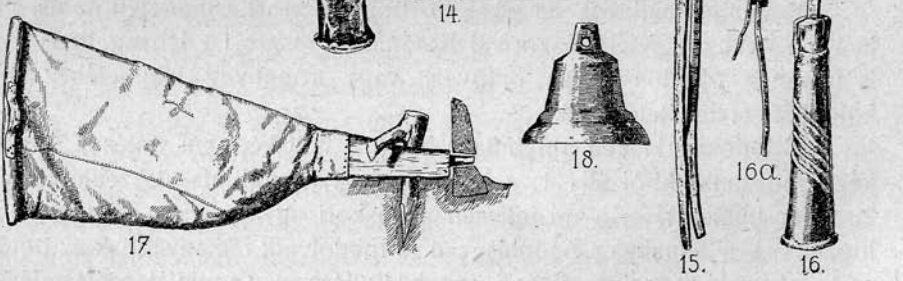
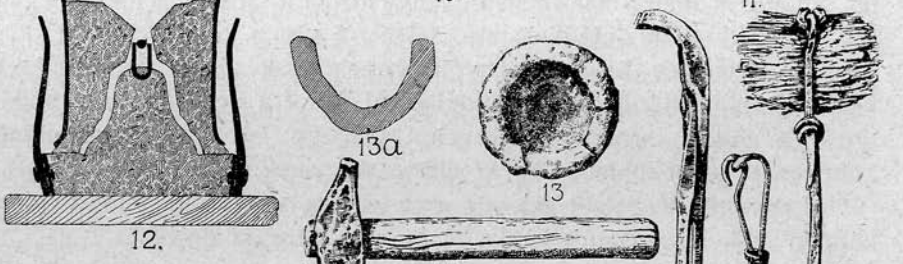
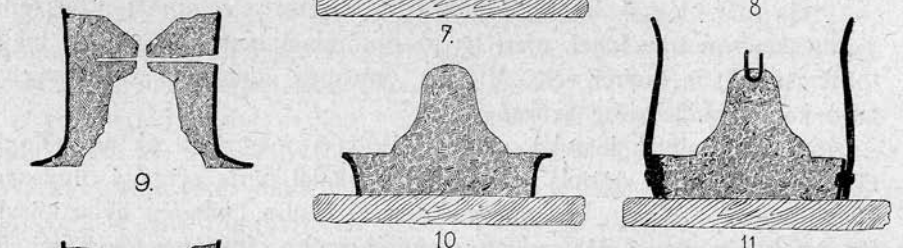
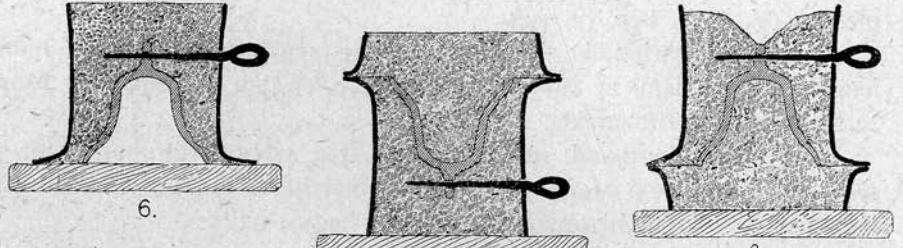
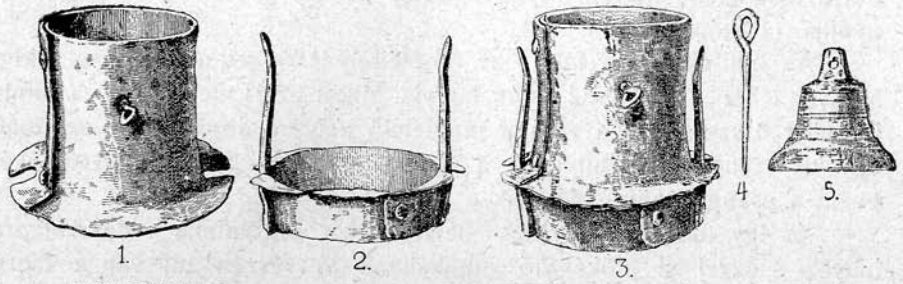
A legfontosabb az öntés előkészítése. Hogyan történik ez? A czigány az öntőkészülék felső vázába helyezi a mintául szolgáló csengőt, ezt az árral megfogja, ráhelyezi az egészet a deszkalap közepére s a csengőt felülről jól behinti finom szénporral. (V. ö. 1. kép 6. sz.) Ha ezzel készen van, nyirkos, homokos anyagot vesz elő s azzal kitölti a váznak felső, a csengőtől szabadon hagyott részét, sőt a kalapács segítségével gondosan, jól meg is döngöli, hogy a csengő felületének a formáját, esetleg díszítéseit is negatívus lenyomatban megkapja. (1. kép 6. sz.) Mikor gondolja, helyesebben a gyakorlatból már tudja, hogy a döngölés elégséges, megfordítja az egészet, a deszkát ismét a földre helyezi, ráilleszti az öntőváz alsó tagját a felsőre. Most a mintacsengő belső fele van felül és üresen. Ezt is behinti a czigány finom szénporral s nyirkos homokos agyaggal jól kitölti, megdöngöli. (1. kép 7. sz.) Ezáltal megkapta a csengő teljes lenyomatát. Mielőtt az öntővázat szétszedné, a csengő természetes állásának megfelelőleg felfordítja, deszkára helyezi s fennt kised a homokos agyagból tölcseresen annyit, a míg elére a mintacsengő szíjfoglalóját. Itt fogja u. i. beönteni a folyékony fémanyagot. (V. ö. 1. kép 8. sz.)

Következik a csengőmintának a vázból való kivétele. Elsőbben is az árat húzza ki gondosan, aztán szétszedi a váz alsó és felső felét. Azon a mintacsengő belsejének, (1. kép 10. sz.) ezen pedig a mintacsengő külsejének a lenyomatát kapta (1. kép 9. sz.)

A legelső teendő ezután az ütő-, vagy nyelvfogó karikának a mintacsengő belső fele lenyomatának felső részébe való alkalmas beillesztése. A lenyomatot bevágja itt egy kissé, a bevágás közepére helyezi a nyelvfogót. Természetesnek kell találnunk, hogy e mivelet folyamán e lenyomat megsérül egy kissé. A hibát gondosan kijavítja, hogy nyoma se lássék. (1. kép 11. sz.)

Erre következik a mintáknak gyenge tűznél való kiégetése, mit úgy eszközöl a czigány, hogy a mintákat ráhelyezi a puszta földre s tüzet rak azok köré.

Míg az öntőminták kiégetése tart, elkészíti a már említett öntőtégelyt s az öntőminta mellé helyezi, hogy a gyenge tűznél az is kiégjen valamennyire. Egyúttal összetöri a fémanyagot s ezáltal elkészíti a megolvasztásra. Felállítja és a horgas fával leszorítja birka-

bőrfulvóját, elébe helyezi az agyagkoht, szenet rak az elé s ezt meggyújtja. (1. kép 17. sz.)

Az öntőminta két fele s az öntőtégely is kiégett a szükséges fokig. Kiszedi tehát s egy kissé hűlni hagyja. Mikor ez is megtörtént, a minta két felét összerakja s a vasárat megfelelő helyére dugja, előbb azonban egy kis szénporral behintí. Ez a vasár fogja a megfelelő helyen kiképezni a csengő szíjfoglalójának a lyukát.

Az így összeállított vázat, helyesebben öntőmintát a deszkalapra helyezi s ezzel az előkészítő munkálatok jó részén túl van a falusi mester. (V. ö. 1. kép 12. sz.)

Az eljárás második része a fémanyag megolvasztása, melyet, mint fentebb említettem, az öntőminta kiégetése rendjén már előkészít. Most aztán, hogy azt összerakta, folytatja.

Az eljárás harmadik része az öntés. Ha a fémanyag megolvadt, a szíjfoglaló megfelelő részén eszközölt bemélyítésen beönti a mintába a fémanyagot s aztán bizonyos ideig hűlni hagyja azt.

Ha már eléggé kihűlt, kihúzza a vasárat s a mintát szétszedi. Természetesen ügyelett, mert ha az öntőminta nem rongálódott meg, több csengőt is önthet vele. Minden öntéshez újabb és újabb nyelvtartó karika beillesztése szükséges.

Az öntőminták kisérték megrongálódása még nem ok arra, hogy el kellessen azokat dobni. A kellő gyakorlattal bíró cigány ügyesen kijavítja azokat s hogy az öntés sikdrét biztosítsa, minden ilyen kijavítás, kifoltozás után a már említett gyenge tűznél a szükséges fokig kiégeti.

A szétszedett öntőminta alsó felén ott van a kész csengő (1. kép 18. sz.), a melyen befejezésül voltaképpen csak simító munkálatokat kell végezni, különösen a szíjfoglalónál, ahol a beöntési lyuk volt s így ú. n. öntési varrány keletkezett, mint egy közönséges reszelővel könnyen el lehet tüntetni. Ez az eljárás negyedik főmozzanata.

Legvégül a nyelvet akasztja a cigány a csengőbe. Ennek voltaképpen csak a nyelvtartó karika révén van köze az öntéshez.

Magától kínálkozik ez alkalom, hogy a most ismertetett öntési eljárást a neki megfelelő őskorival hasonlítsuk össze. A lényeg itt is, ott is ugyanaz. Mindössze az öntőváz, vagy köpenyeg tekintetéhez kell különbséget feltételeznünk.

Különösen ki kell emelnünk, hogy a voltaképpen öntés a következő mozzanatokból áll: 1. a két lenyomat (öntőminta) összeillesztése; 2. az ár beillesztése, a mi teljesen az őskori agyag, vagy kőmag analogiája; 3. a fémanyag beöntése; 4. a megolvadt fémanyagnak az öntőcsatornán való megolvasztása; 5. ennek kihülése után a minták szétszedése; 6. ide sorolhatjuk az öntési varrányok, hibák eltüntetését.

Dr. Roska Márton.

Moule a sonnette.

(Abrégé.)

Le moule pour sonnette, que je veux décrire ici, provient d'Alsókosály, dans le comitat de Szolnokdoboka.

Le moule se compose d'abord d'une plaque de fer recourbée et rivée (sur elle-même) en forme de cylindre, dont le bas est replié à angle droit et saillant, de façon à former une bride. Cette bride est découpée aux deux extrémités d'un même diamètre (fig. 1, no. 1). C'est là la coquille supérieure du moule. La hauteur en est de 10 cm., le diamètre de 9 cm. La coquille inférieure, de 22.5 cm. de haut, est également faite d'une plaque recourbée en cylindre, de 9 cm. de diamètre, et rivée sur elle-même; le haut est également replié pour former bride, bride munie de deux ouvertures symétriquement opposées; à ces deux ouvertures sont rivés deux clous, aplatis vers le bas, et terminés à angle aigu vers le haut (fig. 1, no. 2). Les brides des deux coquilles (ne) s'appliquent (pas) parfaitement l'une sur l'autre, et les ouvertures de la bride supérieure, une fois traversées par les clous rivés à la bride inférieure, empêchent tout glissement d'une pièce sur l'autre (voy. fig. 1, no. 3). Tel est le cadre de moule proprement dit de l'appareil. Pour la coulée, le tzigane a encore besoin d'un modèle de sonnette, formant noyau (fig. 1, no. 5) et d'un poinçon en fer. ou broche (fig. 1. no. 4). Le tzigane passera cette broche à travers le trou ménagé dans la coquille supérieure, à une hauteur correspondant à celle de la sonnette, et cela fait, à l'intérieur du moule, fixera la sonnette, servant de modèle, à cette même broche, grâce au trou dont cette sonnette est munie, en haut (fig. 1, no. 6). Il lui faut aussi, naturellement, le métal servant de matière de fusion, et qui se compose généralement de débris de cuillères et d'autres objets analogues. Il lui faut aussi des creusets de fusion, qu'il fabrique lui-même à la main au moyen de marnes argileuses micacées, ce qui constitue une excellente matière première quand elles sont intimement mélangées de morceaux de verre, et cuites ainsi. Les no. 13 et 13a montrent un tel creuset, vu d'en haut et de côté, et tel qu'un tzigane en fabriqua un devant moi, et le fit cuire à feu nu. Il faut encore une tenaille courbée en forme de crampon, qui sert à

tourner le creuset pendant la fusion (fig. 1, no. 15). L'outillage est complété par une pincette à charbon (fig. 1, no. 16 et 16a). Celle-ci se compose d'un manche en bois recouvert, d'une plaque en métal, et où vient s'attacher une baguette de fer, terminée par un crochet. Dans ce crochet s'accroche une pièce en fer, reliée d'autre part au manche en bois par un anneau de fer, et qui sert à serrer la paille. Je parlerai plus loin du marteau de forge habituel du tsigane (fig. 1, no. 14).

Un rôle important dans la fusion du métal est joué par le soufflet en cuir de mouton, que le tsigane peut installer et enlever n'importe où par le moyen d'un crochet en bois, et devant lequel il place le charbon et le fourneau d'argile (fig. 1, no. 17).

Si je mentionne encore l'existence d'une planche en bois d'environ 400² cm., j'aurai énuméré toutes les pièces de la fonderie du tsigane.

La fusion se fait en quatre stades.

Le principal stade consiste dans la préparation de la fusion: Le tsigane place la sonnette servant de modèle dans la coquille supérieure du moule, saisit cette sonnette par la broche, place le tout au milieu de la planche en bois, et saupoudre soigneusement par en haut la sonnette au moyen de fine poussière de charbon (fig. 1, no. 6). Cela fait, il prend de l'argile siliceuse humide, au moyen de laquelle il remplit l'espace annulaire laissé vide dans la coquille supérieure par la sonnette, puis tasse soigneusement cette argile avec son marteau, de façon à ce que la terre reçoive bien l'empreinte de la surface et éventuellement des ornements de la sonnette (fig. 1, no. 6). Lorsqu'il se rend compte que le tassement est suffisant, il renverse le tout, pose de nouveau la planche de bois par terre, et applique la coquille inférieure du moule sur la coquille supérieure. La partie intérieure de la sonnette est maintenant dressée vers le haut, et vide. Le tsigane saupoudre de nouveau cette face intérieure de fine poussière de charbon, et remplit le vide de la même argile siliceuse humide, qu'il tasse de la même façon (fig. 1, no. 7). Il obtient ainsi l'empreinte complète de la sonnette. Avant de démonter le moule, il remettra le tout à l'endroit, le place sur la planche, enlève d'en haut juste assez, d'argile pour atteindre le trou de l'anse de la sonnette servant à fixer la courroie laissant ainsi dans la terre un vide en forme d'entonnoir. C'est par là qu'il versera plus tard le métal en fusion (fig. 1, no. 8).

Le tsigane procède maintenant à l'enlèvement de la sonnette formant noyau. Pour cela il enlève d'abord soigneusement la broche, puis démonte les deux coquilles du moule. La coquille inférieure lui donne l'empreinte de la face intérieure de la sonnette, et la coquille supérieure, celle de la face extérieure (fig. 1, no. 10 et 9). Il faut ensuite ménager l'emplacement de la bélière, dans le haut de l'empreinte correspondant

à la face intérieure de la sonnette. Pour cela il fait une petite entaille dans la terre, au milieu de laquelle il place la bélière. Par ce travail il détériore forcément un peu l'empreinte, mais il a soin de réparer le dommage éventuellement fait (fig. 1, no. 11).

Ensuite vient la cuisson à faible feu des modèles, à quoi le tsigane arrive en plaçant ceux-ci sur la terre, et en plaçant des charbons allumés entre eux deux.

Pendant que cette cuisson se poursuit, le tsigane fabrique le creuset déjà mentionné, et le place près des modèles de façon à lui donner aussi une cuisson préalable. En même il brise en petits morceaux le métal de fusion, et le prépare ainsi à la fusion. Il installe son soufflet en peau de mouton, le serre au moyen du bois recourbé en crosse, place là devant le four en argile, charge du charbon, et l'allume (fig. 1, no. 17).

Les deux pièces du modèle et le creuset son maintenant cuits au degré convenable. Il les enlève donc du feu, et les laisse refroidir un peu. Cela fait, il remonte le moule, c'est à dire il réunit les deux parties du modèle, et enfonce la broche à l'endroit convenable, après l'avoir saupoudrée de poudre de charbon. C'est cette broche qui formera à l'endroit convenable, le trou, l'anse servant à fixer la courroie d'attache.

La carcasse ou plutôt le moule ainsi monté, le tsigane le place sur la place, et a terminé ainsi la partie préparatoire de son travail (fig. 1, no. 12).

Le deuxième stade consiste dans la fusion du métal, fusion qu'il avait déjà ébauchée, comme nous l'avons vu, au cours de la cuisson du modèle. Le montage de celui-ci maintenant fait, il continue la fusion.

Le troisième stade est la coulée. Une fois le métal en fusion, le tsigane coule le métal dans le moule par le creux ménagé en haut (correspondant à ce qui deviendra l'anse d'attache), et puis laisse refroidir le temps voulu.

Quand le refroidissement est suffisant, le tsigane retire la broche, et démonte le moule; il le fait naturellement avec précaution, car si le modèle n'est pas détérioré, il pourra l'employer pour un nouveau moulage. A chaque nouvelle coulée, il faut cependant placer une nouvelle bélière.

Une légère détérioration du moule ne suffit pas du reste à rejeter celui-ci. Le tsigane suffisamment adroit pourra réparer les dommages faits de façon à assurer le succès d'une nouvelle coulée. Chaque partie d'argile ainsi ajoutée devra de nouveau être cuite à faible feu, jusqu'au degré voulu, comme indiqué plus haut.

La sonnette terminée se trouve sur la partie inférieure (la coquille inférieure) du moule démonté (fig. 1, no. 18); il ne reste plus qu'à finir l'ouvrage, notamment près de l'anse d'attache (où se trouvait le trou de coulée), et à enlever les petites ébarbures provenant de la coulée, ce qui se fait facilement au moyen d'une lime.

Pour terminer, le tsigane accroche le battant de la sonnette à la bélière.

Dr. Márton Roska.

Irodalom.

Dr. Kendi Finály Gábor: Magyarország a rómaiak alatt — Forma partium imperii Romani intra fines regni Hungariae.

Iskolai térkép 1:600.000, Budapest, 1911. Magyarázó füzet, Budapest, 1912. 8°. 91 lap. Magyar Földrajzi Intézet.

Az egységes Itália jubiláris kiállítására kaptuk ezt a térképet. Őszinte örömmel fogadhatja a magyar tanügynek minden barátja, mert hiányt pótol; olyan hiányt, melyet nemcsak a középiskolai, hanem felsőfokú oktatásunkban és a tartományi régiséggyűjteményekkel való tudományos foglalkozásunk közben is mindegyre éreztünk. Megállapíthatjuk tehát, hogy régóta szükség volt erre a térképre. De az is bizonyos, hogy e miatt ki tudja mikor jutottunk volna hozzá, ha véletlenül nem jön segítségünkre a mondott kiállítás. És ez jellemző a mi viszonyainkra. Az t. i., hogy miért szükséges valami, nem okvetetlenül csinálódik meg; de ha a siker látszatát keltheti, — mégha maga a siker nincs is meg — azonnal van reá fedezet, áldozatkészség, minden. Csak éppen a szükséges tudományos anyag hiányzik, mert azt nem segítettek megteremteni azok az illetékes körök, a melyek ennek a térképnek a megrajzolásához a megbízást adták.

El tudjuk képzelni szerző lelkiállapotát, mikor a feladatot kapta; egyfelől tudta azt, hogy szükség van egy ilyen térképre; másfelől azonban tisztában volt azzal is, hogy az akkor és ma is meglévő tudományos anyaggal olyan térképet nem rajzolhat, a mely méltóképen képviselhetné a magyar tudományosságot. Mégis el kellett fogadnia a megbízást, mert ki tudja, mikor kerül ismét sor erre a kérdésre? Így legalább bokrétába köti a kevés biztos adatot és egyúttal rámutat arra is, hogy milyen rengeteg még a tennivalónk, a míg odajutunk, hogy Magyarország római koráról méltó térképet lehessen rajzolni.

A térképhez szükséges komoly és értékesíthető előtanulmányok tekintetében, — minden túlzás nélkül megállapíthatjuk — fájdalom, elmaradottabbak vagyunk pl. Romániánál, sőt még Szerbiánál is, hogy Horvátországot és az anektált tartományokat ne is említsük. Maga a térkép nyújt erre szembevethető bizonyítékot. Itt vannak elsősorban a római útvonalak. Az egész Dunántúlon — eltekintve a Duna melletti limesúttól — alig pár km-t tesz ki a biztosan megállapított útvonalak hossza: Nagyvázsöny—Várpalota közt. Ellenben egész hálózata van a valószínű és feltételezett útnak. Ennek a valószínűségnek és feltételezésnek alapja pedig az, hogy az ország határáig biztosan meg vannak állapítva az utak megfelelő folytatásai. Pedig hát ezek az útvonalak a térkép alaplényezői abban a tekintetben, hogy a reánk irodalmi uton maradt városneveknek megfelelő városok elhelyezhetők legyenek. Ehhez járulnának az ásatások eredményei, de ebben a tekintetben is minimális az, a mire támaszkod-

hatott a térkép tervezője. Ennek a következménye aztán, hogy ha vannak is városneveink és városromjaink, a kétféle adatot csak nagyritkán lehet összekapcsolnunk és a szerző minduntalan kénytelen kérdőjelet alkalmazni. A kérdőjelek, kétségek ekkora tömegében nem csoda, ha szerzőnk is megtéved a válogatásban. Mert csak ilyen tévedésnek minősíthető az a feltételezett útvonal, melyet *Transaquincumtól* Porolissumig a Nagyalföldön át felrajzol. Egészen jól tudjuk, hogy nem ő teszi először, hanem csak Domaszewskit követi, sőt még óvatos is, a mikor csak feltételesnek rajzolja, holott Domaszewski tényleg meglevőként tárgyalja. Mi azt hisszük, hogy Domaszewskit megtévesztette a Duna mellett kezdődő és végig nem kutatott *Csörsz-árka*, melyet természetesen épügetésként magyaráztak némelyek, mint az ilyen és hasonló alkotásokat általában szokták. Ugyanezt kell mondanunk a Dunapentelétől Lippáig feltételezett útvonalra, míg abban, hogy Szeged tájékától a Maros balpartján római utat tételezzünk fel, semmi lehetetlent nem látunk.

A térképen találunk egy feltételezett utat *Apulumtól a Maros balpartján* a Sztrigy völgyében megállapított útig. Ez még abból az időből származó feltevés, a mikor a Marosmenti főútvonalat ebben a részében a folyó balpartján tételezték fel. Később azonban behizonyosodott, hogy az a folyó jobboldalán volt. De azért pl. a *Corpus Inscriptionum Latinarum*-ra vonatkozó térképén megvan mind a két útvonal és úgy látszik, ezért nem mert szerzőnk sem teljesen szakítani vele. De hiszen ez érthető is, mikor olyan tekintélyek által elfogadott feltevésekről van szó, mint a jelen esetben és az embernek sem időt, sem alkalmat nem adnak a helyszíni vizsgálódásra.

Nincs jelölve — még valószínűleg sem — az az út, melynek mértföldkövét *Nagyalmásnál találták* (C. I. L. III. 8060) és a melynek *Resculumtól* *Largiana* felé kellett vonulnia. További tanulmányozást igényel annak az útnak a vonala, mely *Napocatól* a Szamos mentén kellett, hogy vonuljon. Térképünk Szamosújvárig a folyó jobbpartján jelöli, holott igen valószínű, hogy a balparton volt Szamosújvár előtt is, mint ahogy ezen a parton van attól északra a biztosan megállapított szakasz. Mi az ottani taborról is azt hisszük, hogy eredetileg a balparton volt s csak azóta került a folyó medre nyugatabbra, a tábor a mederváltoztatás folytán a jobbpartra. Még csak a *via Trajana Pataesina* nevére vonatkozólag óhajtanók kétkedésünket kifejezni. Kétkedünk e név vonatkoztatásának helyességében azért, mert ennek az útnak irányában az út építéskor nem *Potaissa* a legfontosabb község. Ha tehát a két végponton levő község valamelyikétől akartak volna neki nevet adni, akkor *Napoca* erre inkább kínálkozott. De meg: a császári tartományokban levő utak felügyelői a *beneficarii consulares*; ha tehát egy útnak *curatora* van, azt az utat Itáliában kell keresnünk, vagy talán senatori tartományban. Ehhez járul az az — bizonyára nem eléggé alapos, de a többi mellett mégis csak számbaveendő — aggályunk, hogy miért legyen éppen ennek az útnak ilyen előkelő megkülönböztetése, holott ez már nem szokásos a tartományokban a császárság ilyen késő szakaszában.

Ha már az útról beszélünk, talán felelhetünk egy nekünk évekkal ezelőtti feladott kérdésre is.

Dr. Hampel József úr kérdezte e sorok írójától: *Mi lehet az oka annak, hogy Dacia területéről mindössze három római mértföldjelző követ ismerünk?* Vajjon csakugyan nem volt itt olyan nagy a rómaiak

útépítő tevékenysége, mint más tartományokban vagy pedig csak a véletlennek tulajdonítsuk enemű emlékeink hiányát? Akkor nem tudtunk a kérdésre kielégítő feleletet adni. Ma talán helyesen sejtjük a magyarázatot abban, hogy itt a rómaiak sokkal több jól, az ő szabályaik szerint épített utat találtak készen, mint más tartományokban. Először is Decebalus birodalma sokkal centralizáltabb volt, mint a barbarusok területei általában. Ennek a centralizációnak lényegileg katonai jellege volt, a mi az egész nagy területen jó utakat követel már csak azért is, hogy a Rómával tervezett nagy leszámolásnál alul ne maradjon. A Domitianusszal kötött békében is mérnököket és építőmesterembereket kíván és kívánságát teljesítik is. Ezek a mérnökök természetesen „római” utakat építettek Decebalus birodalmában is úgy, hogy a hódító készen találta őket, nem volt szükség csak itt-amott bővítenie a hálózatot. Ennél valószínűbb feleletet a felvetett kérdésre, nem igen tudnánk találni.

A fennebb elmondottak rávilágítanak arra, hogy térképünk tervezőjének milyen nehézségekkel kellett megküzdenie az utak irányának megrajzolása tekintetében és egyuttal megnyugtatóják az elégedetlenkedőt, hogy a tervező épen nem volt irigylendő helyzetben.

Nem állunk jobban az n. n. *római sánczok* kérdésével sem. Szerzőnk három helyen jelöl ilyeneket: a Bácskában kettőt, a Maros-Tisza-Duna-közön egyet és Resculumtól Porolissum irányában a Szamosig egyet. A két elől említettet bizonytalan eredetűnek mondja, a mi megfelel annak az álláspontnak, mely a térkép készítésekor általánosabban elfogadott volt. Ma azonban a bácskai sánczokról tudjuk, hogy azokból *három vonal* római és pedig kettő limes, a harmadik nem limes ugyan, de római alkotás. A Maros-Tisza-Duna-közön csak annyi bizonyos egyelőre, hogy az ott levő 5—6 sánczcsoport között római korinak is kell lennie, de hogy melyik az, ma még nem tudjuk. A Meszes-limes létezését még kétkedvessel tárgyalja a térkép, de a magyarázó szöveg már hajlik elismeréséhez. (18. lap.) Megtudjuk érteni, hogy Téglás Gábor adataival szemben bizalmatlan a szerző. Már pedig a *Dacia keleti határán volt* limes-sánczokról eddigelé még csak ő írt; az is bizonyos, hogy ember legyen, a ki ebből a leírásból a lényegét kihámozza, valamint hogy az ott közölt ábrázolások is nyilvánvalóan eszményítettek. Mindezek alapján egészen jól meg tudjuk magyarázni ezeknek a sánczoknak a térképről való elmaradását, de viszont nem vettük volna rossz néven, ha a szövegben történik reájuk utalás és pedig azokkal együtt, melyeket az Oláhországban levők folytatásaként a Corpus térképe is mutat. Mert bár tökéletesen igaz, hogy ezeket a keleti sánczokat aszerint, a mennyit ma inkább sejtünk, mint tudunk róluk, lehetlenség térképre tennünk, — a *Magyarázatban* viszont bizonyosságát kell kapnunk annak, hogy azok részletes feldolgozása még ezután vár reánk. Ez is egygyel több alkalom lett volna arra, hogy azokat, kiknek e kérdések megoldását elő kellene mozdítaniok, figyelmeztessük a feladatokra.

Volna néhány szavunk a *táborhelyek elhelyezéséhez* is. Így elsősorban az, hogy az előtanulmányok ebben a tekintetben sem elegendők. A melyeket felvett a térképre, azok majdnem kivétel nélkül általában tudottak, a mi azonban semmi esetre sem jelent bizonyosságot. Így pl. *Gör-gényszentimrét* általán táborhelynek szokták jelölni, holott erre igazán nem sok a jogos alap. Szerzőnk azért jól tette, hogy felvette, mert a tudományos hagyomány (ha ugyan szabad ezt mondani) táborhelynek tartja s a míg ez határozottan meg nem czáfolódik, hadd szerepeljen térképünkön

is. De kár volna most teremteni hagyományt. Már pedig az, hogy *Betlen-t* táborhelynek vette fel, nem alappal történt. A mi *Betlenből*: római kori felíratos emlék eddig ismeretes, az mind Alsóilosvárról került oda. Egyéb emlék pedig nem igen ismeretes onnan. Középkori kastély alatt római castellumot még ásatással is igen-igen nehéz megállapítani, a nélkül pedig egyenesen lehetetlen. Ugyanaz a forrás, mely Görgényszentimrét és Marosvécsét táborhelynek jelöli, említi római tábor *Felvincz* és *Székelyföldvár* között is, melyet azonban nem találunk a térképen, holott még szükség-szerűség is szól mellette. *Maroskeresztúr* táborának a helyét nagyon jól tudjuk: lenn fekszik épen a Maros mellett, melynek árja évről-évre többet mos el belőle.

Fel lehetett volna rajzolni azt a táborhelyet is, mely Kiskalánnal (Aquae) szemben *Kőboldogfalva* határán kétségtelenül volt, mert az irodalomban is szerepel. Itt megjegyezzük, hogy Kiskalán és a magyarázatban (22. lap) említett fürdőmedence a Sztrigy balpartján van, ellenben a táborhely a folyó jobbpartján. Itt tehát tévedés van a térképen. *Népnevek* aránylag nagy számmal maradtak reánk, de azoknak elhelyezése — néhány kivétellel és kivált Dacia, illetőleg az azzal határos területeken — egyáltalán lehetetlen. Lehetetlen egyfelől azért, mert még Ptolemaeus is csak egymáshoz való viszonyukban helyezi el őket és ebben is lehet tévedés; de még inkább azért, mert térképünk évszázadokra terjedő időközt ölel fel, holott ezek a népek állandóan változtatták helyüket. De azért a *huri-t* mégsem helyeznök olyan magasan északra, tekintettel, hogy Commodus korában valahol Dacia határa mentén laktak. (Dio Cassius, lib. LXXII.) Az *Amantini* lakóhelyének kérdését nem tartjuk megoldottnak azzal, hogy Brigetio és Sirmium vidékén helyezzük el őket egyszerre. Mert az, hogy Plinius korában Sirmium környékén laktak, még egyáltalán nem jelenti, hogy Ptolemaeus korában nem lakhattak Brigetio vidékén. Az, hogy Sextus Rufus ismét a Dravus és Sávus közén említi őket, aligha jelent többet, mint azt, hogy ő még Plinius adatait tartotta követendőeknek.

Az *ókori városnevekkel* kapcsolatosan elég utalunk arra a bizonytalanságra, a mit fennebb említettünk és arra, a mit szerzőnk a 7—8. lapon mond *Magyarázatában*. Még nagyobb a bizonytalanság a barbarus városok tekintetében úgy, hogy jóformán mindenki kénye-kedve szerint cserélheti a helyüket.

Egyetlen megjegyzésünk volna ezzel a részzel kapcsolatosan. *Macedonica* nevéből azt olvassuk a *Magyarázatban* (45. lap), hogy az kétes, sőt nem lehetetlen, hogy: *a Ravennas a legio V. Macedonica nevét írta le tévedésből csonkán*. Előttünk nem egészen világos, hogy miért is kellett tulajdonképen itt a Ravennasnak leírnia a legio V. Macedonica nevét? Azt ellenben el tudjuk képzelni, hogy Macedonica onnan kaphatta nevét, hogy lakossága (vagy esetleg helyőrsége, a mi alatt valami segédcsapatot kell értenünk, nem pedig a leg. V. Mac. egy különítményét) Macedoniából telepített volt. Minthogy pedig a szomszédos Napocában az ázsiai görög-ség volt túlsúlyban, szükséges lehetett a megkülönböztetés.

Ennyi az a mit a főtérképpel kapcsolatosan szövéni szükségesnek tartottunk. Meglehetősen természetes, hogy nagyobb terjedelemben foglalkoztunk a térkép daciai részével, mint a pannoniaival. Nemcsak azért történt ez, mert e sorok írójának foglalkozási köréhez ez közelebb esik, hanem azért is, mert úgy a térkép tervezője, mint két hivatalos bírálója előtt, kik azt a megjelenés előtt látták, viszont a pannoniai részek az ismeretesebbek, tehát inkább arra nézve szolgálhattak tanácscsal.

Mindeneket összevetve, két tényt lehet a jövőre nézve jól megjegyeztünk:

1. ha nem akarunk szégyenkezni, akkor minden arra hivatott, felelős tényezőnek oda kell hatnia, hogy hazánk római korának felkutatására nagyarányú munkásság szerveztessék és ezzel a munkával hozzáértő emberek bizassanak meg;

2. a térkép új kiadásakor kisebb időszakok vétessenek fel a pannoniai részekre nézve, vagyis ne szoríttassék az egész római kor egy főtérrképre, mert csak úgy lehet egészen világos a térkép. Ennek szükségét érezte szerzőnk is és igyekezett is a mennyire lehet egy melléktérképpel kielégíteni az ez irányú követelményeket: *a Pannonia felosztása Diocletianus alatt* cíművel. Ez azonban még nem elegendő.

Nagyon sikerült gondolatnak tartjuk azt, hogy az annektált tartományokra és azokkal határos területekre vonatkozó részt külön, de a főtérrkép méreteiben adja. Hasonlóképen minden elismerésünk illeti a *Castorius-féle térkép* reprodukálásáért: ez úgy iskolai, mint tudományos szempontból való használhatóságát emeli térképünknek. A *Pilismarót és környéke* melléktérképet sem vesszük rossz néven, de ebben már több a személyes előszeretet, mint a tudományos érdek. Lehet azonban, hogy ezt csak azért hisszük, mert az ottani emlékek teljes és részletes ismertetését nincs módunkban ismernünk.

Feladatunkban egyedül az a rész kellemetlen, hogy a Kr. u. 181-ben Dunapetelén állított köfelírrattal is foglalkoznunk kell. Az iskola szempontjából jó gondolatnak tartjuk e felírat ideillesztését; helyes volt annak olvasása mellett magyar fordítását is adni. Óriási kár azonban, — épen az iskola szempontjából, — hogy az a fordítás nem helyes. Nevezetesen:

a) *IMP. IIII. COS IIII.* magyarul nem azt jelenti, hogy: *győzelmes hadvezérsége negyedik, consulsága negyedik évében*, hanem ezt: *amikor négyszer üdvözölték győzelmes hadvezérként (és) négyszer volt consul.* A kettő nyilvánvalóan nem egy. Mert a császárt egy évben is többször üdvözölhették imperatorként és akkor volt consul, a mikor akart, tehát esetleg minden tíz évben egyszer. *Győzelmes hadvezérsége negyedik évében* tehát semmiképen sem jó fordítás; *consulsága negyedik évében* helyett — ha már a szavakat megakarjuk tartani — *negyedik consulsága évében* lehetne, ha pl. épen 181-ben volt *cos. IIII.* De azért ez sem teljesen jó, mert hiszen *cos. IIII.* több éven át is szerepelhet a császár címei közt.

b) *LEG. PR. PR* nem: *praetori rangú kormányzó*, mert az: *leg(atus) Aug(usti) pr(o)pr(aetore) v(ir)pr(aetorius).* A *legatus Augusti pro praetore provinciae* . . . egyszerűen annyit jelent, hogy: *a császárnak (nevű...) tartományba küldött helytartója*, vagyis ez a *hivatali címe* az illetőnek. Rangját az szabja meg, hogy hány legio van alája rendelve? Ha csak egy legiója van, akkor a *viri praetorii* közül választották; ha kettő vagy több, akkor a *viri consulares* közül. Ez adta az illetőnek a rangját. A felíratos emlékeken azonban aránylag ritkán szokták ezt fel-
említeni.

Az egész térkép szellemi része ellen ez volna a legkomolyabb kifogásunk. A többiek olyan megjegyzések, a melyek elmondása szükséges volt ugyan, de a térkép értékéről alkotott általános véleményünket alig befolyásolja. Ez a vélemény pedig határozottan kedvező. A térkép nagy fáradtsággal, gonddal készült és hozzáértő ember munkája. Jó lett volna, ha a *Magyarázat* latinul is megjelenik egész terjedelmében, hogy a

magyarul nem tudó is tájékozódik a nehézségekről, melyek a térkép jobb voltát lehetetlenné tették.

A Magyar Földrajzi Intézet szépen állított aki a térképet; nyomása tiszta, világos. Kár, hogy a vászonra való felhuzása — legalább a kezemnél levő példának — nem történt elég gonddal. Az egyes szelvények kelleténél jobban ráfeküsznek egymásra a találkozásoknál. Kissé több figyelemmel el lehetett volna ezt is kerülni.

Azt hisszük, hogy az elmondottakkal nem léptük át a tárgyilagosságnak azt a határát, melyet szerző magyarázó füzetében (8. lap) kíván. A legnyugodtabb lelkiismerettel állíthatjuk azt is, hogy ilyen szándékunk nem is volt. Legjobb tudásunk és meggyőződésünk szerint mondtuk el azt, a mit nemcsak a munka, de a szerző érdekében állónak is ítéltünk. Mert a szerzőnek is érdeke, hogy foglalkozzanak munkájával, még ha itt-ott olyant is kénytelen hallani, a mi nem a legkellemebb: ez is hozzátartozik a tárgyilagossághoz.

Dr. Buday Árpád,

Erratum.

Az	5	lapon alulról az 1. sorban	<i>fontos</i>	helyett	<i>foltos</i>	jön.
A	24	" " " a 14. "	<i>1a.</i>	"	<i>3a.</i>	"
A	102	" a 3. sz. kép aláírásában	<i>leirat</i>	"	<i>felirat</i>	"
A	189	" felülről a 2. sorban	<i>fontosságot</i>	"	<i>szerepet</i>	"

* * *

Pag.	11.	ligne 16.	au lieu de	<i>fig. 8. no 6.</i>	lisez	<i>fig. 3. no 6.</i>
"	163.	" 21. "	" " "	<i>Monaies</i>	"	<i>Monnaies</i>
"	164.	" 39. "	" " "	<i>fig. 14. no 6.</i>	"	<i>fig. 20. no 6.</i>